

द्वन्द्वउप्रान्त समाजमा

गम्भीर
अपराध

उन्मूलन

परिच्छेद १

परिचय

यस परिच्छेदका उद्देश्यहरूः

- “गम्भीर अपराध” को अर्थ तथा द्वन्द्वउप्रान्त समाजमा यसका प्रभावहरूको सम्बन्धमा छलफल गर्ने
- पुस्तकको उत्पत्ति तथा विकासक्रम वर्णन गर्ने
- पुस्तकको उद्देश्य तथा लक्षित पाठकका सम्बन्धमा छलफल गर्ने
- द्वन्द्वउप्रान्त समाजमा उत्पन्न हुने गम्भीर अपराध सम्बोधन गर्ने निर्देशक सिद्धान्तहरू निर्धारण गर्ने

गम्भीर अपराध र यिनीहरूको द्वन्द्वउप्रान्त समाजमा प्रभाव

“गम्भीर अपराध” को अवधारणा

विभिन्न प्रकारका आपराधिक गतिविधिहरूको उत्पत्तिका कारण कानून तोडिएर द्वन्द्वउप्रान्त समाजहरू प्रायः भताभुङ्ग हुन पुगेका पाइन्छन् । यस्ता क्रियाकलापहरूबाट व्यक्तिगत वा समाजमा पर्ने प्रभावहरू प्रायः गम्भीर प्रकृतिका हुने गर्दछन् । उदाहरणका लागि पीडित परिवारका लागि निश्चितरूपमा हत्या

कोषको अपचलन र भन्सार तथा करको हिनामिना), सर-सामानको बेचबिखन तथा ओसारपसार (उदाहरणका लागि लागूऔषध, हतियार, पेट्रोलियम पदार्थ र चुरोट) र व्यक्ति वा सम्पत्तिसँग सम्बन्धित अपराध (जस्तै हत्या, मानव बेचबिखन, अपहरण, आतङ्कवादी कार्यहरू, आगजनी र गाडी चोरी) लाई गम्भीर अपराधहरूमा समावेश गर्न सकिन्छ। अझै भन्नुपर्दा गम्भीर अपराधका प्रकृतिहरू समयानुसार विकास हुने गर्दछन्।

पुस्तकमा प्रयोग गरिएका प्रमुख शब्दावलीको परिभाषा

यस पुस्तकको प्रयोजनका निमित्त चार शब्दावलीहरूको प्रयोग निम्नानुसार गरिएको छ:

- **गम्भीर अपराधहरू** भन्नाले आपराधिक कार्यहरूलाई जनाउँछ, जसले द्वन्द्वप्रान्त समाजमाथि अस्थिरता सृजना गर्ने गरी व्यापकरूपमा प्रभावित पार्दछ। (पूर्ण परिभाषाका लागि तल हेर्नुहोस्)
- **द्वन्द्वप्रान्त** भन्नाले हिंसात्मक द्वन्द्व औपचारिकरूपमा अन्त्य भएको स्थितिलाई बुझाउँछ। यस्तो स्थितिको सृजना सामान्यतया शान्तिसम्भौता तथा संयुक्त राष्ट्र सङ्घ वा अन्य अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त अधिकारमार्फत हस्तक्षेप गरिएको हुन्छ। “द्वन्द्वप्रान्त” शब्दावली प्रयोग गर्नुको अर्थ हिंसात्मक द्वन्द्व समाप्त भएको अवस्था मान्न सकिँदैन। यद्यपि औपचारिकरूपमा द्वन्द्वविरामको स्थितिमा भए पनि केही हदसम्म हिंसात्मक द्वन्द्वले राम्रैसँग जरा गाडेको मान्न सकिन्छ।
- **राज्य** भन्नाले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले “राज्यहरू” भनेर परिभाषित नगरेका स्थानविशेषलाई पनि जनाउँछ, जसमा भू-भागहरू, अधीनस्थ क्षेत्र तथा प्रान्तहरू वा भौगोलिक भागहरू पर्दछन्। एक

गम्भीर प्रकृतिको हुनजान्छ। तथापि यस पुस्तकको परिभाषा अनुसार केही निश्चित मापदण्डहरू प्रस्तुत गरिएको अवस्थामा बाहेक हत्या “गम्भीर अपराध” अन्तर्गत पर्दैन। पुस्तकमा “गम्भीर अपराध” (वा “गम्भीर अपराधहरू”) समाजमा अपराधका परिणामहरूसँग सम्बन्धित भएको संलग्नताका आधारमा फरक अर्थ लाग्दछ। ‘गम्भीर अपराध’ भन्नाले यस पुस्तकमा द्वन्द्वप्रान्त समाजमा नियोजितरूपमा अस्थिरता सृजना गर्ने आपराधिक क्रियाकलापहरूलाई बुझाउँछ। विशेषगरी अपराधकार्यले आम जनताको सुरक्षा र द्वन्द्वप्रान्त समाजमा स्थापित हुन लागेको शान्ति तथा सुव्यवस्थाको स्थापनामा खतरा उत्पन्न गर्दछ, भने आर्थिक, कानुनी र राजनीतिक सुधारका प्रयासमा अवरोध खडा गर्दछ, र स्थापित हुन लागेका फौजदारी न्यायसम्बन्धी संस्थाहरूमाथि रहेको जनविश्वासमाथि चुनौती सृजना गर्दछ।

गम्भीर अपराधलाई त्यसको प्रभावका आधारमा परिभाषित गरिने भएकाले प्रत्येक द्वन्द्वप्रान्त समाजमा उत्पन्न हुने गम्भीर अपराध निश्चिन्त गर्न र विस्तृत सूची तयार पार्न असम्भव हुन्छ। प्रत्येक राज्यको प्रकृति फरक हुने भएकाले प्रत्येक स्थानमा घट्ने विशेष प्रकारका आपराधिक क्रियाकलापको प्रभाव पनि फरक हुने गर्दछ।

आपराधिक क्रियाकलापहरूलाई गम्भीर अपराध निश्चय गर्ने आधारहरूमा आपराधिक कार्यको प्रकृति र यसको समाजमा पर्ने प्रभाव, अपराधमा संलग्न आरोपित व्यक्तिहरू, अपराधका पीडितहरू र अपराधमा संलग्न भएको परिवेशलाई समावेश गर्नुपर्ने हुन्छ। उल्लिखित राज्यको परिस्थितिको आधारमा मौद्रिक, आर्थिक र भ्रष्टाचारसँग सम्बन्धित अपराधहरू (उदाहरणका लागि भ्रष्टाचार, मुद्रा अपचलन, अधिकारको दुरुपयोग, राज्यको

तथापि यस पुस्तकमा उल्लेख गरिएका साक्षी संरक्षण उपायहरू तथा न्याय क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्ति, विशिष्टीकृत अदालतहरू वा मुद्दा विभाजन/हस्तान्तरण प्रणाली र मुद्दा अध्ययनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्तिहरूको नियुक्तिजस्ता केही संयन्त्रहरू द्वन्द्वको समय तथा द्वन्द्वप्रान्त अवस्थामा घटेका अपराधहरूको सम्बोधनसँग सम्बन्धित हुन सक्दछन् ।

गम्भीर अपराधको उत्पत्ति तथा सहजीकरणका पक्षहरू

गम्भीर अपराधहरू राष्ट्रियता, जातीयता वा धार्मिक विवाद, शक्ति तथा स्रोतमाथि नियन्त्रण गर्ने चाहनाका कारण द्वन्द्व घटेका हुन सक्दछन् र शान्तिसम्झौतामाथि हस्ताक्षर वा पिस अपरेसनस प्रारम्भ भएपछि

पनि विद्यमान विमत्तिका कारण निरन्तर जारी रहन सक्दछन् । विकल्प वा थपका रूपमा भनौं गम्भीर अपराधहरू (उदाहरणका लागि लाभपरक, बेचबिखन र तस्करी) द्वन्द्वसँग सम्बन्धित हुने क्रियाकलापका उद्गम मानिन्छन्, जुन सशस्त्र सङ्घर्षलाई आर्थिक सहायता पुऱ्याउन वा यसबाट लाभ लिनका लागि प्रयोग गरिएको हुन

उत्तरी आयरल्याण्डमा अर्धसैनिक समूहहरू तथा सङ्गठित अपराध

सन् १९९८ को उत्तरी आयरल्याण्डमा गुड फ्राइडे सम्झौताको कार्यान्वयन सम्बन्धित पक्षहरूका बीचमा विद्यमान आपसी विश्वासका अभावमा कठिन हुन पुगेको थियो, जसले द्वन्द्वका समयमा दुवै पक्षका अर्धसैनिक समूहहरूलाई आफ्ना प्रतिबद्धताहरू तोड्नमा उक्साएको थियो । आइरिस तथा ब्रिटिश सरकारले प्रजातान्त्रिक प्रक्रियाप्रतिको सम्मान गर्न अर्धसैनिक समूहहरूको प्रतिबद्धताको परीक्षण र हिंसा तथा अन्य आपराधिक क्रियाकलापको अन्त्यका लागि सन् २००४

निर्विवाद नियमको रूपमा “राज्य” शब्दावलीको प्रयोगले अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्झौताहरूमा गरिने अनुमोदन तथा हस्ताक्षरसँग सम्बन्धित कार्यलाई जनाउँछ । “राज्य” भन्नाले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले परिभाषित गरेको कानुनी मान्यताप्राप्त अन्तर्राष्ट्रियरूपमा स्वीकृत संस्थालाई जनाउँछ, जसलाई सन्धिहरूमा सहमति जनाउने, हस्ताक्षर एवम् अनुमोदन गर्ने अधिकार हुन्छ ।

- **पिस अपरेसन** भन्नाले यस्तो स्थितिलाई जनाउँछ, जहाँ अन्तर्राष्ट्रिय सैनिक शक्तिहरू, प्रहरी, अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय संस्थाहरू र विदेशी सहयोग तथा सहायता प्रदानकर्ताहरूले द्वन्द्वप्रान्त वातावरणमा काम गर्दछन् । *पिस अपरेसन* शब्दावलीले “शान्ति सहायता कार्य,” “शान्ति तथा स्थायित्व कार्य,” “शान्तिनिर्माण कार्य,” “शान्तिकायम कार्य” र “स्थायित्व तथा पुनरसंरचना कार्य” लाई समानरूपमा जनाउँछ, जसलाई द्वन्द्वप्रान्त वातावरणमा काम गर्ने संस्थाहरू तथा सहायता प्रदानकर्ताले सामान्यतया प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

राजनीतिक उद्देश्यका लागि हिंसाको प्रयोगले विशेषगरी द्वन्द्वपश्चात् परिवेशमा तत्काल अस्थिरता उत्पन्न गर्न सक्दछ । समयको अन्तरालमा आर्थिक अपराध तथा लामो समयदेखि राज्यमा विद्यमान भ्रष्टाचार शान्तिका लागि ठूलो चुनौतीका रूपमा देखापर्न सक्दछन् । सबै घटनाहरूमा गम्भीर अपराधलाई परिस्थिति र समयविशेषको आधारमा परिभाषित गर्नुपर्दछ ।

यस पुस्तक द्वन्द्वप्रान्तको अवधिमा हुने आपराधिक क्रियाकलापमा केन्द्रित रहेको छ, भने द्वन्द्वका समयमा हुने (युद्ध अपराध तथा अन्य ज्यादतिहरू) सँग सम्बन्धित अपराधहरूलाई समेटेको छैन ।

विद्यमान रहेको अवस्थामा समेत यसका पदाधिकारी तथा कार्यकर्ताहरूमा गम्भीर अपराध सम्बोधन गर्ने राजनीतिक इच्छाको अभाव देखिन्छ, वा स्वयम् उनीहरू पनि आपराधिक सञ्जालमा बाँधिएका वा त्यसबाट प्रभावित भएका हुन सक्दछन् ।

गम्भीर अपराधका प्रभावहरू

गम्भीर अपराधले आम नागरिकहरूको द्वन्द्वप्रान्त शान्ति, सुव्यवस्था र सामान्य सुरक्षामाथि चुनौती दिने गर्दछ र आर्थिक, कानुनी तथा राजनीतिक सुधारका प्रयासहरूमाथि नराम्ररी प्रभावित पार्दछन् । गम्भीर अपराधहरूले सार्वजनिक असुरक्षा, सामाजिक विघटनको अवस्था र द्वन्द्व पुनः सुरु हुने वातावरण तयार गर्दछन् । यस्ता अपराधका घटनाहरू प्रायः कुनै

कोसोभोमा जातीय हिंसा

सन् २००० को मे महिनामा चार वर्षे बालकसहित तीन जना कोसोभोका सर्वियन सम्प्रदायका मानिसहरूको मृत्यु उक्त प्रान्तको दक्षिणपूर्वी शहरको सर्निचा भन्ने स्थानको एक पसलअगाडि गोली प्रहारबाट हुनगएको थियो । हत्यापछि कोसोभो सर्वहरूमाथि लगातार आक्रमण भएको थियो भने उनीहरूको घरमा हाते बम तथा विष्फोटक पदार्थहरू प्रहार गरिएको थियो । आक्रमणहरू अल्बानियन जातीय सम्प्रदायका तर्फबाट सर्वियन समुदायका मानिसहरूलाई कोसोभोबाहिर भगाउने तथा शरणार्थीलाई तर्साइ घर फर्कन नदिने उद्देश्यले संयोजितरूपमा हत्या वा उक्त हस्तक्षेप गरिएको थियो ।

हत्याजस्ता हिंसात्मक अपराधले अस्थिरतामात्र खडा गर्दैन, यो जातीय विभेदका कारण विभाजित भएका द्वन्द्वप्रान्त समाजमा घट्ने घटनाहरू विद्यमान विमतिलाई विष्फोटन गराउनेतर्फ लक्षित भएमा त्यस्ता घटनाहरू निश्चितरूपमा “गम्भीर अपराध” को समूहमा पर्दछन् ।

मा स्वतन्त्र अनुगमन आयोग स्थापना गरेका थिए । आयोगले सम्झौताको पालनाका लागि कार्यक्षेत्र निर्धारण गरेको थियो भने नियमित प्रगति प्रतिवेदन जारी गर्ने गर्दथ्यो ।

आयोगको सन् २००६ को जनवरीमा प्रकाशित प्रतिवेदनले अर्धसैनिक समूहहरू विभिन्न प्रकारका गैरकानुनी क्रियाकलापमा संलग्न रहेको जनाएको छ । केही रिपब्लिकनहरू सरसामानको तस्करी, मुद्रा अपचलन तथा डकैतिजस्ता सङ्गठित अपराधमा संलग्न भएको पाइएको छ । केही लोयलिष्टहरू लागूऔषधको कारोवार, चन्दा, नक्कली सामानको उत्पादन तथा विक्री र मुद्रा अपचलन तथा डकैतिजस्ता सङ्गठित आपराधिक क्रियाकलापमा संलग्न भएको पाइएको छ । आयोगले आफ्नो प्रतिवेदनको निष्कर्षमा भनेको छ, स्वतन्त्र समूह तथा समुदायहरूले जुनसुकै प्रकारको सङ्क्रमणकालीन प्रक्रिया अख्तियार गरे पनि कानुनको शासनसम्बन्धी सिद्धान्तहरू पालना नहुने अवस्था रहनुहुँदैन ।

सकदछ । यस्ता क्रियाकलापहरू द्वन्द्वको अन्त्य भएपछि स्वतः बन्द हुँदैनन् । अझै भन्नुपर्दा, द्वन्द्वबाट लाभ उठाएका वा द्वन्द्वका समयमा आपराधिक गतिविधिहरूमा संलग्न भएर आर्थिक लाभ लिएका मानिसहरूले द्वन्द्व समाधानपछिको अवधिमा पनि गम्भीर अपराधका कारण अस्थिरता सृजना गरी प्रायः लाभ उठाउँछन् ।

यस्ता क्रियाकलापहरू अधिकांशतया राज्य र नागरिक सुरक्षा स्थिति कमजोर भएको अवस्थामा घट्ने गर्दछन् । अपराधी तथा पीडकलाई जवाफदेही बनाउने

प्रभावकारी संस्थाहरूको अभावमा आपराधिक सञ्जालहरूले संरक्षण दस्ताहरू तथा सशस्त्र समूहहरूजस्ता समानान्तर शक्ति संरचनाहरूको स्थापना गरेर कानुनी शून्यताको अवस्थामा विस्तारित हुने सम्भावना रहन्छ । सरकारी शक्ति संरचनाहरू

हाइटीमा कानुनविहीनता

हाइटीमा अन्तर्राष्ट्रिय सुरक्षा फौजको फेब्रुअरी २००४ देखि उपस्थितिका वावजुद पनि देशको सुरक्षा स्थिति अस्थिर रहेको थियो। सशस्त्र समूहहरू तथा लागूऔषध गिरोह दण्डहीनताका साथ कारोबार गरिरहेका छन्। देशका केही बन्दरगाहहरू आपराधिक तत्त्वको नियन्त्रणमा रहेका छन्। आर्थिक सङ्कलनका लागि अपहरण सामान्य मानिन्छ र हाइटीका प्रहरी कानुनविहीनता अन्त्य गर्नेभन्दा बढाउन सहयोग गरेको देखिन्छ र न्यायिक प्रणाली मुस्किलले चलेको ठान्नुपर्दछ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घले गम्भीर अपराधको निर्मूलन र हाइटीमा सुरक्षा स्थिति पुनर्बहाली गर्नमा सक्रिय भूमिका निर्वाह गरेको छ। सन् २००४ को अप्रिलमा सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव १५४२ का आधारमा राष्ट्रसङ्घीय स्टेबलाइजेशन मिसन हाइटीमा स्थापना गयो, जसले दुई महिना पहिले राष्ट्र सङ्घबाट अधिकार प्राप्त बहुराष्ट्रिय इन्टरिम फोर्सको कामलाई निरन्तरता दिएको थियो। रेने प्रेभल सन् २००६ को फेब्रुअरीमा हाइटीको राष्ट्रपतिमा निर्वाचित भएपछि उनले आपराधिक क्रियाकलापबाट क्षतविक्षत भएको देशमा हुने भयपूर्ण कार्य हटाउन राष्ट्र सङ्घले पुऱ्याएको सहयोगको सराहना गरेका छन्।

राजनीतिक तथा कानुनी जवाफदेहिताबिना गम्भीर अपराधमा संलग्न भएको पाइएमा प्रहरी तथा न्यायिक प्रणालीजस्ता सार्वजनिक संस्थामाथि जनविश्वास घट्ने गर्दछ। प्रहरी तथा न्यायिक प्रणालीजस्ता सार्वजनिक संस्थाहरूले गम्भीर अपराधको संरक्षण गरेको वा अप्रभावकारीरूपमा मुकाविला गरेको देखिएमा सरकारप्रति जनतामा रहेको विश्वासमा असर पर्दछ। यस

सङ्क्रमणमा नेपाल

निरङ्कुश राजामा रहेको अधिकार जनतामा ल्याउन अप्रिल २००६ को सफल नेपालको लोकतान्त्रिक आन्दोलन तथा नयाँ सरकार र माओवादीका बीचमा घोषणा भएको युद्धविरामपश्चात् हिमाली देश समावेशी लोकतन्त्रतर्फ अगाडि बढिरहेको छ। अभै पनि कठिन अवरोधहरू अद्यावधि रहेकोले सङ्क्रमणकालीन अवधिको दुरुपयोगबाट हुनसक्ने आपराधिक क्रियाकलापको रोकथाम गर्नुपर्ने भएको छ। नयाँ सरकारले माओवादी विद्रोहीलाई सरकारमा समावेश गराउने तथा समाजमा पुनर्एकीकरण गर्ने र सेनालाई नागरिक प्रशासनअन्तर्गत राख्ने प्रयास गरिरहेको समयमा सुरक्षा अवस्था कमजोर हुन सक्दछ। आपराधिक घटनाहरू व्यापकमात्रामा वृद्धि भइरहेको समयमा सशस्त्र सङ्घर्षमा दस वर्षदेखि होमिएको जनपद प्रहरीमा गम्भीर प्रकृतिका अपराधको अनुसन्धानका लागि आवश्यक स्रोत तथा सामग्री र तालिमको अभाव देखिन्छ।

नेपालमा कार्यरत धेरैजसो आपराधिक समूहहरू हातहतियार, लागूऔषध र मानव बेचबिखनमा संलग्न भएको पाइन्छ। यसका अलावा माओवादीले पनि दस वर्षको अवधिमा व्यापक रूपमा जबरजस्ती चन्दा सङ्कलन गरेको पाइन्छ। आशा छ कि माओवादीले शान्तिप्रक्रियामार्फत हतियार त्यागी सरकार तथा समाजमा समाहित भएको अवस्थामा यस्ता गतिविधिहरू बन्द हुनेछन्। तर प्रहरी तथा पर्यवेक्षकका अनुसार माओवादीको एउटा समूह तथा आपराधिक समूहहरू निरन्तर मानव बेचबिखन तथा चन्दाआतङ्कमा संलग्न भई देशमा अस्थिरता सृजना हुनसक्नेछ र शान्ति प्रक्रियामाथि अवरोध खडा गर्न सक्नेछन्।

जातीय समुदाय वा राजनीतिक दलका सदस्यहरूबाट एकअर्काप्रति लक्षित हुने गरेको पाइन्छ।

अफगानी युद्ध सरदार र लागूऔषधको कारोबार

सन् २००१ को अन्त्यमा तालिवान शासनको पतनपछि अफगानिस्तानमा अफिम उत्पादन गर्ने वनस्पतिको उत्पादन नाटकीयरूपमा वृद्धि हुन पुग्यो । सन् २००४ मा अधिल्लो वर्षभन्दा ६४ प्रतिशतले उत्पादन बढेको थियो । राष्ट्र सङ्घको अनुमानअनुसार अफगानिस्तानले मात्र विश्वको ९० प्रतिशत अफिम उत्पादन गर्दछ, जसमध्ये अधिकांश युरोप तथा रुसमा हेरोइनको रूपमा भित्रिने गर्दछ । यो उत्पादन अफगानिस्तानको राजनीतिक अर्थतन्त्रमा राष्ट्र सङ्घको सावधानीलाई लत्याएर व्यापकरूपमा सङ्गठित भइरहेको छ, जसका कारण अफगानिस्तान लागूऔषध ओसारपसार गर्ने व्यापारीको नियन्त्रणमा गई “लागूऔषध देश” को रूपमा चित्रित हुन पुगेको छ । लागूऔषधको कारोबार अफगानिस्तानका युद्ध सरदार तथा तिनीहरूको नियन्त्रणमा रहेको निजी सशस्त्र समूहका लागि प्रमुख आयस्रोत मानिन्छ, जो देशका विभिन्न भागहरूमा अभै पनि हिंसात्मक कार्यमा संलग्न रहेका छन् । यस्ता समूहले आतङ्कवादी समूहलाई समेत आर्थिक सहायता पुऱ्याएको विश्वास गरिन्छ । लागूऔषधको कारोबार निर्मूलनमा कार्यरत व्यक्तिहरूका अनुसार प्रहरी अधिकृतदेखि प्रान्तीय सरकार प्रमुखसम्मका सरकारी पदाधिकारीहरू लागूऔषध ओसारपसारमा संलग्न भएको पाइन्छ र लागूऔषधको कारोबारमा संलग्न व्यक्तिहरूको सूची अफगानी सरकारको उच्चतहसम्म समेत पुग्ने गर्दछ ।

तस्करी वा व्यापकरूपमा हुने भ्रष्टाचारजस्ता गम्भीर अपराधका कारण सरकारी कर अन्यत्र मोडिएपछि समुदायमा जनतालाई सेवा प्रदान गर्ने सरकारको क्षमतामा प्रत्यक्ष चुनौती खडा हुने र अप्रत्यक्षरूपमा सरकारप्रति तीतोपन बढाउँछ । गम्भीर अपराधले

लाइबेरियामा तस्करी

लाबेरियामा लामो समयसम्म चलेको गृहयुद्धमा पूर्वराष्ट्रपति चार्ल्स टेलरका अनुयायी छापामारहरू, गिनीबाट सञ्चालित लाइबेरियन युनाइटेड रिक्विसिलियसन एण्ड डेमोक्रेसीसँग आबद्ध विद्रोहीहरू र आइभरी कोस्टबाट सञ्चालित मुभमेण्ट फर डेमाक्रेसी इन लाइबेरियासँग आबद्ध विद्रोहीहरू आपराधिक क्रियाकलापमा व्यापक सामेल भएका थिए । हातहतियार एवम् मानव, लागूऔषध र प्राकृतिक स्रोतको ओसारपसारका अलावा डकैती, बालसेनाको प्रयोग तथा जबरजस्ती श्रमजस्ता बेचबिखन कार्यहरू लडाईंका सङ्गठित स्वरूपहरू पाइएका थिए । धेरैजसो यी अपराधहरू आज पनि सञ्चालित छन् र पूर्व छापामारहरू अहिले सङ्गठित आपराधिक समूहसँग आबद्ध भई देशको कमजोर अवस्थालाई दुरुपयोग गरी अन्तर्राष्ट्रिय आपराधिक गतिविधि सञ्चालन गरिरहेका छन् । राष्ट्र सङ्घको सहयोगमा स्थापित सियरालियोनको विशेष अदालतले मार्च २००३ मा चार्ल्स टेलरलाई युद्ध अपराध तथा सोसँग सम्बन्धित अपराधको दोषी ठहऱ्याएको थियो भने बलात्कार, अङ्गभङ्ग र देशको अपार हिराको स्रोत नियन्त्रण गर्ने नाममा दसौं हजार निर्दोष मानिसहरूको हत्या गरेको आरोप लगाएको थियो ।

प्रकारको विश्वासको कमी गम्भीर अपराध निर्मूलनमा कार्यरत अन्तर्राष्ट्रिय प्रशासन तथा कार्यकर्ताहरूमा समेत लागू हुने गर्दछ । यस्ता अपराधहरूको नियन्त्रणमा सरकारको असक्षमताको अपभ्रंशका कारण आम जनताहरू सशस्त्र समूहजस्ता समानान्तर शक्ति संरचनामा निर्भर रहन जान्छन्, जसले गर्दा त्यस्ता शक्तिहरू जनताको नजरमा गम्भीर अपराधको प्रभावबाट उनीहरूलाई संरक्षण गर्न सक्षम भएको भान पर्दछ (तथापि सशस्त्र समूहहरू स्वयम् गम्भीर अपराधमा संलग्न भएका हुन्छन्) ।

तथापि द्वन्द्वप्रान्त समाजका गम्भीर अपराधहरू समयको अन्तरालमा उन्मूलन गर्न अत्यन्त कठिन हुन्छ। गम्भीर अपराधको मुकाविला गर्न शान्तिसम्भौता हस्ताक्षर भएको एक-दुई वर्ष वा शान्ति स्थापनापश्चात् समय लगाइएमा सङ्गठित आपराधिक गिरोह वा आतङ्कवादी समूहलाई सरकार तथा देशको अर्थतन्त्रमा बलियो स्थान निर्माण गर्ने अवसर प्रदान गर्दछ। यदि यस्ता तत्वहरू स्थापित हुने समय र स्थान उपलब्ध भएमा गम्भीर अपराधहरूले द्वन्द्वप्रान्तका देशमात्र नभई अन्य देशहरूमा समेत चुनौती सृजना गर्दछन्।

पुस्तकको उत्पत्ति र विकासक्रम

युनाइटेड स्टेट्स इन्स्टिच्युट अफ पिसले सन् २००२ मा बाल्कन क्षेत्रमा गम्भीर अपराध समाधानार्थ कार्यरत अभ्यासकर्ताहरूको एउटा सानो समूहको भेला गरेको थियो। उक्त अनुभवको आधारमा रणनीतिक तथा योजनाबद्ध तवरले द्वन्द्वप्रान्त वातावरणमा गम्भीर अपराधको सम्बोधनका लागि आवश्यक स्रोत तथा विधिको मूल्याङ्कन गरेर पुस्तकको विकासक्रम सुरु भएको थियो, जसले भविष्यमा यस्ता घटनासँग मुकाविला गर्दा नीतिनिर्माताहरू तथा अभ्यासकर्ताहरूलाई सूचित गर्नेछ।

समूहका धेरैजसो सदस्यहरू कोसोभोमा गम्भीर अपराध निर्मूलनका लागि मापदण्डहरू निर्माण गर्न र कार्यान्वयनमा पनि संलग्न भएका कारण अध्ययनको प्रारम्भ सोही स्थानबाट गरिएको थियो। कोसोभोको नमुनालाई अनुसरण गरेर बोस्नियाले पारित गरेको बृहत् गम्भीर अपराध रणनीतिलाई पनि समूहले अध्ययनमा

बोस्निया तथा हर्जगोभिनामा भ्रष्टाचार

सन् १९९५ को डिसेम्बरमा डेटोन शान्तिसम्भौता हस्ताक्षर भएदेखि युद्धपश्चात्को बोस्निया तथा हर्जगोभिनाले भ्रष्टाचारका लागि उर्वरभूमि प्रदान गरेको छ। राष्ट्रवादी राजनीतिक दलहरूले विशेषगरी ठूलो मात्रामा रकम असुल गर्ने र त्यसको दुरुपयोग गरेर सार्वजनिक सेवा पुऱ्याउने संस्थाहरूमाथि शोषण गरेका छन्। सन् २००३ को मार्चमा बोस्नियामा एक सार्वजनिक विद्युतीय संस्थाको अन्तर्राष्ट्रिय लेखापरीक्षणअनुसार विद्युत उपलब्ध गराउने एउटा संस्थामा रहेको गलत व्यवस्थापन, लाभका निम्ति विवाद, चोरी र लापरवाहीका कारण प्रतिदिन लगभग पाँच लाख मार्क (कम्तिमा ३ लाख अमेरिकी डलर) घाटा बेहोरिरहेको थियो। परिणामस्वरूप बोस्नियाका जनताहरू अभ्रपदो तथा महँगो सेवाबाट पीडित हुनुपरेको थियो भने उक्त अपचलित रकम युद्ध अपराधमा आरोपित रादोभान काराजिचलाई सहयोग पुऱ्याएको अनुमान गरिन्छ।

स्थानीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कार्यकर्तालाई देशमा व्यापार स्थापना वा लगानी गर्नमा निरुत्साहित गर्दछ, जसले पुनरसंरचनाका प्रयासहरूलाई अभ्रै जटिल बनाउने गर्दछ।

द्वन्द्वप्रान्त समाजका विविध आवश्यकता र गम्भीर अपराधको सामना गर्ने क्षमताको अभावका बावजुद पनि यस्ता समस्यासँग सम्बन्धित केही घटनामा कमी आएको पाइन्छ। विशेषगरी शक्तिशाली निकायहरू तथा गम्भीर अपराधका बीचमा निकट सम्बन्ध भएको अवस्थामा नीति-

निर्माताहरूबाट तत्काल गम्भीर अपराधको मुकाविला गर्दा अस्थिरता बढ्ने आशङ्का व्यक्त गर्दछन्, जसको सहयोग शान्ति प्रक्रिया अगाडि बढाउन आवश्यक हुन्छ।

वातावरणमा व्यावहारिक नीति विकास गर्नुपर्दछ । यस्तो परिस्थितिमा गम्भीर अपराध सम्बोधनका समयमा आइपर्ने चुनौतीका सम्बन्धमा अभ्यासकर्ताहरूमा गहन् एवम् प्रत्यक्ष ज्ञान भएकाले लेखकहरूले आफ्नो अमूल्य अनुभवलाई यथेष्ट मात्रामा सङ्कलन गरेका थिए । लेखकहरूले विद्वत्पूर्ण ढङ्गले विषय र अन्य सामग्रीको अध्ययन गरेका थिए, जुन यस पुस्तकमा विश्लेषणात्मक गहिराई र व्यावहारिकता प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । पुस्तकको विकासका समयमा लेखकहरूले प्राज्ञिक र अभ्यासकर्ता तथा विभिन्न फौजदारी न्यायका क्षेत्रमा कार्यरत व्यक्तिहरूका बीचमा रहेको सञ्चार तथा समन्वयको कमी अन्त्य गर्ने प्रयास गरेका थिए, जसले विभिन्न क्षेत्रको विद्वतालाई एकीकरण गरेको छ ।

पुस्तकको उद्देश्य

पुस्तक द्वन्द्वउपान्त वातावरणमा गम्भीर अपराधसँग सामना गर्ने रणनीतिहरू बनाउनका लागि नीतिनिर्माताहरू तथा अभ्यासकर्ताहरूका लागि सन्दर्भसामग्री हुने लक्ष्य लिइएको छ । गम्भीर अपराध सम्बोधन तथा पुनरावलोकनका लागि पुस्तकले संक्षेपमा महत्त्वपूर्ण विषय प्रस्तुत गरेको छ, भने यस प्रयासमा उपयोगी हुने सामग्री तथा विधिको स्वरूपहरू उपलब्ध गराएको छ । पुस्तकले गम्भीर अपराध सम्बोधन गर्ने विभिन्न उपायहरूका पक्ष-विपक्षका बारेमा छलफल र व्यावहारिक उदाहरणहरू उल्लेख गरेको छ, भने थप पठनीय सामग्रीहरू पनि प्रदान गरेको छ । गम्भीर अपराध उन्मूलनका लागि आवश्यक हुने मानव तथा भौतिक स्रोतहरू र राजनीतिक, कानुनी एवम् आर्थिक सुधार

समावेश गरेको थियो । समूहले विभिन्न परिस्थितिमा सन्दर्भ सामग्री हुनेगरी यस पुस्तकलाई उपयोगी बनाउने प्रयासस्वरूप अन्य द्वन्द्वउपान्त वातावरणको पनि अध्ययन गरेको थियो । पुस्तकले बोस्निया तथा कोसोभोको अनुभवलाई मात्र नभई अफगानिस्तान, बुरुन्डी, क्याम्बोडिया, डेमोक्रेटिक रिपब्लिक अफ कोङ्गो, हाइटी, इराक, कोसोभो, लाइबेरिया, नेपाल, उत्तरी आयरल्याण्ड, सर्बिया र सियरालियोनलाई समेत संलग्न गरेको छ । यसले गम्भीर अपराधका स्वरूपहरू, अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्राधिकार तथा अधिकारको प्रकृति एवम् स्वरूपहरू, गम्भीर अपराधसँग मुकाविला गर्ने सरकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको क्षमता तथा सदिच्छाजस्ता विविध तथ्यलाई पनि नियालेको छ ।

तीन वर्षको अवधिसम्म जारी रहेका शृङ्खलाबद्ध मस्यौदा तथा परिस्कृत बैठक र परामर्शहरूमा चालीसभन्दा बढी द्वन्द्वउपान्त वातावरण तथा देशमा गम्भीर अपराध उन्मूलनका क्षेत्रमा कार्यरत अनुभवी अभ्यासकर्ताले पुस्तकको विकासमा योगदान पुऱ्याएका छन् । त्यस्ता विशेषज्ञहरूमा न्यायाधीश, सरकारी वकिल, प्रतिरक्षा वकिल, प्रहरी अधिकृत, गुप्तचर विज्ञहरू, कारागार तथा सुरक्षा अधिकृतहरू, सैनिक अधिकृतहरू, नीतिनिर्माण सल्लाहकारहरू, मानवअधिकारकर्मीहरू र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाका प्रतिनिधिहरू पर्दछन् । यो समावेशी प्रक्रिया पुस्तक मस्यौदाको महत्त्वपूर्ण पक्ष थियो । द्वन्द्वउपान्त गम्भीर अपराध कार्यक्रमहरूको विकास तथा कार्यान्वयनको प्रयास अत्यन्त चुनौतीपूर्ण हुन्छ, जसमा लाभ तथा व्यक्तित्वहरूबीचको जटिल मिश्रण, कमजोर सुरक्षा स्थिति र कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि अपर्याप्त स्रोत तथा संस्थाहरूका बीचमा राजनीतिबाट प्रभावित

गरिएको यो पुस्तकले द्वन्द्वप्रान्त वातावरणमा कानुनी शासन स्थापनामा आवश्यक हुने उपायहरू तथा कार्यक्रमहरूको संरक्षित गोप्य अनुसन्धानका बारेमा उल्लेख गरेको छैन । तथापि विभिन्न परिच्छेदहरूमा व्याख्या गरिएका सामग्री तथा विधिहरू शृङ्खलाबद्धरूपमा हुने अपराध समस्यालाई सम्बोधन गर्न र सामान्य कानुनी शासनका रणनीतिहरू निर्माणमा उपयोगी हुन सक्दछन् । पुस्तकमा गम्भीर अपराधसँग मुकाविला गर्नका लागि सम्बोधन नगरिएका अन्य पक्षहरूजस्तै फौजदारी न्यायप्रणालीको दायराभन्दा बाहिर रहेका देवानी कानून, नियमावलीको संशोधन र भ्रष्टाचारविरोधी कार्यक्रमहरू रहेका छन् । गम्भीर अपराध सम्बोधनका लागि एकीकृत रणनीतिका आधारभूत पक्षहरू यस पुस्तकको दायराभन्दा बाहिर पर्दछन् भने फौजदारी न्यायिक प्रणाली तथा यसको गम्भीर अपराधप्रतिको जवाफमा केन्द्रित गर्दछ । बृहत् कानुनी शासनका सम्बन्धमा इच्छुक पाठकहरूलाई यस पुस्तकको अन्त्यमा समावेश गरिएका थप अध्ययन सामग्रीहरू पढ्न प्रोत्साहित गरिन्छ ।

गम्भीर अपराधमाथि केन्द्रित रहेको यस पुस्तकले लक्षित विषयका बृहत्तर पक्षलाई समेट्ने लक्ष्य लिएको छ । यस विषयसँग सम्बन्धित धेरैजसो सामग्रीले गम्भीर अपराधको सम्बोधनका लागि एक वा दुई पक्षहरूलाई सम्बोधन गर्दछ भने यस पुस्तकले फौजदारी न्यायप्रणालीका विविध तत्त्वहरूलाई संयोजन गरेको छ । पुस्तकले गम्भीर अपराध उन्मूलनका लागि विस्तृत सन्धिहरूका मापदण्डहरू प्रस्तुत गरेको वहाना गर्दै र गम्भीर अपराध अनुसन्धान गर्ने कानून कार्यान्वयन गर्ने व्यक्तिहरूका लागि विस्तृत कार्यात्मक तथा विधिपूर्ण निर्देशिका पनि प्रदान

निर्धारण गर्न र द्वन्द्वप्रान्त समाजको मूल्याङ्कनमा कार्यरत राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कार्यकर्ताहरूलाई यो पुस्तक लाभप्रद हुनेछ । यो पुस्तक गम्भीर अपराधसम्बन्धी समस्याहरू सम्बोधनका लागि द्वन्द्वप्रान्त अवस्थामा संसद वा व्यवस्थापिका, न्यायदेखि गृह मन्त्रालयसम्म, अन्तर्राष्ट्रियदेखि क्षेत्रीय संस्थाहरूका अलावा विदेशी सहायता प्रदान गर्ने व्यक्तिहरू, विदेश मामिलासम्बन्धी तेस्रो पक्षका मन्त्रालयहरू र द्वन्द्वप्रान्त समाजमा कार्यरत विकास तथा दाता कार्यालयहरूका लागि पनि रुचिपूर्ण हुनेछ । यद्यपि पुस्तक द्वन्द्वप्रान्त वातावरणमा उपयोगी हुनेगरी निर्माण गरिए पनि यसका धेरै पक्षहरू शान्तिसम्झौता हुन नसकेको वा कार्यान्वयन नभएको तथा अन्तर्राष्ट्रिय हस्तक्षेपको आवश्यकता भएको स्थितिमा पनि लाभप्रद हुने देखिन्छ । विशेषगरी परिच्छेद

गम्भीर अपराधको पहिचान: संयुक्त राष्ट्र सङ्घ र हाइटी

राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद्ले हाइटीमा देखा परेका गम्भीर अपराधका चुनौतीलाई प्रारम्भमा नै महसुस गरेको थियो । सुरक्षा परिषद्ले सन् १९९३ को प्रस्ताव ८६७ ले अग्रगामी कदमस्वरूप हाइटीमा स्थापना गरेको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय *मिसन* सन् १९९६ सम्म कार्यरत थियो, जसले “राजनीतिकरूपमा लक्षित हिंसा गम्भीर राजनीतिक सङ्क्रमणका समयमा भड्किने” भन्ने जनाएको छ ।

२ ले मूल्याङ्कनको महत्त्व र उपयोगिताका बारेमा चर्चा गरेको छ । प्रारम्भिक मूल्याङ्कन द्वन्द्व जारी रहेको अवस्थामा सञ्चालन गरिनुपर्दछ । तसर्थ, गम्भीर अपराध उन्मूलन रणनीति विकास एवम् युद्धविरामको अन्त्य भएको अवस्थामा सहजै कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ ।

विशेषगरी गम्भीर अपराध-सम्बन्धी क्रियाकलापको सम्बोधनका लागि तयार

भएको पाइएको छ । सम्भावित सामग्री तथा सुधारका आधारहरू व्यापक छलफल गर्नुका पछाडि नीतिनिर्माताहरूलाई सदैव असम्भव हुने कार्यहरू समानान्तररूपमा कार्यान्वयनका लागि सल्लाह दिने नभई उनीहरूलाई यसका व्यापक स्वरूपहरूका सम्बन्धमा ध्यान दिन प्रोत्साहित गर्ने रहेको छ । उल्लिखित बृहत्तर दृष्टिकोणलाई मध्यनजर गरिएमा नीतिनिर्माताहरूलाई कार्ययोजना बनाउन सहज हुन्छ र उनीहरूका सम्पूर्ण लक्ष्यहरूको प्राप्तिका लागि दिशानिर्देश हुनेछ ।

परिच्छेद २ मा समस्याको प्रकृति मध्यनजर गरी त्यसको सामनाका लागि आवश्यक सम्भावनाहरू मूल्याङ्कन गरेर गम्भीर अपराधविरुद्ध प्रभावकारी रणनीति विकास गर्ने पहिलो कदमका रूपमा केन्द्रित गरिएको छ । यस परिच्छेदले मूल्याङ्कनका लागि क्षेत्र र विधि निर्धारण गर्न सहयोग गर्दछ । परिच्छेद ३ ले गम्भीर अपराधसँग मुकाविला गर्न मूल्यवान् हुने कानुनी संरचना बनाउने र प्रक्रियागत उपाय तथा कानुनहरूका सम्बन्धमा चर्चा गर्दछ । यसले सम्बन्धित कानुनहरूको कार्यान्वयनका लागि चाहिने स्रोतलाई पनि सम्बोधन गर्दछ । परिच्छेद ४ ले गम्भीर अपराधका घटनाहरूको निष्पक्ष तथा प्रभावकारी अनुसन्धानका सम्बन्धमा निर्णय गर्ने निकायहरूको संस्थागत सुधारका सम्बन्धमा उल्लेख गरेको छ । संस्थागत सुधारमा प्रहरी, मुद्दा अभियोजन गर्ने निकाय, न्यायाधीशहरू तथा अदालतहरू, प्रतिरक्षा वकिल र कारागारहरूलाई पनि संलग्न गरिएको छ । परिच्छेद ५ ले गम्भीर अपराधको अनुसन्धान तथा मुद्दा चलाउने निकायसँग सम्बन्धित विभिन्न प्रकारका रणनीतिहरू विकास गर्ने लक्ष्य लिएको छ, जसमा गम्भीर अपराधमा संलग्न आरोपितहरूलाई

गर्ने । पुस्तकमा सम्बोधन गरिएका प्रत्येक शीर्षकमा बेग्लाबेग्लै पुस्तक लेख्न सकिन्छ । यस पुस्तकलाई लाभप्रद बनाउन लेखकहरूले पर्याप्त विवरणहरू उपलब्ध गराएका छन् । तर उनीहरूले पुस्तकलाई कार्यगत तहमा कम पहुँचयोग्य र ठूलो सूचनाको भण्डार हुनबाट जोगाउने उद्देश्यले आवश्यकताभन्दा बढी विवरण समावेश गरेका छैनन् ।

लेखकहरू गम्भीर अपराध निर्मूलनका हरेक पक्षहरूमा विस्तृत निर्देशिका प्रस्तुत गर्न कतिपय अवस्थामा सम्भव नभए पनि यसलाई सीमित बनाउन बुद्धिमतापूर्ण नभएको पनि पूर्णरूपमा स्वीकार गर्दछन् । प्रत्येक परिवेश फरक हुने भएकोले विशेष वातावरणलाई लक्षित गरी रणनीति विकास गर्नका लागि यो पुस्तक सुरुवातभन्दा बढी हुन सक्तैन । पुस्तकको पुनरावलोकनपछि पाठकहरूले गम्भीर अपराध रणनीति विकास तथा कार्यान्वयनपूर्व सम्बन्धित विशेषज्ञहरू तथा अभ्यासकर्ताहरूसँग परामर्शका लागि थप अनुसन्धान तथा विश्लेषण गर्नुपर्दछ । पुस्तकमा प्रदान गरिएका यथार्थ जीवनसँग सम्बन्धित उदाहरणहरूले अन्य घटनाका लागि निर्माण गरिएका रणनीतिहरू सहमतिपूर्ण परिस्थिति भए वा नभएको सम्बन्धमा पाठकहरूले निर्णयका लागि केही हदसम्म सहयोग लिन सक्दछन् ।

यस पुस्तकको तयारीमा संलग्न व्यक्तिहरूले द्वन्द्वउपान्त क्षेत्रमा रहेका प्रतिस्पर्धात्मक तहका प्राथमिकताहरूलाई दृढतापूर्वक सम्बोधन गर्नसक्ने क्षमता तथा स्रोत थोरै देशहरूमा मात्र भएको बुझ्दछन् । पुस्तकमा उल्लेख गरिएका कतिपय उपायहरूको कार्यान्वयन गर्न स्रोतले भरिपूर्ण देशहरूलाई पनि चुनौतीपूर्ण

लक्ष्य निर्धारणमा यथार्थवादी हुनुपर्ने

द्वन्द्वउप्रान्त समाज होस् वा कुनै पनि समाजमा गम्भीर अपराध पूर्णरूपमा कदापि निर्मूलन हुन नसक्ने महत्त्वपूर्ण तथ्यलाई स्वीकार्ने पर्दछ। राजनीतिक स्थिरता र स्रोत सम्पन्न देशहरूले पनि सङ्गठितरूपमा हुने अपराध तथा आतङ्कवादजस्ता गम्भीर अपराधका समस्याहरू भोगिरहेका हुन्छन्। द्वन्द्वउप्रान्त समाजको लक्ष्य यसलाई अस्थिर बनाउने प्रभावहरूको अन्त्य गरी गम्भीर अपराधका समस्यालाई व्यवस्थापन गरिनुपर्दछ। कार्यक्रमगत तहमा पनि निश्चित समाधान खोज्नुभन्दा यथार्थतावादिता भल्केको हुनुपर्दछ भने अभ्यासकर्ताहरू तथा नीतिनिर्माताहरूले उल्लिखित समयावधिमा पर्याप्त स्रोतबाट हासिल गर्नसक्ने यथार्थताको पहिचान गर्नुपर्दछ।

आफू लामो यात्रामा भएको स्वीकारोक्ति

तत्काल लागू गरिने शिघ्र समाधानका कार्यक्रमहरू प्रभावकारी नहुन सक्दछन्। द्वन्द्वउप्रान्त रणनीतिको सर्वाङ्गिण पक्ष समाहित भएका दीर्घकालीन दृष्टिकोण र उपायहरू महत्त्वपूर्ण मानिन्छन्। अस्थायी तरिकाहरू प्रस्तावित गर्ने, तदर्थता खोज्ने कार्यक्रम तथा समाधानहरू र द्वन्द्वउप्रान्त समाजमा विशेष परिस्थिति परिवर्तन नगर्ने कार्यक्रमहरूप्रति आशङ्का गर्नेपर्दछ।

पर्याप्त स्रोतका सम्बन्धमा निश्चिन्तता

गम्भीर अपराध सम्बोधन गर्ने कार्यक्रमहरू महंगा हुन्छन् र अत्यन्त सीपले भरिपूर्ण प्राविधिक विज्ञहरूको आवश्यकता पर्दछ। अनुसन्धानमा संलग्न गरिने प्रहरी, सरकारी वकिल, न्यायाधीश

लक्षित गरेर अपराध अनुसन्धानका लागि जनचेतना अभिवृद्धि र गम्भीर अपराधमा काम गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय फौजको भूमिकामाथि ध्यान दिएको छ। परिच्छेद ६ मा द्वन्द्वउप्रान्त समाजमा गम्भीर अपराधको सामना गर्दा विदेशी सहायताको प्रयोगका सम्बन्धमा अध्ययन गरिएको छ। पुस्तकले विशेषगरी राष्ट्रिय क्षमता दिगोरूपमा विकास गर्न राष्ट्रिय निकायहरूसँग सम्बन्धित हुने सवालहरू तथा छनौट विधि, तालिम र अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरूको उपयोग तथा जवाफदेहिताजस्ता विभिन्न प्रकारका सहायताहरूका सम्बन्धमा चर्चा गरेको छ। पुस्तकमा अन्य पुस्तक, लेखहरू, आधिकारिक दस्तावेजहरू र सन्धिहरूजस्ता विविध सन्दर्भसामग्रीहरूको सूची र वेवसाइटहरू समावेश गरिएको छ, जसले पाठकहरूलाई गम्भीर अपराध निर्मूलनका लागि चुनौतीसँग सम्बन्धित प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष विषयहरू बाहिर ल्याउन व्यापक सहयोग गर्नेछ।

निर्देशक सिद्धान्तहरू

द्वन्द्वउप्रान्त समाजमा गम्भीर अपराध निर्मूलनका रणनीतिहरू निर्माण गर्ने क्रममा निम्न बमोजिम निर्देशक सिद्धान्तहरूलाई सदैव ध्यान दिनुपर्दछ। यी सिद्धान्तहरू यस पुस्तकको विकासका क्रममा अभ्यासकर्ताहरू तथा नीतिनिर्माणकर्ताहरूको परामर्शबाट प्राप्त भएका हुन्, जुन पुस्तकको सबैजसो ठाउँमा उल्लेख गरिएका छन्। समावेश गरिएका सिद्धान्तहरूको क्रमबद्धताले सापेक्षित महत्त्वलाई इङ्गित नगरे पनि यसले कार्यान्वयनका समयमा योजनादेखि कार्यान्वयनसम्म उल्लेख गरेको प्रगतिको क्रमबद्धताबाट भल्किन्छ।

प्रायः वर्षौ लाग्ने भएकोले पर्याप्त तालिमप्राप्त व्यक्तिहरू तथा आर्थिक स्रोत निश्चित गर्नुपर्दछ ।

गम्भीर अपराधका बृहत्तर सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक परिवेशको स्वीकारोक्ति

गम्भीर अपराधहरू फौजदारी न्यायसँग सम्बन्धित समस्यामात्र होइनन् । गम्भीर अपराधको सामना गर्ने रणनीतिहरूलाई ध्यानमा राख्दा समस्यासँग सम्बन्धित कानुनी परिवेशमात्र नभई यसका सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक कारणहरूका अलावा यसलाई बढाउँछढाई गर्ने पक्षहरूलाई पनि सम्बोधन गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । गम्भीर अपराध सम्बोधन गर्ने कार्यक्रमहरू फौजदारी न्यायका विषयमा मात्र सीमित रहेमा असफल हुन पुग्छन् भने नसोचिएका नकारात्मक तथा हानिकारक परिणामहरू निस्कन सक्दछन् । उदाहरणका लागि लागूऔषधको कारोवार विकाससँग पनि सम्बन्धित मुद्दा भएकोले फौजदारी न्यायको दायरामा मात्र राखी सम्बोधन गर्न सकिँदैन । उदाहरणका लागि अफगानिस्तानको कृषि क्षेत्र अफिम उत्पादनमा निर्भर गर्दछ, र अफगानी किसानहरूले जिविकोपार्जनका लागि वैकल्पिक व्यवस्था नभएसम्म अर्थतन्त्रको यो मुख्य साधन हटाउन सक्दैनन् ।

उपयुक्त जवाफदेही संयन्त्रहरूको स्थापनाको सुनिश्चितता

पर्याप्त जवाफदेहिता तथा गम्भीर अपराधमा आरोपित व्यक्तिहरूमाथि अनुसन्धान, कारवाही र सुनुवाई गर्ने जिम्मेवार संस्थाहरूमा रहेको असम्झदारी कुनै पनि गम्भीर अपराध रणनीतिहरूको कार्यान्वयनभन्दा पहिले नै हटाइनुपर्दछ ।

सङ्गठित अपराध उन्मूलन: दीर्घकालीन चुनौती

द्वन्द्वका कारण सङ्गठितरूपमा हुने अपराधसँग मुकाविला गर्न जटिल भएको अवस्थामा द्वन्द्वउप्रान्त समाजमा पनि यो सीमित हुन सक्दैन । अमेरिका र इटालीजस्ता देशहरूले सङ्गठित अपराधका समस्यासँग लामो समयदेखि सङ्घर्ष गरिरहेका छन् । लागूऔषध, हातहतियार र चुरोटको तस्करीजस्ता क्षेत्रमा अल्बानियन गिरोहका नाइकेहरूको अन्तर्राष्ट्रिय गिरोहमा प्रवेशले इटालीमा तस्करी व्यापक चलाइरहेको अवस्थामा हालैका वर्षमा आएर सञ्चार माध्यमहरू तथा तीनका गतिविधिहरूसँग मुकाविला गरिरहेका छन् । सन् १९८० को प्रारम्भमा इटालीले आपराधिक सङ्गठनहरू निमित्त्यान्त पार्ने उद्देश्यले माफिया गिरोहसँगको संलग्नतालाई अपराध घोषणा गर्‍यो । तर अनुसन्धान निकायहरूका बीचमा पर्याप्त समन्वय हुन नसकेका कारण कानुनी कारवाही चलाउन कठिन हुन पुगेको थियो । सन् १९९२ मा आपराधिक गिरोहसम्बन्धी “कानुनी कारवाही कार्यालय”को स्थापनामार्फत सूक्ष्म रणनीति विकास गर्न प्रारम्भ गरेको थियो, जसले व्यापक आपराधिक अनुसन्धान विधि अपनाउन अनुमति दिएको थियो भने स्थानीय अनुसन्धान प्रयासलाई “राष्ट्रिय कारवाही कार्यालय”सँग संयोजन गराएको थियो र इटालीमा “साक्षी संरक्षण प्रणाली” निर्माण गरेको थियो । इटालीको अपराध निर्मूलन प्रयास प्रसंशनीय मानिए पनि आपराधिक गिरोहका गतिविधि अन्त्य जतिसुकै स्रोतसम्पन्न देश भए पनि वा नभए पनि गम्भीर अपराध उन्मूलन कार्य जहिले पनि चुनौतीपूर्ण हुनेगर्दछ ।

र कारागार अधिकारीहरू तालिमप्राप्त हुनुपर्दछ । सक्षम प्रतिरक्षा वकिलहरूको पनि विकास गरिनुपर्दछ । अभै भन्नुपर्दा गम्भीर अपराधका घटनाहरूमाथि अनुसन्धान गर्न र कारवाही चलाउन

गर्दछ । रणनीतिले संस्थागत संरचनाहरूको स्थापनालाई समावेश गर्नुपर्दछ, जुन विश्वसनीय भएकोले प्रारम्भदेखि नै राम्रोसँग ग्रहण गरिएको छ ।

निष्पक्ष सुनुवाई तथा “उचित प्रक्रिया”को सम्मान र संरक्षण

यस पुस्तकमा संलग्न असङ्ख्य विधिहरू तथा सामग्रीहरूले न्यायप्रणालीसँग सम्बन्धित निकायहरूलाई अधिकतम अधिकार दिएका छन् र गम्भीर अपराध निर्मूलनका लागि प्रायः व्यापकरूपमा प्रयोग पनि गरिएको छ । फौजदारी कानून तथा फौजदारी न्यायसम्बन्धी निकायले शङ्कास्पद तथा आरोपित व्यक्तिको निष्पक्ष सुनुवाई तथा उचित कानुनी प्रक्रियाको अधिकार पर्याप्त रूपमा कार्यान्वयन गरेको सनिश्चित गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । उचित संरक्षणबिना विधिको अखण्डता तथा निष्पक्षतामाथि प्रश्नचिन्ह लाग्न सक्दछ, र अधिकारको दुरुपयोगका सम्भावित द्वारहरू खुलै छाडिन सक्दछन् ।

दिगो क्षमताको निर्माण

गम्भीर अपराधसम्बन्धी कार्यक्रमको उद्देश्य दीर्घकालीन रूपमा दिगो क्षमता विकास हुनुपर्दछ । गम्भीर अपराधले विशेषगरी द्वन्द्वउपान्त समाजमा स्थायित्व, पुनरनिर्माण र प्रजातान्त्रिकरणको प्रयासमाथि चुनौती खडा गरिरहेको अवस्थामा समाज द्वन्द्वको सङ्क्रमणबाट मुक्त भइसके पनि र विदेशी सहायता प्रदानकर्ताहरूले छोडिसकेको अवस्थामा पनि गम्भीर अपराधसँग मुकाविलाको आवश्यकता रहिरहन्छ । तसर्थ संस्थागत तथा

जवाफदेहिता भन्नाले गलत आचरण तथा कार्यालयको दुरुपयोगसम्बन्धी उजुरी तथा आरोपहरू प्राप्त गर्ने विधिहरू र यस्ता आरोपहरूमाथि यथाशिघ्र निष्पक्ष अनुसन्धान तथा निर्णय दिने संयन्त्रलाई जनाउँछ । जवाफदेहिता संयन्त्रले निष्पक्ष सुनुवाई तथा यससम्बन्धी विधि गम्भीर अपराधको अनुसन्धान तथा कानुनी कारवाही प्रणाली न्यायपूर्ण भएको र त्यस्ता शक्तिमाथि पुनरावेदन हुने सुनिश्चित गर्दछ । जवाफदेहिताले शक्ति र अधिकार व्यापकरूपमा दुरुपयोग भएकाले पीडित द्वन्द्वउपान्त समाजमा विशेष महत्त्व राख्दछ ।

बृहत् कानुनी शासनको रणनीतिको परिप्रेक्ष्यमा गम्भीर अपराध सम्बोधनका उपायको विकास तथा कार्यान्वयन

गम्भीर अपराधसँग मुकाविला गर्नका लागि परिस्थितिअनुसार विशेषाधिकृत व्यक्ति तथा सामग्रीको आवश्यकता भएतापनि उनीहरूका प्रयासहरू विद्यमान न्यायप्रणालीको प्रकृति वा स्थितिले मजुवत वा कमजोर बनाउने अवस्था रहन्छ । द्वन्द्वउपान्त वातावरणमा सीमित मात्रामा पर्याप्त हुने मानव तथा आर्थिक स्रोतका कारण व्यापकरूपमा कानुनी शासनको विस्तारका लागि पहल तथा गम्भीर अपराधसँग सामना गर्ने प्रयासमा कर्मचारी तथा आर्थिक स्रोतको प्रतिस्पर्धा हुन सक्दछ । परिणामतः गम्भीर अपराधसँग मुकाविला गर्ने उपायहरूलाई कानूनको शासनसम्बन्धी रणनीति समाहित गरिनुपर्दछ, जसले देशको सम्पूर्ण न्यायिक प्रणालीका अलावा न्यायपालिका, सरकारी वकिल वा अभियोक्ता, प्रतिरक्षा, कारागारहरू, प्रहरी, कानून सुधार र सम्बन्धित नियमावलीका संरचनाहरू तथा आर्थिक अभिलेखलाई सम्बोधन

परिच्छेद २

मूल्याङ्कन सञ्चालन

यस परिच्छेदका उद्देश्यहरू:

- गम्भीर अपराध निर्मूलन रणनीति विकासका लागि प्रयोग गरिएका मूल्याङ्कनको महत्त्व तथा क्षेत्राधिकारका सम्बन्धमा छलफल गर्ने
- मूल्याङ्कनका अलावा व्यक्ति, उपयुक्त समय र विधिका बारेमा सुझावहरू कसरी सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा सल्लाह प्रदान गर्ने

मूल्याङ्कन भनेको के हो र यो किन महत्त्वपूर्ण हुन्छ ?

मूल्याङ्कन सूचना सङ्कलन, विश्लेषण र नीतिनिर्माताहरूलाई गम्भीर अपराध निर्मूलन रणनीति बनाउन सुझाव दिने प्रक्रिया हो । मूल्याङ्कन सञ्चालन गर्दा गम्भीर अपराध स्थितिको प्रकृति, द्वन्द्वप्रान्त समाजको क्षमता र यसलाई सम्बोधन गर्ने राजनीतिक

मानव संसाधनको क्षमता निर्माण गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । स्थानीय परिवेशमा समाहित नभएका तदर्थ तथा आयातित दृष्टिकोणहरूको लामो समयसम्म प्रभाव विरलै रहन्छ । क्षमता निर्माणका लागि आवश्यक गम्भीर अपराधसम्बन्धी कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्ने व्यक्तिहरूको सीप विकास तथा सशक्तिकरणका लागि पर्याप्त लगानीको आवश्यकता पर्दछ ।

००

मात्र गम्भीर अपराध सम्बोधनमा विशेष केन्द्रित गर्न सकिन्छ । आधारभूत सूचनाका आधारमा दुवै मानव तथा संस्थागत क्षमता र स्रोत एवम् कानुनी, आर्थिक र सामाजिक पक्षहरूलाई मध्यनजर गर्दै गम्भीर अपराधका समस्याहरूको उन्मूलनमा आवश्यक हुने उपयुक्त मापदण्डहरू निर्धारणका लागि आवश्यक विश्लेषण तथा पहिचानसम्बन्धी कार्य गर्न सकिन्छ ।

गम्भीर अपराध प्रभावकारीरूपमा उन्मूलन गर्न आवश्यक हुने फौजदारी न्यायप्रणालीका साथमा राजनीतिक तथा आर्थिक पद्धतिमा गर्नुपर्ने विशेष परिवर्तन र अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको आवश्यकताका सम्बन्धमा स्पष्ट सुझावहरूसहित मूल्याङ्कन समाप्त गर्नुपर्दछ । मूल्याङ्कन तथा आवश्यकतानुसार पुनः मूल्याङ्कनबाट सृजना गरिएका सूचनालाई गम्भीर अपराध उन्मूलन योजना निर्माण प्रक्रियाका समयमा संलग्न गरिनुपर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको उपस्थिति रहेको द्वन्द्वउपान्त वातावरणमा यस्ता प्रकारका सूचनाहरू दाताहरूको सम्मेलनका क्रममा अत्यन्त मूल्यवान् हुने गर्दछन् किनकि दाताहरू प्रायः लक्षित सहायतालाई प्राथमिकता दिने गर्दछन् । उदाहरणका लागि यस्ता सूचना साक्षी संरक्षण कार्यक्रम तयार गर्न, विशेष प्रहरी इकाई वा सरकारी वकिलहरूको कार्यदल बनाउन, वा अनुसन्धान तथा गम्भीर अपराधका मुद्दाहरूमा फैसलाका लागि द्वन्द्वउपान्त देशहरूको क्षमता अभिवृद्धिका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग जुटाउने कार्यहरूमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

इच्छाशक्ति पत्ता लगाउनुपर्ने हुन्छ । साथमा उपलब्ध स्रोतका अलावा क्षमतामा भिन्नता, प्रगतिका बाधकहरू र सुधारका प्रमुख क्षेत्रहरू थाहा पाउनुपर्दछ । असल मूल्याङ्कनको अभावमा गम्भीर अपराध निर्मूलनका प्रयासहरूमाथि अवरोध खडा हुन सक्दछन् । मूल्याङ्कन कार्यमा सङ्क्षिप्त मूल्याङ्कनदेखि यसको कार्यमा संलग्न हुने व्यक्तिमा गहिरो ज्ञान, देशका निश्चित क्षेत्रहरूमा सुरक्षा स्थितिका कारण सीमित पहुँचको अवस्था, मूल्याङ्कनका लागि आवश्यक मानव तथा भौतिक स्रोतहरूको उपलब्धता र देशका सम्बन्धित पक्षहरूमा पहुँच तथा उनीहरूको समन्वयका आधारमा मूल्याङ्कन तस्वीर सङ्कलनदेखि गहन अध्ययनसम्म कुनै पनि प्रकारका हुनसक्दछन् ।

असल मूल्याङ्कनमा सम्पूर्ण फौजदारी न्यायप्रणालीका अलावा कानुनी संरचना, न्यायपालिका, सरकारी वकिल, प्रहरी, प्रतिरक्षा वकिलहरू, कारागार, कानुनी शिक्षा, र प्रथागत तथा आदिवासी न्यायिक संयन्त्रहरूलाई हेर्ने गरिन्छ । यद्यपि त्यस्ता मूल्याङ्कन गम्भीर अपराधका घटनाहरूमा कारवाही चलाउन उपयुक्त हुने स्रोत मान्न नसकिए पनि आपराधिक कार्यमा फैसला दिने विषयसँग सम्बन्धित सबै उपलब्ध संयन्त्रहरूको अध्ययन गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यसका अलावा असल मूल्याङ्कनमा गम्भीर अपराध स्थितिसँग सम्बन्धित हुने वा प्रभावित पार्ने राजनीतिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक पक्षहरूलाई पनि हेर्ने गरिन्छ । परिणामस्वरूप, मूल्याङ्कनले गम्भीर अपराध सम्बोधन गर्ने यथार्थ रणनीति तथा लक्ष्यहरूका अलावा प्राथमिकता, उपयुक्त समय र कामका लागि क्रमबद्धता विकासका आवश्यक आधारभूत सूचना प्रदान गर्दछ । यस प्रकारको व्यापक अध्ययनपश्चात्

गम्भीर अपराध समस्याको प्रकृतिको मूल्याङ्कन

गम्भीर अपराध समस्याका प्रकृतिको मूल्याङ्कन उत्कृष्ट रूपमा सम्पन्न गर्ने पक्षहरू बुझ्नु आवश्यक हुन्छ। मूल्याङ्कनका प्रक्रिया स्वभावैले दोहोरिन्छन् र समस्याको प्रकृति तथा स्वरूप गोप्य सूचना सङ्कलन तथा विश्लेषणमार्फत समयको अन्तरालमा सार्वजनिक हुने गर्दछन्। मूल्याङ्कनमा विशेष प्रकारले घटिरहेका अपराधहरू र अपराधको प्रेरक तत्त्वहरू, अपराधका लक्षण तथा प्रभावहरू, अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरू र उनीहरूको राजनीतिक, अर्धसैनिक, खुफिया (सुराकी) तथा अन्य पक्षहरूसँगको सम्बन्ध, गम्भीर अपराध फस्टाउने सम्बन्धित सामाजिक तथा आर्थिक वातावरण पहिचान गर्नुपर्दछ।

गम्भीर अपराधका प्रकारहरू

समाजमा घटेका गम्भीर अपराधका प्रकारहरूको निर्धारण गर्न निम्न तथ्यहरूलाई मूल्याङ्कनमा समावेश गर्नुपर्दछ:

- कहिले, कसरी र कहाँ अपराधहरूको उत्पत्ति र विकास भएका थिए
- आपराधिक क्रियाकलापहरू घटाउन र त्यस्ता कार्यलाई सहायता पुऱ्याउन प्रयोग गरिएका सुविधाहरू, संस्थाहरू, आर्थिक स्रोतहरू, सरकारी अधिकारीहरू वा स्वतन्त्र व्यक्तिहरू
- सरसामान वा मानव ओसारपसारका घटनामा सरसामान तथा मानव ओसारपसार गर्ने र ओसारपसार गरिने सामान र व्यक्तिहरूको प्रकार

मूल्याङ्कनको क्षेत्र

मूल्याङ्कनले गम्भीर अपराध उन्मूलनका लागि आवश्यक हुने स्रोत, सामग्री, व्यक्ति र विधिका सम्बन्धमा विशेष सुझावहरू प्रस्तुत गर्नुपूर्व निम्न क्षेत्रहरूमा सूचना सङ्कलन तथा विश्लेषण गर्नुपर्दछ।

- गम्भीर अपराधका समस्याहरूको प्रकृति
- सम्बन्धित राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक पक्षहरू
- व्यक्तिगत तथा संस्थागत क्षमता र फौजदारी न्याय क्षेत्रका अलावा कानुनी संरचना, प्रहरी, न्यायिक प्रणाली, र कारागार प्रणालीका चुनौतीहरू
- व्यक्तिगत तथा संस्थागत क्षमता र फौजदारी न्याय क्षेत्रबाहिरका अलावा सरकारी निकायको राजनीतिक इच्छाशक्ति तथा गम्भीर अपराध र फौजदारी न्याय क्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयमा जनताको दृष्टिकोण तथा अपेक्षाजस्ता चुनौतीहरू

तल उल्लिखित खण्डहरूले विस्तृत रूपमा यी विषयमा व्याख्या गरेका छन्। मूल्याङ्कन गणितीय विज्ञान होइन र स्वभाविकरूपमा यसमा केही आत्मागत तत्त्वहरू पनि हुने गर्दछन्। यसकारण यथार्थ लक्ष्यहरू निर्धारण गर्नका लागि मूल्याङ्कनको नेतृत्व गर्ने व्यक्तिहरूले सामना गर्नुपर्ने चुनौतीहरूका सम्बन्धमा ध्यान दिनुपर्दछ र सम्भव भएसम्म मूल्याङ्कन कार्यका लागि अनुभवी व्यक्तिहरू हुनुपर्दछ।

अवरोधकारीहरूलाई सहायता पुऱ्याउँछ वा पुऱ्याउँदैन ?

- विद्यमान तथा समाधान भइनसकेका द्वन्द्वसँग कुन हदसम्मको अपराधहरूको सम्बन्ध छ र युद्ध सुरु गर्ने कार्यसँग कुन रूपमा सम्बन्धित छ ?
- शान्तिसम्झौतामा संलग्न नगरिएको पक्ष वा समूह र तिनीहरूले स्थिरताका विपक्षमा चुनौती खडा गर्ने सम्भावना छ ?
- जातीय वा धार्मिक समूहका बीचमा विद्यमान अविश्वास वा असहमति छ ?
- सशस्त्र लडाकू समूह तथा व्यक्तिहरूजस्ता बेरोजगार युद्धछापामारहरू बाँच्नका लागि अन्य उपाय नभएका कारण अपराधमा संलग्न हुन सक्दछन् ?
- पुरानो सत्ता विगठन भएका कारण राजनीतिक शून्यता हुन गई सत्ताका लागि लडाईं सृजना हुन सक्दछ ?
- युद्ध अपराधजस्ता विगतका गल्तीहरू सम्बोधन नभएका कारण असुरक्षा बढ्न सक्छ ?
- शरणार्थी शिविर, सम्पत्तिमा विवाद वा पुनर्बासजस्ता शरणार्थीसँग सम्बन्धित सवालका कारण अस्थिरताको सम्भावना छ ?

गम्भीर अपराधका पीडकहरू

गम्भीर अपराधले सृजना गरेका खतराहरूलाई पूर्णरूपमा बुझ्न पीडकहरू को हुन् भन्ने जान्नु अत्यन्त जरूरी हुन्छ। जस्तै निश्चित व्यक्तिहरू, नेताहरू तथा समूहहरू र उनीहरू कसरी राजनीतिक कार्यकर्ताहरू र अन्य शासनमा रहेका व्यक्तिहरूका

- सीमा क्षेत्रमा हुने गैरकानुनी क्रियाकलापको क्षेत्र
- मौद्रिक अपचलनसम्बन्धी क्रियाकलापका प्रकारहरू
- गम्भीर अपराधहरूको स्थानीय, क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रभाव

गम्भीर अपराधका प्रेरक तत्त्व र उत्प्रेरक

आपराधिक क्रियाकलापका पछाडिको प्रेरणाको विश्लेषणले यस्ता गतिविधिहरू व्यापक सामाजिक द्वन्द्वसँग सम्बन्धित नरहेको सङ्केत गर्न सक्दछ। विकल्पका रूपमा आपराधिक क्रियाकलापको विश्लेषणले त्यस्ता गतिविधिहरू व्यापक योजनाअन्तर्गत निम्न बमोजिम एक वा अर्को उद्देश्यले अपराध घट्टने गरेको खुलासा गर्न सक्दछ। शान्तिसम्झौता वा शक्ति विभाजन व्यवस्थासँग सहमत नहुने उग्रवादी पक्षबाट सञ्चालित हिंसात्मक आन्दोलनका लागि आर्थिक सहयोग, भगौडा युद्धअपराधीहरूको संरक्षण, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूलाई बेवास्ता गरी नयाँ व्यवस्था हटाउन चाहने सत्ताच्युत भएका व्यक्तिहरू वा सांस्कृतिक तथा धार्मिक सम्पदामाथि आक्रमणमार्फत लक्षित जातीय हिंसा भड्काउन चाहने सङ्गठित अपराधीहरूका सम्बन्धमा उनीहरूको पहुँचलाई राजनैतिक वृत्त तथा वैधानिक व्यापारिक क्रियाकलापमा निरन्तरता दिन तथा कब्जा गर्न र सम्भावित उत्प्रेरकहरू पत्ता लगाउन निम्न पक्षहरू मूल्याङ्कन गर्नु महत्त्वपूर्ण मानिन्छ:

- शान्ति स्थापना भएमा कसलाई फाइदा र वेफाइदा पुग्दछ ?
- अपराधबाट सङ्कलित रकमले हिंसा, आतङ्क वा अर्धसैनिक क्रियाकलापहरूमा संलग्न भएका

छानबिन, खोजीनीति र उत्तरदायी बनाउने प्रक्रियाजस्ता संस्थागत संयन्त्रहरूको पहिला सुधार गर्नु आवश्यक हुन्छ । अफगानिस्तानको अफिम उत्पादन र बोस्नियाका शहरहरूमा हुने तस्करीजस्ता कार्यहरू समाजको अर्थतन्त्र, राजनीतिक जीवन र संस्कृतिमा अपराधले जरा गाडेको स्थानमा परम्परागत कानुन कार्यान्वयन विधि पर्याप्त हुन सक्तैन ।

यसर्थ समाजको संरचनामा अपराधिक क्रियाकलापले जरा गाडेको र अर्थतन्त्र सञ्चालन गरिरहेको अवस्थामा मूल्याङ्कनले सामाजिक तथा आर्थिक पक्षहरूको समीक्षा गर्नुपर्दछ । कतिपय अवस्थामा तस्करीले आर्थिक पक्षलाई प्रभावमा पारेको हुन्छ । मूल्याङ्कनले गम्भीर अपराधमा सहभागी नभई मानिसलाई विद्यमान तथा सम्भावित अवसरहरू विस्तार गर्ने अवसर प्रदान गर्ने पर्दछ । यसका अलावा खाद्यान्न, बसोबास र बिजुली, पानीजस्ता उपभोग्य वस्तुमा युद्ध सरदारहरू तथा निजी सैनिक समूहहरूको हुने पहुँच र सोको अभावका समयमा सहायता अभिवृद्धि गर्न सार्वजनिक रूपमा वैकल्पिक पहुँचको प्रयास गरे वा नगरेको पहिचान गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

फौजदारी न्याय क्षेत्रका क्षमता तथा चुनौतीहरू

गम्भीर अपराधको सामना प्रभावकारी रूपमा गर्नका लागि प्रहरी, न्यायप्रणाली र कारागार व्यवस्थाको क्षमता तथा कानुनी संरचनाको पर्याप्तताका अलावा फौजदारी न्याय क्षेत्रको मूल्याङ्कन निश्चित रूपमा गरिनुपर्दछ । तल उल्लेख गरिएभैँ स्रोत, सरसामग्री, व्यक्ति, भवन तथा पूर्वाधार; भ्रष्टाचार, न्याय क्षेत्रमा कार्यरत व्यक्तिहरू, साक्षी तथा भवनको सुरक्षा, प्रशिक्षणको

अलावा विद्यमान प्रहरी र सेनासँग सम्बन्धित हुन सक्दछन्, र राजनीतिक उग्रवादीहरू, अर्धसैनिक समूहहरू, गुप्तचर परिचालन र अपराधिक सङ्गठनहरूका बीचमा रहेको सम्बन्ध पत्ता लगाउनु महत्त्वपूर्ण हुने गर्दछ । मूल्याङ्कनले देशमा सञ्चालित अपराधिक क्रियाकलापको क्षेत्र, संलग्न भएका समूहहरूको आबद्धता तथा पहिचान र सरकारी पदाधिकारी तथा पक्षहरूमाथि अपराधीहरूको प्रभाव तथा नियन्त्रणका विवरण र खुफिया सूचना सङ्कलन गर्नुपर्दछ ।

राजनीतिक, आर्थिक तथा सामाजिक पक्षहरू

मूल्याङ्कनले प्रायः कानुन, पूर्वाधार, सरसामग्री, कर्मचारी, तालिमजस्ता फौजदारी न्यायप्रणालीका एकल पक्षहरूमा केन्द्रित गर्दछ । उल्लिखित सवालहरूमा प्रभावकारी रणनीति विकास गर्नका लागि आवश्यक भए पनि गम्भीर अपराधका परिप्रेक्ष्यमा मूल्याङ्कनले बृहत्तर पक्षहरूलाई समेट्नुपर्दछ । सङ्गठित अपराधका आधारभूत कारकहरू र यसका राजनीतिक, आर्थिक तथा सामाजिक प्रभावहरूमाथि राम्ररी विचार गरिनुपर्दछ । गम्भीर अपराध रणनीति पूर्णरूपमा फौजदारी न्याय क्षेत्रमा मात्र केन्द्रित गरिनुहुँदैन र गम्भीर अपराध सम्बोधन गर्ने सम्पूर्ण दायित्व प्रहरी, न्यायाधीश तथा अभियोक्तामा मात्र छाडिनुहुँदैन । राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक पक्षहरूलाई बुझ्न असमर्थ हुनु भनेको प्रभावकारी समाधान विकास गर्न असफल भएको ठहरिनु हो । उदाहरणका लागि प्रशिक्षण तथा पूर्वाधार निर्माण कार्यक्रमद्वारा मात्र गम्भीर अपराध उन्मूलनका प्रयासहरू नियमित गर्ने दायित्व न्यायपालिका तथा प्रहरीमा छाडिएमा केही हदसम्म उपलब्धि हासिल भए पनि न्यायाधीश तथा प्रहरीहरूका लागि

कानुनी संरचना परीक्षण सूची

कानुनी संरचनाको मूल्याङ्कनका निम्ति छानबिनका क्षेत्रहरू समावेश गर्नुपर्दछ:

- ✓ आकर्षित हुने कानूनहरू के-के हुन् ?
- ✓ कानूनका केही पक्षहरू विवादित छन् ? कानूनमा संलग्न गरिएका विषयका आधारमा वा पारित गर्ने राजनीतिक शक्तिका कारण वा प्रयोग गर्ने तरिकाका कारण वा दमनकारी सत्ताबाट दुरुपयोग गरेका कारण समष्टिमा समाजबाट अस्वीकार गरिएका छन् ?
- ✓ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध र त्यसका दुई प्रलेखहरू, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अन्तरदेशिया सङ्गठित अपराधविरुद्धको महासन्धि र परिच्छेद ३ मा सूचीबद्ध गरिएका अन्य सन्धिहरू (पेज ८८-९०) जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय वा क्षेत्रीय मानवअधिकार सन्धिहरू र त्यस्तै कुनै अन्तर्राष्ट्रिय वा क्षेत्रीय फौजदारी कानूनसम्बन्धी सन्धिहरूको सम्बन्धित देश पक्ष छन् वा छैनन् ?
- ✓ यदि राज्य यस्ता सन्धिहरूको पक्ष रहेको भए सम्बन्धित देशको कानूनले उक्त सन्धिहरू स्वतः कार्यान्वयन हुने गरे नगरेको छन् वा लागू गर्नका लागि राष्ट्रिय कार्यान्वयन कानून आवश्यक छ वा छैन ?
- ✓ अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय कानूनहरका बीचमा द्वन्द्व हुन गएमा कुन कानून लागू हुन्छ ? त्यस्तो विवाद देखिएमा कुन निकायले त्यस विषयमा निर्णय दिन्छ ?

अभाव, राजनीतिक हस्तक्षेपजस्ता फौजदारी न्यायको प्रभावकारितामा असर पार्ने पक्षहरू; समन्वयको अभाव तथा अन्तरनिकाय द्वन्द्वजस्ता संस्थागत समस्याहरू; र अपर्याप्त कानुनी संरचना वा अप्रभावकारी संरचनाजस्ता योजनाबद्ध सीमितताहरूजस्ता विशेष क्षेत्रहरूमा छानबिन समावेश गरिनुपर्दछ ।

कानुनी संरचना

राज्यको कानुनी संरचना फौजदारी न्यायप्रणालीको मेरुदण्ड मानिन्छ । यस्तो संरचनाले आपराधिक स्वभाव; अनुसन्धान, सुनुवाई तथा पुनरावेदनका प्रक्रिया; प्रहरी, अभियोक्ता, र न्यायाधीशको शक्ति तथा अधिकारको क्षेत्र परिभाषित गर्दछ भने राज्यको अधिकारको सीमितता र आरोपित व्यक्तिको अधिकार निर्धारण गर्दछ । यस परिप्रेक्ष्यमा कानुनी संरचना अपराध संहिता तथा फौजदारी विधि संहितामा मात्र सीमित नभई संविधान; निर्धारित कार्यसञ्चालन विधिहरू; प्रहरी, अभियोक्ता, तथा न्यायपालिकासम्बन्धी कानूनहरू; सम्पत्ति जफत तथा रोक्का, हतियार दर्ता र खतरनाक लागूऔषधीजस्ता आपराधिक क्रियाकलापहरूको उपयोगसम्बन्धी नागरिक प्रशासनिक व्यवस्थालाई समावेश गरिनुपर्दछ । अपराधको सामना तथा यसले मानवअधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि तथा प्रलेखहरूका अलावा आपसी कानुनी सहायता तथा सुपुर्दगीसँग सरोकार राख्ने अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूको दायित्वलाई पनि समावेश गर्दछ । (परिच्छेद ३ मा कानुनी संरचनाका सम्बन्धमा विस्तृत रूपमा व्याख्या गरिएको छ ।)

प्रहरी क्षमता

मूल्याङ्कनले गम्भीर अपराधका चुनौतीहरू सम्बोधन गर्न प्रहरीको क्षमताको समीक्षा गर्नुपर्दछ। विशेषगरी मूल्याङ्कनले जटिल अनुसन्धान सञ्चालन तथा यस्ता अनुसन्धान कार्य गर्न प्रहरीको क्षमतामा रहेको कमजोरीको पहिचान र गम्भीर अपराधसँग सम्बन्धित प्रहरीका लागि आवश्यक स्रोतहरूको पहिचान गर्न प्रहरीको क्षमता जाँचनुपर्ने हुन्छ। सिद्धान्ततः मूल्याङ्कन अन्तर्राष्ट्रिय

प्रहरीको उपस्थितिका लागि अनुमति दिनुपूर्व गर्ने गरिन्छ, ता कि स्रोत तथा अधिकारको विनियोजनमा गम्भीर अपराधका आवश्यकतालाई ध्यान दिन सकोस्। कतिपय अवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरीको पहिले नै उपस्थिति भइसकेको अवस्थामा मूल्याङ्कनले उनीहरूको गम्भीर अपराध सामना गर्ने क्षमताका अलावा पिस अपरेसनको क्षेत्राधिकारले गम्भीर अपराध सम्बोधन गर्ने

कोसोभोको कानुनी संरचनाको पर्याप्त मूल्याङ्कनमा असफलता

कोसोभोमा नेटोको अभियान तीव्ररूपले बढेपछि कयौँ पुनरसंरचना कार्यहरू उक्त प्रान्तमा विवादित हुन पुगे। अन्तर्राष्ट्रिय दातृ संस्थाहरू, गैरसरकारी संस्थाहरू तथा संयुक्त राष्ट्र सङ्घले धेरै मूल्याङ्कन सञ्चालन गरेका थिए र धेरैजसो कोसोभोको न्यायिक प्रणालीमा केन्द्रित गरिएका थिए। बारम्बार बेवास्ता गरिए पनि कोसोभोको कानुनी संरचनाको विवादित प्रकृति मनन गर्नु आवश्यक थियो। यस्ता सुपरिवेक्षणमा स्रोतको दुरुपयोग र सुधारमा समेत ढिलाई हुन गएको थियो। उदाहरणका लागि सन् १९८९ मा मिलोसोभिचले कोसोभो अल्बानियनको अपराध नियमावली खारेज गरेका थिए तथा कोसोभो अल्बानियन नगर क्षेत्रबाट धपाइएपछिको कानुनी

- ✓ आपसी कानुनी सहायता, अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र सुपर्दगी सन्धिहरूमा द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय सहायता पुऱ्याउनका लागि विधिहरू विद्यमान छन् ?
- ✓ कानुनी संरचनाले स्वच्छ सुनुवाई तथा कानुनको उचित प्रक्रियाजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड वा मान्यताको अङ्गीकार गर्छ वा गर्दैनन् ?
- ✓ कानुनी संरचनाले अनुसन्धान, उन्मुक्ति र साक्षी संरक्षणका गोप्य तथा प्राविधिक उपायहरूमाफत समसामयिक आपराधिक क्रियाकलापलाई पर्याप्त रूपमा सम्बोधन गर्दछन् ?
- ✓ कानुन तथा नियमहरू लिखित रूपमा प्रकाशन गरिएका छन् र कानुनी निकाय तथा सर्वसाधारणको पहुँचमा रहेका छन् वा छैनन् ?
- ✓ कानुनहरू कुनकुन भाषामा उपलब्ध छन् ?
- ✓ न्यायाधीश, अभियोक्ता, प्रतिरक्षा वकिलहरू, र प्रहरी कानुनी संरचनासँग पूर्ण परिचित छन् वा छैनन् ?
- ✓ प्रथागत, आदिवासी वा परम्परागतजस्ता गैरराज्य संरचनाहरूको विद्यमानता छ ? यसले आपराधिक क्रियाकलापलाई हेर्ने गर्दछ र यस्ता संरचना रहेको अवस्थामा यसको क्षेत्र, प्रभावकारिता र स्वीकारोक्तिको सीमा हेर्नुपर्ने हुन्छ ?
- ✓ लिखित कानुन उपलब्ध भए पनि कानुनी समुदायबाट तिनीहरूको पालना नभएको अवस्थामा अन्य कानुनहरू पालना भएका भए कुन कानुनहरू कहिले पालना भएका थिए वा थिएनन् ?

कानुनी संरचना मूल्याङ्कनको प्राथमिक लक्ष्य गम्भीर अपराधको अनुसन्धान तथा कारवाहीमा सहायता पुऱ्याउने कानुन तथा प्रावधानहरू, गम्भीर अपराधहरू उपयुक्त तवरले समायोजनमा देखिएको रिक्तता, संशोधन तथा खारेजीका आवश्यक ठानिएका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारसँग तालमेल नखाने गम्भीर अपराधसँग सम्बन्धित प्रावधानहरूको पहिचान गर्नु रहेको छ।

क्रियाकलापहरू सम्बोधनमा अन्तर्राष्ट्रिय सेनाको भूमिकाका सम्बन्धमा विस्तृत व्याख्या गरिएको छ ।) यदि सैनिक त्यस्तो भूमिका खेल तयार भएमा मूल्याङ्कनले अन्तत्त्वगत्वा सेनाको जिम्मेवारी राष्ट्रिय प्रहरी तथा अन्य अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरी वा “स्थायित्व प्रहरी” इकाई (प्रहरी इकाई) लाई दिन उनीहरूको क्षमता परीक्षण गर्नुपर्दछ । यसरी मूल्याङ्कन समूहले सेनाले छोडेको अवस्थामा जनपद प्रहरी र कानुनी स्रोतहरूको उपयोग गरेर एकीकृत तथा प्रभावकारी अपराधविरोधी कार्यक्रम विकास गर्न र प्रहरीको आवश्यकतासम्बन्धी उपयुक्त सुझावहरू दिन सक्षम हुन सक्दछ ।

मूल्याङ्कन समूहले जहिले पनि प्रहरीको सरसामग्री तथा सुविधाहरूका सम्बन्धमा अध्ययन गर्नुपर्दछ । स्रोतहरूको आवश्यकतामा सवारीसाधनहरू, विधिविज्ञानदेखि सञ्चार सामग्रीहरू, प्रतिलिपि उतार्नका लागि चाहिने प्रतिलिपि उतारसामग्रीहरू, टेलिफोन, कलम र कापीहरू आदि पर्ने गर्दछन् । गम्भीर अपराध अनुसन्धानमा प्रयोग गरिएका प्रहरी भवनहरूको निर्माण वा पुनर्निर्माण गर्न पनि आवश्यक हुन सक्दछ ।

प्रहरीक्षमता जाँच सूची

प्रहरीक्षमताको मूल्याङ्कनका निम्न अध्ययनका निम्न क्षेत्रहरू समावेश गर्नुपर्दछ:

- ✓ गृह मन्त्रालय वा प्रहरीको संरचना, आकार तथा व्यक्ति र जातीय समूह, धर्म जस्ता सवालमा प्रहरीमा सामाजिक मिश्रण
- ✓ विद्यमान प्रहरीबाट कारवाही चलाउन कुनै समूहको क्षमता तथा चाहनामा सामाजिक संरचनाले प्रभावित पारेको छ, र यदि त्यसो हो भने ती

संरचना बेलग्रेडबाट नियन्त्रित दमनकारी मिलोसोभिचको शासनसँग निकट भएकाले अल्बानियनलाई अस्वीकार गरेको अवस्थामा सन् १९९९ को कानुनी संरचना स्वीकार गर्नुको राजनीतिक परिणाम बुझ्न असमर्थ भएका कारण महिनौंसम्म विवाद चलेको थियो र अवरोध खडा भएको थियो । उक्त विषयको समाधान संयुक्त राष्ट्र सङ्घले आफ्नो पुरानो अडान बदली सन् १९८९ को कानुनी संरचना आकर्षित हुने मान्यता दिएपछि मात्र भएको थियो । अन्तर्राष्ट्रिय पक्षहरूले पनि निश्चित कानूनहरूको पर्याप्तता पत्ता लगाउन असफल भएका थिए । उदाहरणका लागि विद्यमान ट्राफिक कानूनको मस्यौदा गरी जारी गरियो, जुन पुरानै कानूनलाई संसोधन गरी वर्तमान आवश्यकता पूर्ति गर्न सकिन्थ्यो ।

पर्याप्त अधिकार तथा स्रोत प्रहरीलाई प्रदान गरेको हुन्छ र स्रोत विनियोजन तथा संस्थागत संरचनाहरू गम्भीर अपराध सामना गर्न पर्याप्त भए वा नभएको अनुमान लगाउनुपर्दछ ।

अन्तर्राष्ट्रिय फौजको उपस्थिति भएको अवस्थामा मूल्याङ्कनले ती फौजहरूको गम्भीर अपराध सम्बन्धी क्रियाकलापहरूको नियन्त्रणमा सहयोग गर्ने

चाहना र क्षमतालाई सम्बोधन गर्नुपर्दछ । मूल्याङ्कन समूहले सैनिक अनुसन्धान तथा कारवाही, सेना-नागरिक समन्वय तथा गम्भीर अपराधसँग सम्बन्धित गोप्य सूचनाको आदान-प्रदान र सैनिक कारवाहीका क्रममा अन्तत्त्वगत्वा नागरिक अधिकारीले कारवाहीमा लाभदायक हुने प्रमाणहरू राख्ने वा नराख्ने सम्बन्धमा मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ । मूल्याङ्कनले साक्षी, न्यायाधीश, अभियोक्ता, र प्रतिरक्षा वकिलहरूलाई सुरक्षा वा उच्च जोखिममा गिरफ्तारी तथा खानतलासीका लागि पूर्जा दिने कार्य गर्ने समयमा प्रहरीलाई निश्चित परिधिमा सुरक्षा प्रदान गर्नेजस्ता सैनिकले खेल सक्ने वा चाहना राख्ने अन्य सम्भावित क्षेत्रहरूमा उनीहरूको भूमिकालाई विस्तार गर्नुपर्दछ । (परिच्छेद ५ मा गम्भीर अपराध

- ✓ अनुसन्धान, समन्वय र प्रमाण सङ्कलनका अलावा विधिविज्ञान प्रयोगशालाका प्रमाण, शङ्कास्पद व्यक्तिलाई नियन्त्रणमा लिने, थुन्ने र गिरफ्तारीमा प्रहरी संस्थाहरूको क्षमता
- ✓ आकर्षित हुने कार्यविधि कानूनका आधारमा प्रहरी र अभियोक्ताका बीचमा समन्वय तथा सञ्चारको सम्बन्ध तथा स्तर, कारवाही चलाउनका लागि अपराध तथा अनुसन्धानसम्बन्धी प्रतिवेदन दिन प्रहरीको चाहना, तथा प्रतिवेदन दिन अनुरोध गरिएवमोजिम कार्यहरू सञ्चालन गर्ने र प्रहरीलाई सल्लाह र कार्यका लागि कारवाहीको चाहना
- ✓ गम्भीर अपराध अनुसन्धान कार्यका लागि जिम्मेवार कुनै कार्यदल वा विशेष इकाईको विद्यमानता र प्रभावकारिता
- ✓ भीड तथा दड्गा नियन्त्रण क्षमता विद्यमान भए नभएको अवस्था
- ✓ मानवअधिकार उल्लङ्घन र भ्रष्टाचार न्यूनीकरणका अलावा पदीय दायित्वको दुरुपयोग वा मानवअधिकार उल्लङ्घनका सम्बन्धमा उजुरी प्राप्त गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्रहरू बनाउन दिगो, प्रभावकारी तथा जवाफदेही प्रहरीप्रणाली उपलब्ध छ
- ✓ व्यापक खतरा तथा नाजुक अवस्थाका बारेमा योजनाबद्ध मूल्याङ्कन सञ्चालन गरिएको छ
- ✓ विमानस्थल, बन्दरगाह र सीमाद्वार क्षेत्रमा प्रभावकारी सीमासुरक्षा सेवा उपलब्ध छ
- ✓ प्रहरीको काममाथि आम नागरिक तथा नागरिक समाजका समूहहरूको धारणा र कारवाहीका लागि प्रहरीको जिम्मा लगाउने जनताको चाहना र तत्परता

न्यायिक प्रणालीको क्षमता

न्यायिक प्रणाली मूल्याङ्कनले न्यायाधीश तथा अदालती प्रशासनका अलावा कारवाही तथा गम्भीर अपराध सामना गर्नका लागि प्रतिरक्षाको अध्ययन गर्नुपर्दछ र क्षमतामा भएको

समूहले राज्यको नियन्त्रणभन्दा बाहिर सञ्चालनमा रहेका वैकल्पिक संयन्त्रहरूबाट संरक्षणको खोजी गरेका छन्

- ✓ गृहमन्त्री तथा प्रहरीप्रमुखको छनौट र नियुक्ति कसले गर्दछ
- ✓ प्रहरीको प्रशिक्षण तथा अनुभवको स्तर
- ✓ यदि प्रहरीको आकार पर्याप्त छ भने गस्तीका लागि चाहिने उपयुक्त अनुपातमा अनुसन्धान अधिकृतहरू र गम्भीर अपराध समस्यालाई सम्बोधन गर्नका लागि संस्थागत संरचना पर्याप्त छ। साथमा आवश्यकतानुसार आर्थिक स्रोत र सरसामग्रीहरू उपलब्ध छन्
- ✓ प्रहरीहरू कुन हदसम्म आपराधिक वा अवरोध सृजना गर्ने तत्त्वहरूको प्रभाव वा साभेदारीमा रहेका छन्
- ✓ द्वन्द्व वा द्वन्द्वसम्म पुग्ने अवधिमा प्रहरीहरू कुनै निर्मम वा दमनकारी कार्यमा जिम्मेवार छन्
- ✓ विद्यमान प्रहरी संरचना तथा निकायको प्रकार र उनीहरूका बीचमा सहयोग तथा समन्वयको स्तर
- ✓ गम्भीर अपराधसम्बन्धी चुनौती तथा प्रहरी क्षमतामा कमजोरीका अलावा गोप्य सूचना सङ्कलन, आपराधिक अभिलेख व्यवस्थापन र अपराध तथ्याङ्क सङ्कलनका सम्बन्धमा योजनाबद्ध मूल्याङ्कन प्रहरी संस्थाहरूले गर्दछन्
- ✓ गम्भीर अपराधमा गिरफ्तारी तथा अनुसन्धानको सङ्ख्या र क्षेत्रसम्बन्धी तथ्याङ्कको उपलब्धता छ
- ✓ भर्ना तथा निवेदनहरूको छनौट संयन्त्रहरूको प्रभावकारिता
- ✓ व्यावसायिक विकास तथा अभिवृद्धिका लागि प्रशिक्षण कार्यक्रमको उपलब्धता र प्रभावकारिता
- ✓ गम्भीर अपराधसँग लड्ने क्षमता विकासका लागि प्रशिक्षणको आवश्यकता
- ✓ प्रशासनिक तथा सरसामग्री सहायताको स्तर पर्याप्त छ

कोसोभोमा न्याय क्षेत्र सुरक्षा

अदालतको स्थिति र सुरक्षा द्वन्द्वप्रान्त मूल्याङ्कनमा सदैव समीक्षा गरिनुपर्दछ। न्यायप्रणालीमा काम गर्ने व्यक्तिमाथि हुने भौतिक हिंसा वा घाइते बनाउने धम्की आएमा सार्वजनिक गर्नुहुँदैन र साक्षी तथा त्यस्ता व्यक्तिले विशेषगरी संवेदनशील वा उच्च महत्त्व राख्ने मुद्दामा आफ्नो भूमिका निर्वाह उपयुक्त ढङ्गले गर्न नपाएमा सुनुवाई असफल हुन सक्दछ। सन् २००० मा कोसोभोको मित्रोभिचामा अन्तर्राष्ट्रिय सेनाले उपयुक्त सुरक्षा व्यवस्था नहुन्जेलसम्मका लागि स्थानीय वासिन्दालगायत अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश र अभियोक्तालाई पाँच पटकभन्दा बढी स्थानान्तरण गर्नुपरेको थियो।

प्रिजरेन क्षेत्र अत्यन्त विवादास्पद रहन गएको थियो र कोसोभोका लागि संयुक्त राष्ट्र सङ्घबाट सञ्चालित प्रशासन युद्ध अपराधमा व्यक्ति तथा साक्षी र प्रतिरक्षा कानून व्यावसायीहरूका अलावा अदालत परिसर पनि उपयुक्त ढङ्गले सुरक्षा दिन असफल भएको थियो। संयुक्त राष्ट्र सङ्घबाट न्यायाधीशको नियुक्ति भएपछि प्रिजरेनको अदालत फोडिएको थियो र सरसामग्री लुटिएका थिए। जिलान/जिलानेमा अदालतका अध्यक्षले बन्दीहरूलाई प्रहरीको उपस्थितिबिना आफ्नै गाडीमा अमेरिकी सैनिक शिविरनजिक रहेको बन्दीगृहमा सार्नुपरेको थियो।

कलम र कापीजस्ता आधारभूत सामानका अलावा टेलिफोन र फोटोकपीजस्ता अत्याधुनिक सामग्री आवश्यक हुने गर्दछन्। मूल्याङ्कनले न्यायिक प्रणालीले प्रयोग गरिरहेका पुनरनिर्माण तथा मर्मत गर्नुपर्ने भवन र कार्यालयहरूको पनि जाँच गर्नुपर्दछ।

अफगानिस्तानमा औपचारिक तथा अनौपचारिक न्यायप्रणाली

अफगानिस्तानमा युद्धपश्चात् पुनरनिर्माणको क्षेत्र निर्धारणका लागि देशको न्यायप्रणालीको बृहत् मूल्याङ्कन आवश्यक पर्दछ। तथापि बोन सम्झौताले अफगानिस्तानको “राष्ट्रिय कानून प्रणाली मुस्लिम सिद्धान्त, अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड, कानुनी शासन र अफगानी परम्परा” का आधारमा पुनरनिर्माण गर्ने उल्लेख गरे पनि अन्तर्राष्ट्रिय दातृ समुदायले प्रारम्भमा अफगानिस्तानको ग्रामीण क्षेत्रमा लामो समयदेखि जरा गाडेर प्रयोगमा रहेका परम्परागत र इस्लामिक कानून (सरिया) जस्ता अनौपचारिक न्यायप्रणालीलाई बेवास्ता गरी औपचारिक न्यायप्रणालीमा ध्यान केन्द्रित र स्रोत परिचालन गरेका थिए। परिणामस्वरूप, *पिस अपरेसन*को प्रारम्भमा धेरैजसो दाताले उनीहरूको रणनीति र आर्थिक सहयोगमा अफगानिस्तानको औपचारिक र अनौपचारिक न्यायप्रणालीको बीचमा पर्याप्त सामञ्जस्यता ल्याउन असफल भएका थिए।

मूल्याङ्कनको अर्को क्षेत्रमा गम्भीर अपराध मुद्दा हेर्नका लागि अदालत, अभियोजन, प्रतिरक्षाका लागि गुणस्तरीय र पर्याप्त सामग्री पर्दछन्। धेरैजसो अवस्थामा अदालत तथा कार्यालयलाई

रिक्तता पहिचान गर्नुपर्दछ। अदालतका सम्बन्धमा मूल्याङ्कनले न्यायिक स्वतन्त्रताका सवालमा विशेष ध्यान दिनुपर्दछ। यसले राजनीतिक वा अन्य परिणामको त्रासबिना कानूनको शासनअनुसार न्यायाधीशले मुद्दाको सुनुवाईमा देखाउने स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्नुपर्दछ। यसले गम्भीर अपराधका लागि न्यायिक प्रणालीको क्षमतामाथि आउने चुनौतीका अलावा आपराधिक तत्त्व वा राजनीतिक पक्षहरूबाट न्याय क्षेत्र वा साक्षीमाथि आउने धम्की, हस्तक्षेप, वा हिंसाका सम्बन्धमा समीक्षा गर्नुपर्दछ।

- √ न्यायाधीश तथा अभियोक्ताको नियुक्ति, अनुशासन र अनुशासनको कारवाहीको पद्धति र बार एशोसियसन तथा न्याय मन्त्रालयमा स्वतन्त्र प्रतिरक्षा वकिलहरूको अनुमति-पत्र वा अनुशासनसम्बन्धी संयन्त्रहरू छन्
- √ न्यायाधीश तथा सरकारी वकिलका लागि आचारसंहिता र उनीहरूमाथि लागेका पदीय दुरुपयोगसम्बन्धी आरोपमा जवाफदेही बनाउनका लागि अनुसन्धान गर्ने विधि, विभाग र व्यक्तिहरूको व्यवस्था
- √ न्यायाधीश, अभियोक्ता र वकिलहरूका लागि व्यावसायिक संस्थाको विद्यमानता र आचारसंहिता सिकाउने तथा प्रोत्साहित गर्ने उनीहरूमा क्षमता
- √ अदालत निष्पक्ष तथा प्रभावकारी रूपमा सञ्चालित छन् र उपयुक्त समयमा मुद्दालाई प्रक्रियामा ल्याउन तथा सुनुवाई गर्न सक्षम छन् वा छैनन्
- √ समाजका विशेष समूहमाथि कुनै पक्षपातपूर्ण तथा अन्यायपूर्ण व्यवस्था रहेको छ र सबै समूहलाई फौजदारी न्यायप्रणाली पद्धतिमार्फत न्यायको चाहना राख्नेहरूका लागि पहुँच छ वा छैन
- √ विशिष्टीकृत अभियोजन र अनुसन्धानका लागि क्षमताको उपलब्धता
- √ गम्भीर अपराध हेर्नका लागि विशिष्टीकृत न्यायिक च्याम्बर स्थापना गर्ने क्षमता वा विद्यमानता
- √ गम्भीर अपराधका मुद्दामा संलग्न हुने न्यायाधीश, अभियोक्ता र प्रतिरक्षा वकिलको पर्याप्त सुरक्षाका लागि सुरक्षा उपायहरूको विद्यमानता
- √ अदालतको अवस्था र सुरक्षाका अलावा अदालतको सम्पूर्ण संरचनागत अवस्थाको परीक्षण र गम्भीर अपराधसँग सम्बन्धित अदालती प्रक्रिया मिलाउन सक्ने कार्यरत व्यक्तिहरूको सुरक्षा तथा सुरक्षासम्बन्धी व्यवस्था

न्यायिक प्रणाली जाँच सूची

अदालत, अभियोजन, र प्रतिरक्षाको आधारभूत संरचना पत्ता लगाउन न्यायिक प्रणाली क्षमता मूल्याङ्कनले निम्न छानबिनका क्षेत्रहरू समावेश गर्नुपर्दछ:

- √ न्याय मन्त्रालय, अदालत र सरकारी वकिलको कार्यालयको संरचना; उनीहरूका लागि काम गर्ने कर्मचारीको सङ्ख्या; कर्मचारीहरू पूर्णकालीन भए नभएको वा अन्य फौजदारी न्यायसँग असम्बन्धित क्षेत्रका कार्य; फौजदारी प्रतिरक्षा कानुन व्यावसायीहरू, जसलाई पूर्णकालीन वा विशेष मुद्दा हेर्नका लागि नियुक्त गरिएका तथा व्यवस्था मिलाउन राखिएको हुन्छ; कानुनी सहायता प्रदान गर्ने कुनै संयन्त्र छ
- √ गम्भीर अपराधसँग सम्बन्धित विषय हेर्ने क्षेत्राधिकार भएका कार्यरत अदालतहरू र सम्भव भएसम्म अदालतमा काम गर्ने व्यक्तिका नामहरू
- √ न्याय मन्त्रालय, अदालत, सरकारी वकिलको कार्यालय र प्रतिरक्षा कानुन व्यावसायीहरूबीचको भूमिका, सम्बन्ध र सञ्चार सम्पर्क
- √ न्यायाधीश, सरकारी वकिल, र प्रतिरक्षा वकिलहरूमा साक्षारता, शिक्षा, प्रशिक्षण र अनुभवको स्तर
- √ अदालत र सरकारी वकिलको स्वतन्त्रताको स्तर र धम्की, हस्तक्षेप, गैरकानुनी प्रभाव वा नियन्त्रणबाट स्वतन्त्रता
- √ अदालत र सरकारी वकिलको बजेट र सम्पत्ति नियन्त्रण कसले र कुन निकायले गर्दछ
- √ न्यायाधीश तथा सरकारी वकिलको नियुक्तिभन्दा पहिले वा कार्यकालका समयमा दिने प्रशिक्षण कसले र कुन निकायले नियन्त्रण गर्दछ
- √ कसले र कुन निकायले न्यायाधीश तथा अभियोक्ताको नियुक्तिको प्रस्ताव र निर्णय गर्दछ भने नियुक्त गर्ने अधिकारी र न्यायाधीश तथा अभियोक्ताबीच कस्तो सम्बन्ध रहेको छ

- ✓ कारागारहरूमा पर्याप्त व्यावसायिक कर्मचारीहरू छन् वा छैनन्, जसका लागि परिष्कृत तथा प्रशिक्षित कर्मचारीको व्यवस्था हुनुपर्दछ र सुपरीक्षण तथा जवाफदेही संयन्त्रहरू स्थापना गरिनुपर्दछ
- ✓ कारागारको अवस्था आधारभूत मानवअधिकारका मापदण्डहरूसँग मेल खान्छ वा खाँदैन
- ✓ बन्दीगृह वा गिरफ्तारीमा परी कारागारमा रहेका वा गम्भीर अपराधिक क्रियाकलापमा आरोपित व्यक्तिहरूका लागि पर्याप्त सुरक्षा उपायहरू तथा सुविधाहरू उपलब्ध छन् वा छैनन्

फौजदारी न्याय क्षेत्रबाहिरका क्षमता र चुनौतीहरू

फौजदारी न्याय क्षेत्रबाहिरका संस्था तथा व्यक्तिहरूले गम्भीर अपराध उन्मूलनमा सहायता तथा अवरोध दुवै पुऱ्याउन सक्दछन् । परिणामस्वरूप उनीहरूले प्रस्तुत गर्ने कुनै क्षमता तथा चुनौतीहरूलाई पनि मूल्याङ्कन गरिनुपर्दछ ।

मूल्याङ्कनले निश्चित रूपमा देशका कडा संरचनाका अलावा लेखाप्रणाली, कर सङ्कलन तथा कार्यान्वयन प्रणाली, बैङ्किङ नियमहरू र हतियार दर्ता प्रणालीको जाँच गर्नुपर्दछ । गम्भीर अपराध समस्याको प्रकृतिको मूल्याङ्कनले कडा संरचनामा रहेका कमजोरी तथा कानुनी रिक्तताका कारण हुने योजनाबद्ध दुरुपयोगलाई राम्ररी पहिचान गर्न सक्दछ । उदाहरणका लागि मुद्रा अपचलन कमजोर बैङ्किङ नियमहरूका कारण हुने गर्दछन् भने तस्करी कमजोर तथा भ्रष्ट भन्सार प्रणालीका कारणले सजिलो बनाउने गर्दछ र कर छल्ने कार्य कार्यान्वयन गर्न नसकिने नियमका कारण नियमित रूपमा हुने गर्दछ । सार्वजनिक कोषमा हुने लगानी तथा प्रयोगमा नियन्त्रणको अभावका कारण

कारागार प्रणाली क्षमता

कैदीहरूको छानबिन वा अध्ययन, बसोबास र सुरक्षा व्यवस्था मिलाउनका लागि कारागार पद्धतिको क्षमता जाँच तथा *मिसन* सम्पन्न नहुँदासम्म समय-समयमा पुनरपरीक्षण गरिनुपर्दछ । कतिपय गम्भीर अपराधसँग सम्बन्धित विषयलाई सावधानीपूर्वक ध्यान दिनुपर्दछ । विशेषगरी प्रहरीलाई सहयोग गरेका र आफ्ना सहयोगीका विरुद्धमा बयान दिएका कैदीहरूलाई बदलापूर्वक हुनसक्ने आक्रमणबाट जोगाउन छुट्टै बसोबासको व्यवस्था मिलाइनुपर्दछ । कारागारबाट अदालतसम्मका लागि कैदीहरूको यात्रासँग सम्बन्धित सुरक्षा खतरालाई लिनुपर्दा गम्भीर अपराधका मुद्दा हेर्ने अदालतनजिकै सुरक्षित बन्दी सुविधा आवश्यक हुन्छ । निर्माणाधीन परियोजनाको अनुभवलाई हेर्दा कैदीहरूका लागि बसोबासको सुविधा सुनिश्चित गर्न आवश्यक कुनै पनि निर्माणको समयमा यथार्थ मूल्याङ्कन हुनुपर्दछ र मानवअधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डसँग मेलखाने हुनुपर्दछ ।

प्रहरी र न्यायप्रणालीको मूल्याङ्कनपश्चात् कारागार पद्धतिको मूल्याङ्कनले आधारभूत स्रोतको आवश्यकता पत्ता लगाउनका लागि विद्यमान सामग्री तथा सुविधाहरूको समीक्षा गरेर समावेश गर्नुपर्दछ ।

कारागार पद्धति क्षमता जाँच सूची

कारागार पद्धतिको क्षमताको मूल्याङ्कनमा निम्न अध्ययनका क्षेत्रहरू समावेश गर्नुपर्दछ:

- ✓ विद्यमान कारागार अधिकृतहरू तथा प्रशासकहरूको सङ्ख्या तथा गुणस्तर

वेवसाइट रहेका छन् र भ्रष्टाचारविरुद्ध लड्ने चुनौतीहरूका सम्बन्धमा हाते पुस्तक, प्रचारसामग्री र निर्देशिकाजस्ता ठूलो मात्रामा सामग्रीहरू उपलब्ध गराउने गर्दछन् ।

अधिकारीहरूको राजनीतिक इच्छाशक्ति

मूल्याङ्कनले आधिकारिक भ्रष्टाचार र राजनीतिक शक्तिको निर्देशनको आडमा भएका गैरकानुनी क्रियाकलापको अनुसन्धान तथा कारवाहीका लागि सरकारी अधिकारीको इच्छाशक्तिको जाँच गर्दछ । यसले कुन अधिकारीहरू गम्भीर आपराधिक क्रियाकलापमा सक्रिय रूपमा संलग्न भएका छन् र घुस तथा अन्य उपहारहरूमार्फत लिएको लाभका सम्बन्धमा पनि हेर्नुपर्दछ । विगतको अनुभवले गम्भीर अपराध निर्मूलनमा लक्षित कार्यक्रमहरूको सफलता विदेशी सहायता लिने देशले गरेको स्वागत र विदेशी सहायता दिनेसँग कार्यक्रम निर्माण तथा कार्यान्वयन प्रदानकर्तासँग निकट रूपमा गरेको काममा भर पर्दछ । मूल्याङ्कन विशेषगरी अन्तर्राष्ट्रिय सहायताको उपयुक्त स्तर पत्ता लगाउन महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

जनताका धारणा तथा आशाहरू

फौजदारी न्यायिक प्रणाली, यससँग सम्बन्धित निकायहरू र द्वन्द्वप्रान्त समाजमा घट्ने गम्भीर अपराध समस्याहरूको बारेमा मूल्याङ्कनले जनताको धारणा र आशाहरू व्याख्या गर्नुपर्दछ । समाजका सदस्यहरूलाई यस्ता समस्याहरू तथा सम्भावित समाधानका बारेमा सूचनाका लागि महत्त्वपूर्ण स्रोतहरू मानिन्छन् । तथापि समाजको एउटा समूहले गम्भीर अपराधविरुद्धको लडाईंमा भएका प्रयासहरूमाथि अवरोध खडा गर्न सक्दछन् ।

सियरालियोनमा भ्रष्टाचारविरुद्ध आयोग

हालैका वर्षमा एउटा सामान्य उपायका रूपमा भ्रष्टाचारविरुद्धको लडाईंमा भ्रष्टाचारविरोधी निकायहरू सृजना वा सशक्त पार्नु रहेको छ । सियरालियोनमा एक दाता देशले विदेशी सहायता दिनका लागि भ्रष्टाचारविरुद्ध आयोग स्थापना गर्न सरकारमाथि व्यापक दवाव दिएको थियो र यसलाई विदेशी सहयोगको लागि शर्तका रूपमा प्रस्तुत गरेको थियो । यथार्थमा उक्त आयोगमा सीमित क्षमता रहेको थियो; जसमा थोरै प्रशिक्षित अनुसन्धानकर्ताहरू थिए; मुद्दा चलाउने क्षमतामा कमी थियो र अनुसन्धान सहयोगका लागि पुरानो तथा सामग्रीविहीन प्रहरीप्रणालीका अधिकृतहरूमा प्रायः विश्वास गर्नुपर्ने अवस्था थियो । आयोगको क्षमता तथा जवाफदेहितामा दातृ संस्थाहरूले सार्वजनिक खर्च सुधार कार्यक्रम प्रारम्भ गर्न दवाव दिएपछि मात्र त्यस क्षेत्रमा सुधार भएको थियो, जसले उनीहरूलाई विभागीय क्षमता र बजेट सुपरिवेक्षण समितिद्वारा अनुसन्धान गर्न मद्दत पुऱ्याएको थियो ।

देशको सम्पत्ति भ्रष्ट नेताको गोजीमा जाने गर्दछ वा आपराधिक सञ्जालमा आर्थिक सहयोग पुग्ने गर्दछ । यसैगरी प्रभावकारी हतियार दर्ता पद्धतिको अनुपस्थितिमा हतियार उन्मूलनको जाँच तथा नियन्त्रणमा कठिनाई आउने गर्दछ ।

यस्ता प्रकारका चुनौतीहरूका लागि धेरै उदाहरणहरू दिन सकिन्छ । यस पुस्तकको अन्तिममा “अन्य पठनीय तथा सन्दर्भ सामग्रीहरू” सम्बन्धी परिच्छेदमा यससम्बन्धी स्रोतहरू उल्लेख गरिएका छन्, जसले युरोपेली परिषद्,

अर्गनाइजेशन फर इकोनोमिक एण्ड डेभलपमेन्ट, ट्रान्सपरेन्सी इन्टरन्याशनल, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय लागूऔषध तथा अपराध कार्यालय तथा विश्व बैङ्कका खोजनीतिका क्षेत्र तथा सन्दर्भ सामग्रीहरू पहिचान गर्न सहयोग पुऱ्याउँदछ । सबै संस्थाहरूका

मूल्याङ्कन सञ्चालन

मूल्याङ्कन कसले सञ्चालन गर्नुपर्दछ ?

मूल्याङ्कन समूहको निर्माण मूल्याङ्कन सञ्चालन गर्ने तथा मूल्याङ्कनको उद्देश्यका आधारमा निर्देशित हुने गर्दछ । सामान्यतया भन्नुपर्दा विविध पृष्ठभूमि भएका सदस्यहरूको समूह हुनु राम्रो हुन्छ, जसले कामका समयमा विभिन्न प्रकारको अनुभव प्रयोग गर्ने गर्दछन् । प्रत्येक सदस्य निष्पक्ष हुनुपर्दछ र खुला मानसिकताका साथमा द्वन्द्वउपान्त समाजमा गम्भीर अपराध सामना गर्न स्वतन्त्र विचारहरू लिएर जानुपर्दछ । समूहका कुनै सदस्यले एक वा अर्काको विधिमाथि मात्र विश्वास गर्नु उत्पादक हुँदैन र कसैको देश वा संस्थाको विधि नहुनु राम्रो हुन्छ ।

सिद्धान्ततः समूहको गठन निम्न सीप वा क्षेत्रको विशेषज्ञता वा अनुभवको समायोजनका आधारमा गरिनुपर्दछ ।

- द्वन्द्वउपान्त वातावरणमा बसेको वा गम्भीर अपराध कार्यक्रमको महत्त्वपूर्ण अनुभव संगालेको
- मानवशास्त्र, इतिहास वा समाजशास्त्र र द्वन्द्वउपान्त समाजका विषयमा विशेषज्ञता हासिल गरेको
- द्वन्द्वउपान्त समाजको कानुनी प्रणालीसँग परिचित
- तुलनात्मक कानुनी प्रणालीसँग परिचित
- अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र मान्यतासँग परिचित

समूहमा गम्भीर अपराध सम्बोधन गर्ने अनुभव भएका न्यायाधीश, अभियोक्ता, प्रहरी अधिकृत, प्रतिरक्षा वकिल, कारागार प्रणालीका अधिकृतलगायत कानुनी पद्धतिमा संलग्न प्रत्येक क्षेत्रका अभ्यासकर्ताहरूलाई समावेश गर्नुपर्दछ ।

प्रभावकारी गम्भीर अपराध कार्यक्रम जनताको सहयोगमा निर्भर गर्दछ । त्यसैले जनताहरूबाट अपराध समस्यालाई हेर्ने दृष्टिकोण, यसलाई सम्बोधन गर्न दिइएको प्राथमिकता, प्रहरीलाई सघाउने उनीहरूको चाहना र जातीय, आदिवासी वा पारिवारिक सम्पर्कका कारण अपराधिक क्रियाकलापप्रति विश्वास वा स्वीकार्यताका सम्बन्धमा मूल्याङ्कन गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । “कानून भनेको के हो ?” र “तपाईं वा तपाईंको परिवारको संरक्षणको आवश्यकता प्यो वा अपराधको पीडित भएमा कससमक्ष समस्या प्रस्तुत गर्नुहुन्छ ?” भन्ने जस्ता मूल्यवान् उत्तरहरूका लागि प्रश्नहरू सोध्न सकिन्छ । मानिसहरूले सांस्कृतिक वा सामाजिक पक्षहरू सदैव पहिचान गर्ने गर्दछन्, जसले गम्भीर अपराधका समस्याहरू बढाउँछन् वा गम्भीर अपराध रणनीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा चुनौतीहरू सृजना गर्दछन् । द्वन्द्वउपान्त समाजको केही अंशले प्रहरीका अलावा सम्पूर्ण न्यायिक प्रणालीमाथि अविश्वास वा गहिरो शङ्काको दृष्टिले हेर्दछ किनकि यी संस्थाहरू शक्तिको आडमा दमनमा उपयोग भएका हुन सक्दछन् ।

मूल्याङ्कनले फौजदारी न्याय क्षेत्रका निकायहरू जस्तै प्रहरी, अदालत, अभियोक्ता र कारागारमा कुनै प्रकारको विशेष सूचना शाखा वा कार्यालय स्थापना गर्नुपर्ने सम्बन्धमा अध्ययन गर्नुपर्दछ । मूल्याङ्कनले जनताको तहमा वितरण गरिएका सूचनासम्बन्धी मापदण्डहरू न्याय क्षेत्रका क्रियाकलापसँग उनीहरू पर्याप्त मात्रामा सुसुचित भए नभएको पत्ता लगाउनुपर्दछ । तर सोही समयमा फौजदारी अनुसन्धानका समयमा गोप्यता तथा अनुसन्धानको गोपनीयताको संरक्षण गर्नुपर्दछ । (परिच्छेद ५ मा जनचेतनासम्बन्धी विस्तृत व्याख्या गरिएको छ ।)

लागि द्वन्द्वउप्रान्त वातावरणमा दोहोच्याएर भ्रमण गर्नुपर्ने आवश्यकता हुनसक्छ। समूहले पहिले नै समाजमा विश्वसनीयता स्थापित गरिसकेका मानिसका लागि द्वार खुल्ला गर्दछ र कसलाई समावेश गर्ने विषय सरल हुन जान्छ। समूहले संलग्न गराउने स्थानीय व्यक्तिहरू पहिचान गर्नुपर्दछ र त्यस्ता व्यक्तिहरू गम्भीर अपराधसँग साँठगाँठ वा प्रभावित नभएको सुनिश्चित गर्नुपर्दछ। जातीय, राजनीतिक वा समाजका अन्य अङ्गबाट समाजमा सन्तुलित दृष्टिकोण राख्ने व्यक्तिको पहिचानले पनि विशेष प्रकारका चुनौतीको सामना गर्न सकिन्छ।

द्वन्द्वउप्रान्त समाजका अधिकारीहरू कहिलेकाहीँ अनुसन्धान वा मूल्याङ्कनका लागि आउने अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट प्रभावित हुने गर्दछन्। सरकारी अधिकारीका कार्यालयहरूमा त्यसरी आउने मानिसहरूको प्रश्न सोध्न घुइँचो लाग्ने गर्दछ। अन्तर्राष्ट्रिय कार्यकर्ताहरूले स्थानीय कर्मचारीहरूको समयको सम्मान गर्नुपर्दछ र आउनुपहिले पर्याप्त गृहकार्य गरेको हुनुपर्दछ। सम्भव भएसम्म मूल्याङ्कन कार्य समन्वय तथा सामूहिकरूपमा गर्नुपर्दछ भने संयुक्त मूल्याङ्कन सञ्चालन र असंवेदनशील सूचनाहरूको आदान-प्रदान गर्नुपर्दछ।

मूल्याङ्कन समूहको अनुभवअनुसार कतिपय व्यक्तिहरूले प्रहरीजस्ता आफ्ना सहकर्मी व्यावसायिक व्यक्तिहरूले अन्तर्वार्ता लिएमा बढी खुल्ने सम्भावना रहन्छ। यदि मूल्याङ्कनका लागि द्वन्द्वउप्रान्त देशका कुनै मन्त्रीले यस्ता व्यक्तिको समूहसँग अन्तर्वार्ता लिएमा समूहमा रहेका प्रत्येक सदस्यले असजिलो महसुस गर्न सक्दछन्। यस्तो स्थितिमा एकएक गरी अन्तर्वार्ता लिएको खण्डमा लाभदायी हुन सक्दछ।

कमजोर स्थानीय परामर्शले प्रभावकारी कार्यान्वयनमा अवरोध सृजना गर्दछ

द्वन्द्वउप्रान्त समाजमा स्थानीय व्यक्तिहरूसँग परामर्श गर्न असफल भएमा गम्भीर अपराध नियन्त्रणका लागि तयार पारिएका पद्धतिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा प्रायः असर गर्दछ। इराकमा एड्भान्सड फर्स्ट रेस्पान्डर नेटवर्कको स्थापना रेडियो, सुरक्षित ध्वनि र तथ्याङ्क सञ्चारमार्फत सम्पर्क गरी इराकी प्रहरी, नागरिक प्रतिरक्षा र आकस्मिक सेवाका चिकित्सकहरू विकास गर्ने उद्देश्यले सन् २००६ मा राष्ट्रिय सार्वजनिक सुरक्षा तथा प्रवाह पद्धतिको स्थापना गरिएको हो। तल्लो तहमा काम गर्ने प्रशासकहरूमा द्वन्द्वका कारण कैयौँ गम्भीर समस्याहरू सृजना हुने भएका कारण त्यस्ता कार्यले देशलाई अभै कमजोर बनाउने धारणा राख्दछन्। विशेषगरी उनीहरू पश्चिमा देशहरूका लागि उपयुक्त हुने पद्धतिहरू इराकमा काम नलाग्ने तर्क राख्दछन्। यो समस्या उत्पन्न हुनुका पछाडि उक्त पद्धति सार्वजनिक गर्नेसम्बन्धी योजना तथा तयारी प्रक्रियामा इराकीलाई समावेश नगराइनु मान्न सकिन्छ। इराकीलाई समावेश गरिएमा उनीहरूलाई प्राविधिक, प्रशिक्षण र सञ्चालनका लागि सामग्रीहरूको आवश्यकता हुने थियो।

समूहको आकार स्रोत, विशेषज्ञको उपलब्धता र वस्तुगत स्थितिजस्ता पक्षहरूमा निर्भर गर्दछ। समूहको आकारका सम्बन्धमा कुनै मौलिक नियम नभए पनि समूहका सदस्यहरू बीचको समन्वय अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रबाट मूल्याङ्कन हुने भएमा समूहमा द्वन्द्वउप्रान्त समाजको व्यक्तिलाई समावेश गर्नुपर्दछ। बाहिरियाहरू पूर्णरूपमा स्थितिको बारेमा जानकार हुन वा आत्मसात गर्न विरलै सक्षम भएको पाइन्छ। विदेशी निकायहरूले विस्तृत र लाभदायक सूचना प्राप्त गर्न विश्वसनीयता स्थापित गर्नुपर्दछ भने प्रक्रियाका

मूल्याङ्कन विधि

मूल्याङ्कन सञ्चालन विधि अवस्थाअनुसार फरक हुने गर्दछ । तथापि मूल्याङ्कनका लागि द्वन्द्वउप्रान्त समाजका व्यक्तिहरूसँग व्यक्तिगत अन्तर्वार्ताहरू र गहन अनुसन्धान सञ्चालन गर्नु आवश्यक हुन्छ । कुनै देशमा पुग्नुभन्दा अगावै सम्भव भएसम्म धेरै अनुसन्धान गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यस्ता कार्यमा इन्टरनेट अनुसन्धान; सरकारी, अन्तर्राष्ट्रिय तथा गैरसरकारी संस्थाहरूले तयार पारेका सम्बन्धित देशका प्रतिवेदनहरू; इमेल तथा टेलिफोनसँग परिचित निकायसँग बैठक आयोजना गर्न सकिन्छ । महत्त्वपूर्ण सूचनाहरू द्वन्द्व प्रारम्भ हुनुभन्दा पहिले उक्त देशमा काम गरेका गैरसरकारी संस्थाहरू तथा यस्तै संस्थाका कर्मचारीसँग छलफल गरेर पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

द्वन्द्वउप्रान्त समाजमा राष्ट्रिय स्तरमा विश्वसनीय सूचनाहरूको अभाव हुन्छ, जसले गर्दा अपराधिक समूहका तथ्य सूचनाहरू सुरक्षित गर्न कठिन हुने गर्दछ । सूचनामा पहुँच खासगरी सुरक्षा उद्देश्यका लागि वर्गीकृत गरेको सामग्री भएका अवस्थामा अत्यन्त कठिन हुने गर्दछ । अझै भन्नुपर्दा जारी हिंसाले अनुसन्धानमा अवरोध खडा गर्न सक्दछ र मूल्याङ्कन समूहलाई उक्त देशभरि पहुँच नहुन सक्दछ वा यात्राका समयमा सुरक्षा आवश्यक पर्न सक्दछ । अर्को चुनौतीका रूपमा मानिसहरू बदलाबाट त्रसित भएर गम्भीर अपराधका विषयमा कुरा गर्न हिच्किचाउन सक्दछन् । यस्तो अवस्थामा मूल्याङ्कन समूहले सूचनाहरू प्राप्त गर्नका लागि प्रश्नावलीहरू तयार गर्न सक्दछ र नाम नखुलाई जवाफ माग्न सक्दछन् । वास्तवमा यस्ता सूचनाहरूको विश्वसनीयता अन्य स्रोतहरूमार्फत जाँच गरिनुपर्दछ । सम्भव भएसम्म समूहले

गलत व्यक्ति पठाएमा विश्वसनीयता घट्दछ

अफगानिस्तानका एक जना न्याय क्षेत्रका व्यक्तिले मूल्याङ्कन सञ्चालनका लागि क्षेत्रीय संस्थाले पठाएका विश्वविद्यालयका अनुसन्धानकर्ता देशको आधारभूत न्यायिक पद्धति नबुझी आएको र पदाधिकारीहरूको समय बर्बाद पारेको भन्दै आपत्ति जनाएका थिए, जसले अन्त्यमा अनुसन्धानकर्तालाई त्यहाँको बारेमा सिकाउने कोसिस गरेका थिए । दुर्भाग्यको कुरा उक्त मूल्याङ्कन समूहले विश्वसनीयता गुमायो, जसका लागि विश्वसनीय र लाभप्रद सूचना प्राप्त गर्नु आवश्यक थियो ।

व्यक्तिहरू संस्थाहरूसँग आबद्ध हुने भएकाले स्वभावैले उनीहरूले लाभ प्राप्त गर्ने भएकोले त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई समावेश नगर्नु अव्यावहारिक तथा हानिकारक हुन जान्छ । अझै भन्नुपर्दा केही संस्थाहरूले मूल्याङ्कन आफ्नै कर्मचारीबाट सञ्चालन गर्दछन्, जसले गर्दा सूचना संस्थाभिन्नै रहन्छ ।

माथि उल्लिखित प्रश्नमा जुनसुकै विचार लिएको भए पनि समूहका सदस्यहरू मूल्याङ्कन सञ्चालनका समयमा निष्पक्ष रहेको र सन्तुलित वा पूर्वाग्रही दृष्टिकोण पन्छ्याएको सुनिश्चित गर्नुपर्दछ ।

परिणामप्रति आशा नराख्ने स्वतन्त्र निकायले मूल्याङ्कन गर्न सक्दछ ? केही विशेषज्ञहरूका अनुसार सुभावाका रूपमा दिइएका आर्थिक सहयोग जस्ता मूल्याङ्कनका परिणामबाट लाभ लिन व्यक्तिहरूलाई सो कार्यमा पठाइएमा मूल्याङ्कन धरापमा पर्न सक्दछ । अन्यका अनुसार मूल्याङ्कन सञ्चालनका सक्षम

आवश्यकतासम्बन्धी कार्यक्रम तयारीका लागि सञ्चालन गरिएको मूल्याङ्कन अध्ययनको परिणाम अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू तथा सरकारी निकायलाई उपलब्ध गराइएको थियो। सैनिक कानुनी सल्लाहकारले पनि फौजदारी न्यायप्रणालीको अध्ययन

मूल्याङ्कन प्रतिवेदनहरूको व्यवस्थापन

परिस्थितिका आधारमा मूल्याङ्कन प्रतिवेदन विभिन्न तरिकाबाट व्यवस्थापन तथा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ। नेपालको प्रतिवेदनमा निम्न शीर्षकहरू समावेश गरिएका छन्:

- अनुसन्धान पद्धतिको सर्वेक्षण अध्ययन
- कानुन व्यावसायीबाट प्रतिरक्षा अधिकारको सर्वेक्षण अध्ययन
- अभियोजन प्रणालीको सर्वेक्षण अध्ययन
- फैसला पद्धतिको सर्वेक्षण अध्ययन
- कारागार प्रणालीको सर्वेक्षण अध्ययन
- देशको सामान्य पृष्ठभूमि
- फौजदारी न्यायप्रणाली र कानुनी संरचनाको सङ्क्षिप्त ऐतिहासिक अवलोकन
- फौजदारी विधिको सङ्क्षिप्त अवलोकन
- कानुनी संरचनाको सर्वेक्षण अध्ययन
- फौजदारी न्यायप्रणालीका कमजोरीहरू
- फौजदारी न्यायप्रणाली सुधार गर्ने सरकारको राजनीतिक प्रतिबद्धता
- फौजदारी न्यायप्रणाली सुधारका लागि सुभावहरू
- विद्यमान समस्याहरू तथा आवश्यकताहरू सम्बोधनका लागि कानुन व्यावसायिक पद्धति, अभियोजन पद्धति, निर्णय पद्धति र कारागार पद्धतिको क्षमता

अधिकारीद्वारा पेश गरिएका विवरणको यथार्थता पत्ता लगाउनु

एक द्वन्द्वउपान्त वातावरणमा मूल्याङ्कन समूहलाई मन्त्रालयका पदाधिकारीले देशमा कम्तिमा ३५० जना न्यायाधीशले काम गरिरहेको बताएका थिए। अधिकारीले अन्तर्राष्ट्रिय दाताबाट ठूलो सहायता रकम हातपार्ने प्रयास स्वरूप न्यायाधीशको नामको सूचीसमेत प्रस्तुत गरेका थिए। मूल्याङ्कन समूहलाई उक्त सूची निश्चित गर्न देशका प्रत्येक अदालतमा भ्रमण गर्न अव्यावहारिक हुने थाहा थियो। तसर्थ मूल्याङ्कन समूहले अर्को मन्त्रालयको भ्रमण गरेर न्यायाधीशका लागि वितरण गरिएका खाद्यान्न परिचयपत्रको सङ्ख्याका सम्बन्धमा जानकारी लियो। किनकि खाद्यान्न परिचयपत्रको अभावमा न्यायाधीशले तलब नपाउने भएकोले उक्त परिचयपत्र विश्वसनीयता जाँच्ने सूचक थियो। उक्त परिचयपत्रबाट देशमा न्यायाधीशको सङ्ख्या ३५० भन्दा अत्यन्त कम भएको पत्ता लागेको थियो।

राजधानी छाडेर प्रान्तहरू र विभिन्न क्षेत्र तथा जातीय क्षेत्रमा यात्रा गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ। अधिकांश द्वन्द्वउपान्त समाजहरू सांस्कृतिक, धार्मिक र जातीय क्षेत्रहरूमा विभाजित हुन्छन् र देशभरिको व्यापक मूल्याङ्कन आवश्यक हुन्छ। मूल्याङ्कन समूहले उक्त देशमा भएको समयमा जतिसक्यो धेरै सूचनाका अलावा नियम तथा कानूनहरू पनि सङ्कलन गर्नुपर्दछ।

अफगानिस्तानमा अन्तर्राष्ट्रिय सुरक्षा सहायता फौज (इन्साफ) अन्तर्गत नागरिक प्रशासन अधिकृतका

रूपमा काम गरिरहेका सैनिक प्रहरी अधिकृतले पिस अपरेसन प्रारम्भ भएको प्रारम्भिक महिनामा प्रत्येक क्षेत्रमा न्यायिक प्रणालीको अध्ययन सञ्चालन गरेका थिए। न्याय क्षेत्रको

अध्ययनको परिणाम अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू तथा सरकारी निकायलाई उपलब्ध गराइएको थियो। सैनिक कानुनी सल्लाहकारले पनि फौजदारी न्यायप्रणालीको अध्ययन गरेका थिए, जसले न्यायाधीश, अभियोक्ता र वकिलहरूसँग प्रचलित हुने कानुनहरू उपलब्ध हुने पुस्तकहरू अन्तर्राष्ट्रिय दातृ संस्थाहरूले

द्वन्द्वको समयमा नष्ट नभएका कानुनका प्रतिलिपिहरू सङ्कलन गर्नमा अफगानी अधिकारीलाई सहयोग गर्न सल्लाह दिएका थिए। उक्त सल्लाहअनुसार कानुनहरू सङ्कलित, सङ्गृहीत तथा प्रतिलिपिहरू समावेश गरेका पुस्तक तयार गरी अफगानी न्यायप्रणालीका विभिन्न क्षेत्रमा वितरण गरिएका थिए।

सङ्गृहीत तथा प्रतिलिपिहरू समावेश गरेका पुस्तक तयार गरी अफगानी न्यायप्रणालीका विभिन्न क्षेत्रमा वितरण गरिएका थिए।

गम्भीर अपराधलाई प्रभावकारी रूपमा सम्बोधनका लागि निश्चिन्त नभएका व्यक्ति तथा समूहका सवालहरूले मूल्याङ्कनमा प्रभावित पार्न दिनुहुँदैन। यसर्थ वैधानिक र विश्वसनीय स्रोतहरू पत्ता लगाउने सूचनाहरू व्यवस्था गर्नु महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। सूचनाको पुनः परीक्षण सदैव महत्त्वपूर्ण हुन्छ।

अनुभवले देखाएअनुसार मूल्याङ्कन प्रतिवेदन लेखनको जिम्मा एक वा दुई व्यक्तिलाई दिनु राम्रो हुन्छ। ती व्यक्तिहरूले समूहका सदस्यहरूबाट सूचना तथा तथ्याङ्क सङ्कलन गरी प्रारम्भिक प्रतिवेदनको मस्यौदा गर्दछन्। अन्य सदस्यहरूले प्रतिवेदनलाई अन्तिम स्वरूप नदिएसम्म आफ्नो धारणा तथा दृष्टिकोण राखिरहन्छन् र समूहका सबै सदस्यहरूबाट प्रतिवेदन पारित गरिन्छ।

गरेका थिए, जसले न्यायाधीश, अभियोक्ता र वकिलहरूसँग प्रचलित हुने कानुनहरू उपलब्ध हुने पुस्तकहरू अन्तर्राष्ट्रिय दातृ संस्थाहरूले द्वन्द्वको समयमा नष्ट नभएका कानुनका प्रतिलिपिहरू सङ्कलन गर्नमा अफगानी अधिकारीलाई सहयोग गर्न सल्लाह दिएका थिए। उक्त सल्लाहले कानुनहरू सङ्कलित,

अन्तर्राष्ट्रिय सैनिकद्वारा गरिएको मूल्याङ्कनमा पहुँच

संयुक्त राष्ट्र सङ्घ, उत्तर एटलान्टिक सन्धि सङ्गठन (नेटो) वा कोअलिसन अपरेशनको अङ्गका रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय सेनाले द्वन्द्वउपान्त समाजको फौजदारी न्यायप्रणाली र गम्भीर अपराध समस्यासम्बन्धी मूल्याङ्कनलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्दछ, जुन दुवै शान्ति र सुरक्षा व्यवस्थापन कार्यसँग सम्बन्धित हुने गर्दछन्। उदाहरणका लागि बोस्नियामा नेटो इम्प्लिमेन्टेशन फोर्सका सैनिक कानुनी सल्लाहकारले आफूअन्तर्गतका सम्पूर्ण कानुनी सल्लाहकारलाई काम सुरु गरेको पहिलो केही महिनाभित्र क्षेत्रगत हिसाबमा न्यायिक प्रणाली मूल्याङ्कन गर्न निर्देशन दिएका

थिए। मूल्याङ्कन समूहले सेनाका सदस्यहरूसँग भेटघाट तथा उनीहरूले पहिले गरेको मूल्याङ्कनको अध्ययनबाट ठूलो मात्रामा ज्ञान लिन सक्दछन्।

अफगानिस्तानमा अन्तर्राष्ट्रिय सुरक्षा सहायता फौज (आइसाफ) अन्तर्गत नागरिक प्रशासन अधिकृतका रूपमा काम गरिरहेका सैनिक प्रहरी अधिकृतले पिस अपरेशन प्रारम्भ भएको प्रारम्भिक महिनामा प्रत्येक क्षेत्रमा न्यायिक प्रणालीको अध्ययन सञ्चालन गरेका थिए। न्याय क्षेत्रको आवश्यकतासम्बन्धी कार्यक्रम तयारीका लागि सञ्चालन गरिएको मूल्याङ्कन

- देश छोडी अर्को देशमा बसिरहेका व्यक्तिहरू, शरणार्थी र शरण लिएका व्यक्तिहरू
- विगत तथा वर्तमान *पिस अपरेसन्स*मा संलग्न सैनिकहरू
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय र गैरसरकारी मानवीय तथा मानवअधिकार संस्थाहरू
- कृटनीतिक नियोगमा काम गरिरहेका विज्ञहरू (गम्भीर अपराध स्थितिका देशहरूमा द्वन्द्वउप्रान्त वातावरणका सम्बन्धमा देशअनुसार फरक व्याख्या हुन सक्दछ)
- छिमेकी देशका निकाय तथा संस्थाहरू, जसले द्वन्द्वउप्रान्त स्थितिसँग सम्बन्धित अपराध तथ्याङ्क

मूल्याङ्कनको समयमा अङ्गीकार गरिएका विधिहरू परिस्थितिमा निर्भर गर्दछन् । व्यावहारिकरूपमा मूल्याङ्कन देशहरू द्वन्द्वउप्रान्त *पिस अपरेसन्स* वा अन्य अन्तर्राष्ट्रिय सहायताका लागि तयार भएपछि जतिसक्थो चाँडो सञ्चालन गरिनुपर्दछ । मूल्याङ्कन शान्तिसम्भौता सम्पन्न हुनुपूर्व वा *पिस अपरेसन्स*का लागि अनुमति प्राप्त हुनासाथ गरिनुपर्दछ । उक्त कार्य शान्तिवार्ता वा अधिकारका लागि छलफल प्रारम्भ गरिरहेको अवस्थामा पनि गर्न सकिन्छ । थप मूल्याङ्कन परिवर्तित परिस्थितिसँग मिलाउन लागि आवधिक रूपमा गरिनुपर्दछ । कहिलेकाहीं सामान्य स्थितिको मूल्याङ्कन पहिला सञ्चालन गर्नु र गहन अध्ययनलाई पछि निरन्तरता दिनु उपयुक्त हुन्छ । कुनै पनि घटनामा सही मूल्याङ्कन सञ्चालनका लागि आवश्यक हुने समयलाई कम आँकिनुहुँदैन । त्यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय समूहले कहिलेकाहीं देशमा एक हप्ताभन्दा बढी समय बिताउँदैनन्, जुन समय सम्पूर्ण न्यायप्रणालीको अध्ययनका लागि अत्यन्त छोटो मानिन्छ । अनुसन्धान तथा अन्तर्वार्ताहरूको सञ्चालन र मूल्याङ्कन प्रतिवेदनको विकासका

वास्तवमा समूहले कसलाई भेट्दछ भन्ने कुरा कसले मूल्याङ्कन गरिरहेको छ भन्नेमा निर्भर गर्दछ । उनीहरूको हैसियत द्वन्द्वउप्रान्त वातावरण समाजको जानकारीमा निर्भर गर्दछ । अधिकांश अवस्थामा मूल्याङ्कन समूहले प्रारम्भिक अनुसन्धान प्रयास तथा देशको मूल्याङ्कनका समयमा निम्न व्यक्ति तथा संस्थाहरूसँग सम्पर्क राख्न सक्दछ ।

- प्रहरी/गृह मन्त्रालय
- प्रहरी प्रशिक्षण विद्यालयहरू/प्रतिष्ठान
- भन्सार तथा सीमा अधिकारीहरू
- अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरी सङ्गठन (इन्टरपोल) का लागि सम्पर्क व्यक्ति
- कानून तथा न्याय मन्त्रालय
- न्यायाधीश तथा अदालतका पदाधिकारीहरू
- अभियोक्ता/महान्यायधिवक्ता
- प्रतिरक्षा वकिलहरू
- वकिल, न्यायाधीश र सरकारी वकिलका सङ्गठनहरू
- कानून विद्यालयहरू (क्याम्पसहरू)
- न्याय प्रशिक्षण क्षेत्र
- कारागार पदाधिकारीहरू
- विधायिकासम्बन्धी निकायहरू
- अर्थ मन्त्रालयका पदाधिकारीहरू
- नागरिक तथा सैनिक गुप्तचर इकाइहरू
- मानवअधिकार आयोगहरू
- प्रहरी आयोग (*ओम्बुड्समिन*) वा सुपरिवेक्षण निकायहरू
- नागरिक समाजका प्रमुख व्यक्तिहरू

२. पिस अपरेसनको क्षेत्राधिकार तथा मूल्याङ्कनको अधिकार क्षेत्र कस्तो हुन सक्दछ ? यी प्रश्नावलीहरूको उत्तर दिँदा निम्न विषयहरूमाथि विचार पुऱ्याइनुपर्दछ:

- क्षेत्राधिकारको प्रकृति
- बहुराष्ट्रिय उपस्थितिको अवस्था
- नागरिक तथा सैनिक नियन्त्रणको अवस्था
- अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरूमा कार्यकारी अधिकार छ
- सैन्य परिचालनका लागि आकर्षित हुने “रूल अफ इन्जमेन्ट”
- सम्बन्धित राष्ट्रको सहयोगको अवस्था

३. म कस्तो प्रभाव चाहन्छु र मैले सो प्राप्तिका लागि के गर्नुपर्दछ ? जवाफका लागि उदाहरणहरू यसरी समावेश गर्न सकिन्छ:

- फौजदारी न्याय क्षेत्रका मानिसहरूका लागि प्रशिक्षण, सामग्री र सुपरिवेक्षणको व्यवस्था
- न्याय क्षेत्रको क्षमता विकास, दिगोपनको सुनिश्चितता र संस्थागत क्षमताको सृजना
- द्वन्द्वउपान्त वातावरणको सुरक्षा तथा स्थायित्वमा प्रभावित पार्ने जुनसुकै अपराधिक समूह वा जस्तोसुकै क्रियाकलापसँग जुध्ने प्राथमिकताको तयारी

४. प्रत्येक कार्य कसरी पूरा गर्न सकिन्छ र कानुनको शासनको निरन्तरताका लागि कस्तो प्रभाव पर्न सक्दछ ?

उक्त जवाफका लागि निम्न विषयको परीक्षण आवश्यक हुन्छ :

साथमा विश्लेषण तथा सुझावहरूसहितको पूर्ण मूल्याङ्कन प्रतिवेदन तयारीका लागि पर्याप्त समय चाहिन्छ । उदाहरणका लागि बोस्नियाको गम्भीर अपराध स्थितिको मूल्याङ्कन सञ्चालनका लागि चार वर्ष उक्त देशको अनुभव भएका एक विशेषज्ञले उक्त देशमा तीन हप्तामात्र समय बिताएका थिए ।

मूल्याङ्कनबाट रणनीतिमा प्रवेश

मूल्याङ्कन सञ्चालन गरिएपछि कार्यान्वयनका अवधिमा प्रगतिमापन संयन्त्रहरूसहितको गम्भीर अपराध निर्मूलन रणनीति विकास गरिनुपर्दछ । प्रत्येक रणनीति परिस्थितिअनुसार फरक प्रकृतिको हुने भएकाले सोहीअनुसार सम्बोधन गर्नुपर्दछ । यस्ता धेरै विषयहरू यस क्षेत्रमा विभिन्न कार्यमा संलग्न रणनीतिज्ञहरूको विश्लेषणबाट तयार गर्न सकिन्छ ।

तल उल्लिखित प्रश्नावलीहरू पूर्व युगोस्लाभियामा विद्यमान गम्भीर अपराधविरुद्ध लड्ने काम गरिरहेका व्यक्तिहरूका लागि बनाइएको रणनीति अन्तर्राष्ट्रिय सेनाले तयार गरेको थियो ।

००

गम्भीर अपराध रणनीति तथा प्रगतिमापन तरिकाहरूको विकास गर्दा विचार पुऱ्याउनुपर्ने आठ आधारभूत प्रश्नावलीहरू :

१. विद्यमान फौजदारी न्यायको क्षेत्र र उनीहरूमा कस्तो प्रकारको क्षमता रहेको छ ?

- स्पष्ट प्राथमिकताको स्थापना
- न्याय क्षेत्र सुधारमा संलग्न अन्य निकायहरूको समयसीमा र कार्यहरूमाथि मनन
- आर्थिक विकास तथा सञ्चालनका लागि तयार गरिएका रणनीतिजस्ता व्यावहारिक कार्यहरूसँग सम्बन्धित गम्भीर अपराधसँग मेलखाने कार्यसम्बन्धी समयसीमामाथि ध्यान दिएर

७. प्रभावकारिताका लागि कस्ता मापदण्डहरू आवश्यक हुन्छन् ?

प्रभावकारिता मापन प्रक्रियामा निम्न विषय समावेश गर्न सकिन्छ :

- व्यवस्थापन, सामग्री तथा प्रहरी प्रशिक्षण परियोजनाको विश्लेषण जस्ता व्यावहारिक विश्लेषण सम्पन्न गरेर
- प्रभावकारिता मापनसँग सम्बन्धित सवालको तयारी र परियोजनासँग सम्बन्धित हुने तथ्याङ्क सङ्कलन गरेर
- सङ्ख्याभन्दा गुणस्तर मापन गर्ने आधार तयार गरेर
- तत्कालीन, अल्पकालीन, मध्यमकालीन र दीर्घकालीन लक्ष्य तथा उपलब्धिको अवधिजस्ता मापन समयसीमा स्थापना गरेर

८. योजना कार्यान्वयन तथा सञ्चालनका लागि आवश्यक हुने उपयुक्त संस्थागत संरचना कस्ता हुन्छन् ?

यो प्रश्न सम्बोधनका लागि निम्न सवाल समावेश गर्न सकिन्छ :

- सरकारी, नागरिक र सैनिक समन्वय संयन्त्रहरू
- अदालतमा अनुसन्धानलाई प्रमाणका रूपमा पेश गर्न गुप्तचरका सूचनालाई प्रमाणमा परिणत गर्नका लागि चाहिने समन्वय र रणनीति
- फौजदारी कानून तथा कार्यविधिका बीचमा रिक्तता
- सङ्गठित अपराध तथा सशस्त्र समूहको बीचमा सम्पर्क
- सीमा सुरक्षा
- अन्तरदेशीय अपराधिक क्रियाकलाप

५. प्रत्येक कार्य तथा प्रभावका लागि कस्तो स्रोत आवश्यक हुन्छ ?

उक्त विषयमा निर्णयमा पुग्नु निम्न सवाललाई नियाल्नुपर्दछ :

- अन्तर्राष्ट्रिय सेनालाई गम्भीर अपराधसम्बन्धी क्षेत्राधिकार छ वा छैन
- गम्भीर अपराधका लागि आर्थिक संयन्त्र तथा बजेट विभाजनको अवस्था
- दाता राष्ट्रको सहयोगको अवस्था
- व्यवस्थापन, प्रशिक्षण, सामग्री तथा सुपरिवेक्षण स्तर एवम् खर्चजस्ता वास्तविक खर्च र योजनाका लागि आवश्यक व्यक्तिहरू

६. कार्यहरू कहिले र कहाँ सम्पन्न हुने गर्दछन् ?

उक्त निर्धारणका लागि निम्न सवालहरू समावेश गर्न सकिन्छ :

परिच्छेद ३

कानुनी संरचनामा सुधार

यस परिच्छेदका उद्देश्यहरू

- द्वन्द्वउपान्त देशमा “कानुनी संरचना” शब्दावलीका सम्बन्धमा छलफल गर्ने
- गम्भीर अपराधको अनुसन्धान तथा कारवाहीमा कानुनी संरचनाको सान्दर्भिकता सम्बन्धमा विचार गर्ने
- गम्भीर अपराधको प्रभावकारी अनुसन्धान तथा कारवाहीका लागि आवश्यक कानुनी संरचनाको सुधारका सम्बन्धमा छलफल गर्ने
- द्वन्द्वउपान्त देशमा कानुनी, व्यावहारिक, संस्थागत र स्रोतको अवस्थाका सम्बन्धमा छलफल एवम् सम्बन्धित कार्यविधिय उपायहरूको कार्यान्वयनका लागि स्रोतको परिणाम तथा गम्भीर अपराधसँग सामना गर्ने उपलब्ध सबै व्यावहारिक मापदण्डहरूको सङ्ख्या निर्धारण गर्ने

द्वन्द्वउपान्त देशमा कानुनी संरचना

कानुनी संरचनाका सम्बन्धमा जानकारी हुनुको महत्त्व

फौजदारी न्यायप्रणालीको मेरुदण्ड कानुनी संरचनाले तयार गर्दछ, जसले अपराधको स्वभाव, अनुसन्धान प्रक्रियाको विधि, कारवाही तथा फौजदारी अपराधको परिभाषा निर्धारण; प्रहरी, सरकारी वकिल, न्यायाधीश तथा राज्यका निकायहरूको सीमितता राज्यको

- योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि उपयुक्त संरचना तयार गरेर
- कुन व्यक्ति कुन कार्यका लागि जिम्मेवार भएको पत्ता लगाएर
- नियन्त्रणका लागि उपयुक्त अवधि र अधिकार तथा दायित्वका लागि स्पष्ट दिशा निर्धारण गरेर
- उपयुक्त अनुभव र क्षमतावान् व्यक्तिहरूलाई जिम्मेवारी दिएर

अभिसन्धिक प्रवधानहरूको प्रत्यक्ष रूपमा कार्यान्वयन हुनुपर्ने जनाएको थियो । परिणामस्वरूप कानुनी संरचनाका अलावा फौजदारी संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहितालाई युरोपेली अभिसन्धिसँग मेल खानेगरी बनाउन सुधार गर्नुपरेको थियो ।

क्षेत्राधिकार निर्धारण; शङ्कास्पद वा आरोपित व्यक्तिको अधिकारको सम्मान र निष्पक्ष सुनुवाइ प्रदान गर्दछ । द्वन्द्वप्रान्त देशको कानुनी संरचनाका सम्बन्धमा जानकार हुनु भनेको त्यस देशको गम्भीर अपराध सामना गर्ने पूर्वाधार कुन छ भन्ने कुरा बुझ्नु हो । निश्चित गम्भीर अपराधहरू राष्ट्रिय कानूनद्वारा अपराधको

रूपमा परिभाषित गरिएका छन् ? राष्ट्रिय कानूनले गम्भीर अपराधको प्रभावकारी अनुसन्धान, कारवाही र निर्णय प्रक्रिया सुनिश्चितता गरेका छन् ? राष्ट्रिय कानूनमा गम्भीर अपराधको निष्पक्ष अनुसन्धान तथा प्रक्रियामा शङ्कास्पद वा आरोपित व्यक्तिको अधिकार तथा पर्याप्त स्वच्छ सुनुवाइको व्यवस्था गरिएका छन् ? राष्ट्रिय कानूनमा प्रमाण तथा बयान

मानव बेचबिखनसम्बन्धी लाइबेरियामा कानूनको आवश्यकता

सन् १९८९ मा प्रारम्भ भएको द्वन्द्वको अन्त्य र सन् २००३ मा लाइबेरियामा संयुक्त राष्ट्र सङ्घको कार्यालय स्थापना भएको तत्कालै त्यहाँ मानव बेचबिखन सम्बन्धमा गम्भीर सरोकार देखापरेका थिए, जुन अहिले पनि विद्यमान छ । सन् १९७६ को फौजदारी कानून बेचबिखनका समस्या सम्बोधन गर्नका लागि उपयुक्त थिएन । हाल सुधारका प्रयासहरू पनि जारी छन् । मानव बेचबिखनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अभिसन्धिअनुसार राष्ट्रिय कानूनमा गोप्य कारवाही कानून, साक्षी संरक्षण प्रवधानहरू र अन्य क्षेत्रमा मानव बेचबिखनको स्पष्ट परिभाषा समावेश गर्नुपर्दछ ।

शान्तिसम्झौताहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड

प्रायः देशको फौजदारी कानून तथा कार्यविधिमा प्रमाण सङ्कलनसम्बन्धी नियमहरू सुधार गर्नु व्यावहारिक आवश्यकतामात्र नभई कानुनी दायित्वभित्र पनि पर्दछ । देशहरू वा द्वन्द्वप्रान्त देशका विभिन्न पक्षहरूका बीचमा शान्तिसम्झौता सम्पन्न भएपछि, मानवअधिकारका प्रवधानहरूलाई केन्द्रमा राखिन्छ र सम्झौता स्वयम् व्यक्तिको अधिकार परिभाषित, संरक्षण र कार्यान्वयन गर्ने उद्देश्यले संविधानवादका सिद्धान्त थप गरिएको हुन्छ । उदाहरणका लागि सन् २००१ को बोन सम्झौताले अफगानिस्तानमा अन्तरिम सरकारको गठन, पुनरनिर्माण, संयुक्त राष्ट्र सङ्घको सहायता र “इस्लामिक सिद्धान्त, अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू, कानूनको शासन र अफगानी कानुनी परम्परा” का आधारमा न्यायपद्धति हुने उल्लेख गरेको थियो । त्यसैगरी सन् १९९९ को प्लान कोलम्बियामा “अभियोजनमा सुधार, प्रभावकारी अनुसन्धान र द्रुत सुनुवाइ” मार्फत देशमा दण्डहीनता न्यून गर्ने प्रतिबद्धता जाहेर गरेको थियो भने बुरुन्डीका लागि अरुषा शान्ति तथा मेलमिलाप सम्झौतामा पनि सम्झौताका पक्षधरहरूले फौजदारी कार्यविधिसम्बन्धी नियममा सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता औल्याएको थियो । एलसाल्भाडोर सरकार र फ्रन्टे फाराबुन्डो पारा ला लिवरेशन नेशनलका बीचमा सम्पन्न मानवअधिकार सम्झौतामा पनि देशका निश्चित स्वच्छ सुनुवाइ तथा उचित प्रक्रियासम्बन्धी अधिकार राष्ट्रिय कानूनमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने निष्कर्ष निकालेको थियो, जुन संविधानको मस्यौदा तथा फौजदारी कार्यविधिको पुनरलेखन/परिवर्तनमार्फत प्राप्त गरिएको थियो । बोस्निया तथा हर्जगोभिनाको युद्ध समाप्त गर्ने सन् १९९५ को डेटोन सम्झौताले पनि मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रतासम्बन्धी युरोपेली

मूल्याङ्कन गर्नु महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । कानुनहरू कार्यान्वयन नभएको अवस्थामा पुस्तकमा मात्र सीमित रहन्छन् र अत्यन्त न्यून मात्रामा लागू भएका हुन सक्दछन् । कार्यान्वयन नहुनुका पछाडि पर्याप्त सङ्ख्यामा प्रशिक्षित प्रहरी अधिकृतहरू तथा

यसका अलावा केही व्यावहारिक कठिनाइहरूले प्रभावकारिताको वेवास्ता गरेका थिए । उदाहरणका लागि विद्युतीय गुप्तचरी एक वर्षसम्म कोसोभोको प्रहरीसँग आवश्यक उपकरण नभएका कारण प्रयोगहीन अवस्थामा रहन गएको थियो । यसैगरी रकम तथा परिचय नखुलेका गाडीको अभाव र उपर्युक्त तथा सूचना प्रदानकर्ताको प्रयोगसम्बन्धी प्रभावकारी निर्देशिकाको अनुपस्थितिमा गोप्य कारवाहीसम्बन्धी प्रावधानहरूको पूर्ण प्रयोग प्रहरीले गर्न सकेको थिएन ।

क्षमतावान् व्यक्तिको अभाव, प्रहरीले प्रयोग गर्ने गाडीका लागि चाहिने तेलका लागि पैसा नहुनुजस्ता अपर्याप्त स्रोतहरू, भ्रष्टाचार वा प्रहरी तथा अभियोक्तामाथि आउने धम्कीले अपराधको अनुसन्धान वा कारवाहीका लागि प्रहरी तथा राजनीतिक नेतृत्वहरूमा रहेको इच्छाशक्तिको अभाव हुन सक्दछ । कुन हदसम्म कानुनहरू प्रयोग भएका छन् सो पहिचान गरी परिच्छेद २ मा उल्लेख गरिएभै कानुनी संरचना मूल्याङ्कनको बृहत् स्वरूप तयार गर्नुपर्दछ ।

कानुनी संरचनाको कमजोरीले गम्भीर अपराधको अनुसन्धान तथा कारवाहीमा पार्ने असर

द्वन्द्वउपग्रान्त देशमा गम्भीर अपराधमाथि अनुसन्धान तथा कारवाहीको पूर्वाधारका रूपमा पर्याप्त कानुनी संरचना पूर्वशर्त हो । निश्चित गतिविधिलाई अपराधीकरण गर्ने कानुनको अभावमा उनीहरूले यस्ता क्रियाकलाप उन्मुक्तिका साथ सञ्चालन

सङ्कलनका लागि अदालतमा सहजीकरण तथा प्रोत्साहित गर्न गम्भीर अपराधका पीडित तथा साक्षीहरूको गोपनीयता तथा सुरक्षाका लागि संरक्षणको पर्याप्त व्यवस्था छ ?

विद्यमान कानुन तथा देशको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्बन्धी दायित्व समीक्षा गरेर अन्तर्राष्ट्रिय कानुनका आधारमा गम्भीर अपराधको अनुसन्धान तथा कारवाहीका लागि उपर्युक्त कानुनी संरचना निर्माण गरी राज्यमा कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ । उदाहरणका लागि राज्यले अन्तरदेशीय सङ्गठित अपराधसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अभिसन्धिमा हस्ताक्षर गरेको छ भने अभिसन्धिअन्तर्गत आवश्यक हुने विशेष खालका फौजदारी अपराध, कार्यविधिसम्बन्धी प्रावधानहरू, सुपुर्दगी र आपसी कानुनी सहायता जस्ता प्रावधानहरूलाई कानुनी मान्यता दिइएको छ ? यदि नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिहरूमा

कोसोभो: नयाँ कानुनको मस्यौदामात्र पर्याप्त नहुने

कोसोभोको कानुनी पद्धतिमा रहेको रिक्तता पूर्ति गर्न साक्षी संरक्षणका उपायहरू, विद्युतीय गुप्तचरलाई अनुमति, सूचना प्रदानकर्ताहरू तथा गोप्य कारवाहीहरू प्रयोग गर्नका लागि सन् २००१ मा धेरै नियमावलीहरूको मस्यौदा गरिएको थियो । कानुनहरूको मस्यौदा विशेषज्ञहरूबाट गरिए पनि संयुक्त राष्ट्र सङ्घमा पुनःअवलोकन तथा जारी गर्नका लागि प्रस्तुत गर्दा ती कानुनहरूले व्यापक क्षेत्र नसमेटेको वा स्पष्ट रूपमा नलेखेको पाइएको थियो ।

हस्ताक्षर र अनुमोदन गरेको छ भने अभिसन्धिमा भएको व्यवस्थाअनुसार निष्पक्ष सुनुवाई र उचित प्रक्रिया सम्बन्धी अधिकारलाई राष्ट्रिय कानुनमा मान्यता प्रदान गरिएको छ ?

वास्तवमा द्वन्द्वउपग्रान्त देशमा कानुनी संरचना स्थापनाका साथै कानुनहरू व्यवहारमा कार्यान्वयन सम्बन्धमा

गर्दछ। “कानुनी संरचना” शब्दावलीले देशमा लागू हुनसक्ने कानुनहरूलाई जनाउँदछ। देशमा कार्यान्वयन भएका राष्ट्रिय

गम्भीर अपराधविरुद्धको लडाईका लागि कोसोभोमा कानुनहरूको परिवर्तन

कोसोभो प्रान्तका फौजदारी कानुनहरूका अलावा सर्विया तथा युगोस्लाभियाका कानुनहरूले धेरै गम्भीर अपराधलाई पर्याप्त रूपमा समेटेका थिएनन्। सौभाग्यवश सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव १२४४ र नियम १९९९/१ अनुसार कोसोभाका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासचिवका विशेष प्रतिनिधिले कार्यविधि तथा सारभूत कानुनमा देखिएको रिक्तता पूर्ति गर्न आकर्षित हुने कानुनहरू संसोधन गर्न सक्षम भएका थिए। उक्त अधिकार प्रयोग गरेर विशेष प्रतिनिधिले तीन वटा उल्लिखित उद्देश्यहरू पूरा गर्नका लागि कानुनी संरचना परिवर्तन गरेका थिए: मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय तथा युरोपेली मापदण्डहरू तथा मान्यताहरू र अपराधका विरुद्ध अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूको भावनासँग समायोजन; साक्षी संरक्षण उपायहरू, उन्मुक्ति तथा गोप्य र प्राविधिक गुप्तचरजस्ता आधुनिक सारभूत फौजदारी संहिताको विकास; र हतियारको स्वामित्व तथा प्रयोग, मानव बेचबिखन, आतङ्कवाद, सङ्गठित अपराध र सशस्त्ररूपमा सीमा वारपारका सवालमा आधुनिक सारभूत फौजदारी संहिता विकास गरिएका प्रावधानहरू थिए भने तेस्रो गरिएको परिवर्तनमा विशेषगरी गम्भीर अपराधको सामनाका लागि महत्त्वपूर्ण हुन गएका थिए, जुन निम्नानुसार समावेश गरिएको छ।

- हतियारको स्वामित्व राखेकोमा जरिवाना व्यापक वृद्धि गरिएको थियो भने हतियार चलाउने तथा देखाउने र आक्रमण गर्ने कार्यलाई नयाँ अपराध बनाइएको थियो।

गरिरहन्छन्। यस्ता क्रियाकलापलाई आपराधिक आचरण अन्तर्गत वर्गीकरण नगरेसम्म अनुसन्धान तथा कारवाही सञ्चालनमा प्रहरी र सरकारी वकिल शक्तिविहीन हुने गर्दछन्।

कोसोभोमा युद्धविराम पूर्व, युद्धविरामका समयमा र युद्धविरामपश्चात् अपहरण व्यापक मात्रामा भए पनि त्यहाँको कानुनमा अपहरणलाई फौजदारी अपराधअन्तर्गत राखिएको थिएन। यसैगरी एङ्गोलामा सङ्गठित अपराध, भ्रष्टाचार र अन्तरदेशीय मौद्रिक अपचलन व्यापक मात्रामा भए पनि त्यस्ता क्रियाकलापलाई राष्ट्रिय कानुनले फौजदारी अपराध परिभाषित नगरेका कारण कसैमाथि कारवाही चलाइएको थिएन।

यस्ता क्रियाकलापहरूलाई आपराधिकरण गरेर मात्र प्रभावकारी ढङ्गले सामना गर्न सहज नहुन सक्दछ। आपराधिक सञ्जालले उनीहरूबाट सञ्चालित क्रियाकलापको अनुसन्धानलाई कठिन बनाउन संवेदनशील माध्यमहरूको व्यापक मात्रामा प्रयोग गर्ने भएकाले यस्ता गतिविधिलाई आपराधिकरण गर्न पनि गुप्तचर तथा साक्षी संरक्षणका उपाय एवम् कार्यक्रम तथा उपायहरू जस्ता विशेष अनुसन्धान संयन्त्रहरू स्थापना गरिनुपर्दछ। संयन्त्रहरूको बारेमा यसै परिच्छेदको पछिल्लो भागमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ।

कानुनी संरचनाको पहिचान

परिच्छेद २ मा उल्लेख गरिएभैं द्वन्द्वउपान्त देशमा गम्भीर अपराधविरुद्धको लडाईका लागि रणनीति विकासमा लक्षित कुनै पनि मूल्याङ्कनको प्रमुख तत्त्व विद्यमान कानुनी संरचना हुने

घोषणासँग सम्बन्धित भएका द्वन्द्वप्रान्त देशका लागि गरिएका प्रस्तावसँग *पिस अपरेसन्स*का निम्ति अधिकार दिने मात्र नभई कानुनी संरचना पनि निर्माण गर्दछ। अझै भन्नुपर्दा शान्तिसम्झौताले द्वन्द्व समाधान पहिले सम्पन्न भएका सम्झौतालाई देशमा कानून सरह लागू हुने कानुनी संरचनाको हैसियत बनाइदिन्छ।

यस पुस्तकलाई प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष तवरले देशमा फौजदारी न्यायको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित संयन्त्रहरूमा केन्द्रित गरिएको छ। यसर्थ यस परिच्छेदले निम्न सवालहरूलाई समेटेको छैन।

- सम्पत्ति कानून, देवानी कानून, करार कानून, पारिवारिक कानून वा प्रशासनिक कानूनजस्ता कानुनी संरचनाका गैर-फौजदारी पक्षहरू
- राष्ट्रिय फौजदारी कानूनमा प्रभाव पार्ने वाध्यात्मक अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू
- राज्य तथा हस्तक्षेपका निम्ति प्रवेश गरेका सेना वा अन्तर्राष्ट्रिय वा क्षेत्रीय संस्थाहरूका बीचमा सम्पन्न द्वन्द्वप्रान्त देशमा लागू हुनसक्ने सम्झौताहरू (उदाहरणका लागि सेनाका सम्बन्धमा हुने सम्झौताको प्रकार र समझदारी-पत्रहरू)

राष्ट्रिय कानूनहरू

द्वन्द्वप्रान्त देशमा लागू हुने कानूनहरू पहिचान गर्दा केही देशका विभिन्न सम्भावित उचित कानूनहरू लागू हुन सक्छन् भन्ने थाहा पाउनु महत्त्वपूर्ण हुन्छ। द्वन्द्वप्रान्तको समयमा लागू हुने कानून निर्धारण गर्न राजनीतिक निर्णय आवश्यक छ। उदाहरणका लागि अफगानिस्तानमा सन् १९६४ मा कार्यान्वयनमा

- मानव बेचबिखनलाई अपराध बनाइएको थियो। पहिले “वेश्यावृत्तिमा मध्यस्थता” गर्ने कार्यलाई मात्र अपराधीकरण मानिएकोमा बेचबिखन कार्यमा संलग्न व्यक्ति सङ्गठित समूहको सदस्य भएको अवस्थामा बढी सजाय हुने व्यवस्था गरिएको थियो।
- कुनै व्यक्ति आतङ्कवादी समूहमा आबद्ध नभए पनि वा यस्ता कार्य नगरे पनि आतङ्ककारी वा आतङ्कवादी संस्थालाई प्रदान गर्ने आर्थिक वा अन्य प्रकारका सहायतालाई अवैध बनाई आतङ्कवादी प्रावधानहरूमा विस्तार गरिएको थियो। (उल्लिखित प्रावधानहरू आतङ्कवादलाई आर्थिक सहायता विरुद्धको अभिसन्धिअन्तर्गत आवश्यक ठहर्‍याइएको थियो।)
- “अपराधमा सजाय गर्ने उद्देश्यले गुण्डागर्दी समूहको नेता वा सङ्गठनकर्ताका लागि जरिवानामा वृद्धि गरिएको थियो भने “सङ्गठक” तथा “नेता” शब्दावलीलाई परिभाषित गरिएको थियो। प्रहरी तथा अभियोक्तालाई केही नभन्नु भनी साक्षीहरूलाई दिने धम्कीलाई पनि अपराध ठहर्‍याइएको थियो। साक्षी संरक्षणका यी नयाँ प्रकारका कार्यविधि तथा कार्यक्रमको संयोजनमा धेरै मानिसलाई दोषी ठहर्‍याउन र सजाय दिलाउन मद्दत पुर्‍याएको थियो।

प्रहरी, अभियोक्ता र अदालतबाट माथिका नियमहरूको दुई वर्षसम्म प्रयोग गरेपछि कोसोभोमा नयाँ जारी गरिएको फौजदारी कार्यविधिमा समावेश गरिएको थियो, जसलाई जुलाई २००३ मा मान्यता दिई अप्रिल २००४ मा कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो।

कानूनहरूका अलावा राष्ट्रिय तहमा कार्यान्वयन गरेका देशका लागि वाध्यात्मक हुने अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय सन्धिहरूलाई पनि समावेश गर्न सकिन्छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद्को

- राज्यहरूले जारी गर्ने राष्ट्रपति वा राजाका आदेशहरू ।
- सबै फौजदारी कानुनहरू संहिताबद्ध नभएका र अदालती निर्णय (नजिर) का आधारमा सामान्य कानुन (common law) का रूपमा निरन्तरता दिने राज्यहरू (न्यायाधीशद्वारा जारी गरिएका कानुन हुन् र मथिल्लो अदालतका निर्णयहरू तल्लो अदालतले बाध्यात्मक रूपमा पालना गर्नुपर्दछ), न्यायक्षेत्र र अदालतमा बाध्यात्मक हुने मुद्दाका आधारमा बनेका कानुनहरूका अलावा विधायिकाबाट पारित गरिएका फौजदारी कानुनहरू, जसले न्यायाधीशबाट बनेका कानुनहरूलाई निर्देशित गर्दछ (सम्पत्ति अपराध, हत्या इत्यादि कानुनहरू) ।
- फौजदारी अपराध मामिलामा ग्रामीण बुढापाकाहरूजस्ता गैरराज्यका व्यक्ति/निकायका फैसला गर्ने निकायका निर्णयहरू लागू गर्ने राज्यका प्रथागत वा परम्परागत कानुनहरू ।
- फौजदारी अपराधको अनुसन्धान, कारवाही, फैसला र पुनरावेदनसँग सम्बन्धित हुने कार्यविधिहरू समेट्ने फौजदारी कार्यविधि, जसले सुपुर्दगी, आपसी कानुनी सहायता र विदेशी आदेश तथा फैसलाहरूको आत्मसातजस्ता प्रावधानहरूलाई समेट्दछ; र फौजदारी न्यायमाथि प्रभावका अलावा बालअपराधसम्बन्धी सामान्य अपराध कार्यविधि संहिता, सवारी अदालतसम्बन्धी संहिता, बालन्याय कार्यविधि संहिता र मानसिक सबलता सम्बोधन गर्ने मानसिक स्वास्थ्य कार्यविधि संहिता तथा देवानी प्रतिबद्धता कार्यविधि संहिता ।
- फौजदारी कार्यविधि, फौजदारी कार्यविधिसँग सम्बन्धित कानुनका अलावा अदालत, सरकारी वकिलको कार्यालय, र प्रहरी वा बाध्यात्मक अदालत, कार्यालय वा फौजदारी

ल्याइएका कतिपय कानुनहरू करिव ४० वर्षको अवधिमा तालिवान, कम्युनिष्ट तथा राष्ट्रपतिका आदेशबाट प्रतिस्थापित, थपिएका वा संसोधन गरिएकोमा द्वन्द्वउप्रान्त सम्भौतामा पनि उपयुक्त ठहर्‍याइएको थियो ।

फौजदारी न्यायको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय कानुनहरू निम्न बमोजिम छन्:

- संविधान । संविधानले प्रायः फौजदारी न्यायसँग सम्बन्धित शङ्कास्पद वा आरोपित र अन्य प्रावधानहरूसँग सम्बन्धित अधिकारलाई समेट्दछ ।
- देशमा लागू भइरहेका फौजदारी संहिता । फौजदारी संहिताले फौजदारी दायित्व, सजाय र दण्डसम्बन्धी सिद्धान्तहरूका अलावा सजाय तथा वैकल्पिक उपायहरू, राज्यमा उचित हुने सारभूत फौजदारी अपराधहरूजस्ता कानुनका सामान्य सिद्धान्तहरूलाई समेट्दछ ।
- लागूऔषधसम्बन्धी विशेष कानुनहरू, मौद्रिक अपचलन, आतङ्कवाद, हातहतियार तथा खरखजाना, भन्सार, कर, स्वास्थ्य तथा सुरक्षालगायत बालन्याय, सवारी (ट्राफिक) संहिता वा सार्वजनिक सुव्यवस्थासँग सम्बन्धित अपराधसंहिताजस्ता कानुनहरूका अलावा कुनै ऐनका साथमा सजायसम्बन्धी फौजदारी संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिता पारित गरेका देशहरू हुन सक्दछन् । (केही विशेष कानुनहरूले सारभूत फौजदारी कानुन र कार्यविधिय कानुनहरूको मिश्रणलाई समेटेका हुन्छन् ।) प्रायःजसो यस्ता थपिएका कानुनहरू सरकारी राजपत्रमा पाउन सकिन्छ ।

तलब, विदा र पोशाकजस्ता प्रशासनिक विषयहरूका अलावा नियमित प्रहरी तथा विशेष प्रहरीको गठन जस्ता संस्थागत विषयहरूलाई व्यापक रूपमा समेटेको हुन्छ। यसका अलावा सञ्चालन कार्यविधि मापदण्डले सम्बन्धित फौजदारी कार्यविधिहरूलाई पनि समेट्दछ। न्यायाधीशले बनाएका कानुनको सामान्य परम्परामा चले देशहरूमा सञ्चालन विधि मापदण्डले सम्बन्धित मुद्दाबाट सृजना हुने कानुनलाई शुद्धीकरण गर्दछ। फौजदारी कार्यविधि वा शान्ति सुव्यवस्था अधिकारसँग सम्बन्धित प्रहरीका अन्य अधिकारहरू मुद्दा कानुन र छरिएका नियमहरूमा प्राप्त गर्न सकिन्छ।

- कारागार र अन्य कुनै लागू हुने कानुनहरू वा सञ्चालन विधि मापदण्डसम्बन्धी कानुनहरू।
- खुफिया सेवा र गोप्य प्रहरी सञ्चालन गर्ने कानुनहरू।
- फौजदारी विषयसँग सम्बन्धित शान्ति व्यवस्था, थुना वा अनुसन्धानजस्ता राष्ट्रिय सेना सञ्चालन गर्ने कानुनहरू।

अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय सन्धिहरू

प्रचलित रूपमा आकर्षित हुने राष्ट्रिय कानुनहरूमाथि विचार गरिसकेपछि अर्को कदमका रूपमा द्वन्द्वउप्रान्त देशमा बाध्यात्मक हुने अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय सन्धिहरूलाई कानुनी संरचनामा समावेश गर्नु पर्दछ। सन्धि अन्तर्राष्ट्रिय कानुनबाट निर्धारण भएबमोजिम लिखित रूपमा राज्यका बीचमा अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौता सम्पन्न हुने गर्दछन् (राज्य र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाका बीचमा यस्ता सम्झौता विरलै रूपमा सम्पन्न हुन्छन्)। एउटा देशले अर्को राज्यसँग द्विपक्षीय सन्धि वा कयौं देशहरूसँग बहुपक्षीय

कार्यविधिका लागि उपयुक्त हुने प्रहरी नियमहरू पारित नगरेका राज्यहरू।

- फौजदारी कार्यविधि संहिता नसमेटेका भए पनि सजाय कार्यान्वयन गर्ने कानुनहरूका अलावा रिहा, पेट्रोल, फैसलाको पुनरावलोकन र फैसलाको कार्यान्वयन।
- अदालत र सरकारी वकिलको कार्यालयको सङ्गठन तथा संरचना, अदालत र अभियोक्ताको कार्यालयका लागि नियमहरू तथा सञ्चालन कार्यविधि मापदण्डहरूसम्बन्धी कानुनहरू (standard operating procedure)।
- न्यायाधीश र सरकारी वकिलको नियुक्ति, अनुशासन र निष्कासनसम्बन्धी कानुनहरू र आचारसंहिता।
- फौजदारी प्रतिरक्षा वकिल तथा कानुनी सहायता प्रदान गर्ने संस्थाहरू वा प्रतिरक्षा प्रणालीहरूसँग सम्बन्धित सरकारी कानुन, नियम तथा उपनियमहरू र उनीहरूको शुल्कसम्बन्धी आचारसंहिता।
- प्रहरी कानुन तथा नियमहरू। केही देशहरूमा औपचारिक प्रहरी ऐनहरू छन् र तिनलाई स्पष्ट पार्न सहयोग पुर्याउने आधिकारिक नियमावली पनि छन्। प्रहरीका लागि थप अधिकार विनियोजन गर्ने प्रहरी ऐन तथा सहयोगात्मक नियमहरू फौजदारी संहितामा समेटिएका छैनन्, जुन सार्वजनिक स्थलमा भीड नियन्त्रण तथा हतियार प्रयोगजस्ता शान्तिव्यवस्थासँग सम्बन्धित सवालमा पर्दछन्। केही प्रहरी ऐनले प्रहरीको संस्था तथा संरचनासम्बन्धी प्रावधानहरूलाई समेट्दछन्।
- प्रहरी ऐन तथा प्रहरीका लागि सञ्चालन विधि मापदण्डहरू पारित नगरेका देशहरू। सञ्चालन कार्यविधि मापदण्डले

सन्धिलाई राष्ट्रिय रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ, र अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजलाई बाध्यात्मक हुनेगरी राष्ट्रिय कानुनमा समावेश गर्नुपर्दछ। मोनिस्ट राज्य प्रणाली भएका देशहरूले सन्धि अनुमोदन गरेमा स्वतः राष्ट्रिय कानुन अङ्ग बन्दछ, र तत्काल लागू हुने गर्दछ (यद्यपि धेरैजसो देशहरूमा सन्धि कार्यान्वयनका सम्बन्धमा विस्तृत विवरणसहित कानुन जारी गरेका हुन्छन्)। ड्युलिस्ट देशहरूमा सन्धिलाई राष्ट्रिय तहमा लागू गर्न कानुन आवश्यक पर्दछ। द्वन्द्वप्रान्त देश होस् या अन्य कुनै देशमा सन्धिको औपचारिक रूपमा अनुमोदन गरिन्छ, तर राष्ट्रिय तहमा लागू गरिदैन। यस्तो परिस्थितिका बावजूद पनि अन्तर्राष्ट्रिय कानुनअनुसार सन्धि राज्यका लागि बाध्यात्मक भए पनि राष्ट्रिय तहमा लागू नभएको अवस्थामा सन्धिलाई राज्यको कानुनी संरचनाको अङ्गका रूपमा आत्मसात गरिनुपर्दछ।

द्वन्द्वप्रान्त देशमा फौजदारी न्यायको कार्यान्वयनमा विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय सन्धिहरू सम्बन्धित हुन सक्दछन् र हस्ताक्षर तथा अनुमोदन भएको अवस्थामा कानुनी संरचनाका अङ्ग बन्दछन्। फौजदारी प्रक्रियामा शङ्कास्पद वा आरोपित व्यक्तिको अधिकारसँग सम्बन्धित मानवअधिकार सन्धिहरू बाध्यात्मक हुन्छन्। यसमा निष्पक्ष सुनुवाई, उचित प्रक्रियासम्बन्धी अधिकार र यातनाबाट स्वतन्त्रताजस्ता विशेष अधिकार वा बालबालिका वा महिलाजस्ता विशेष समूहका अधिकार सामान्यतया अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय सन्धिहरू पनि पर्दछन्। (“अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय मानवअधिकार दस्तावेजहरू” शीर्षकअन्तर्गत सन्धिहरूको पूर्ण सूचीमा उल्लेख गरिएको छ।)

सन्धिहरू गरेका हुन्छन्। बहुपक्षीय सन्धिहरू संयुक्त राष्ट्र सङ्घजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय तहमा वा क्षेत्रीय सन्धिहरू अफ्रिकी युनियन, अरब राष्ट्रहरूको सङ्घ वा युरोपेली परिषद्, अर्गजाइजेशन अफ अमेरिकन स्टेट्स वा युरोपेली सङ्घजस्ता क्षेत्रीय तहमा भएका हुन सक्दछ। कतिपय अवस्थामा सन्धिहरूलाई सम्झौता, अभिसन्धि, संयन्त्रहरू, बडापत्र वा महासन्धि भनिए पनि यथार्थमा ती सबै एकै हुन्।

राज्यका लागि बाध्यकारी बन्न र कानुनी संरचनामा समावेश गर्न सन्धि औपचारिक रूपमा हस्ताक्षर तथा अनुमोदन गरिएको हुनुपर्दछ। सन्धिहरू प्रायः वार्ता प्रक्रियाको अन्त्यमा हस्ताक्षर गर्ने गरिन्छ र अनुमोदन पछि मात्र हुने गर्दछ, जसले राष्ट्रको अन्तरदेशीय दायित्व सृजना गर्दछ। विशेष सन्धिमा अधिकारप्राप्त व्यक्तिले अनुमोदनको दस्तावेज पूरा गरी उक्त कार्य सम्पन्न गर्ने गरिन्छ, उदाहरणका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अन्तरदेशीय अपराधसम्बन्धी महासन्धिको हकमा राष्ट्र सङ्घका महासचिवले अनुमोदनका दस्तावेजहरू ग्रहण गर्दछन्। अनुमोदन प्रक्रियाका समयमा केही सन्धिहरूमाथि आरक्षण राख्न सकिने व्यवस्था गरिएको हुन्छ, जसमा राज्यहरू निश्चित दायित्वबाट अलग रहन सक्दछन्। आरक्षण प्रक्रिया अनुमोदन दस्तावेजसँगै औपचारिकरूपमा अगाडि बढाउनुपर्दछ र सन्धिको विशेष प्रावधान आरक्षणमा परिसकेपछि राज्यका लागि बाध्यात्मक हुँदैन र राज्यको कानुनी संरचनाको अङ्ग पनि हुन सक्दैन।

देशले औपचारिक रूपमा सन्धि अनुमोदन गरिसकेपछि कानुनी संरचनाको अङ्ग बन्दछ र राज्यका लागि बाध्यकारी हुन्छ। राज्यले

- आधारभूत अधिकारसम्बन्धी युरोपेली बडापत्र
- मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रता संरक्षणसम्बन्धी युरोपेली महासन्धि र यसका थप एघार प्रलेखहरू

विशेष अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू

- यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि
- सबै प्रकारका जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि

विशेष अधिकारसँग सम्बन्धित क्षेत्रीय सन्धिहरू

- बलपूर्वक मानिसहरू बेपत्ता पारिनेसम्बन्धी अन्तरअमेरिकी महासन्धि
- यातना रोकथाम तथा सजायसम्बन्धी अन्तरअमेरिकी महासन्धि

विशेष समूहका मानिसहरूको अधिकार सम्बोधन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू

- महिलाविरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि
- बालअधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि

विशेष समूहका मानिसहरूको अधिकार सम्बोधन गर्ने क्षेत्रीय सन्धिहरू

- बालबालिकाको अधिकार र कल्याणसम्बन्धी अफ्रिकी बडापत्र
- अफ्रिकी महिलाको अधिकारसम्बन्धी मानवअधिकार तथा जनताको अधिकारसम्बन्धी अफ्रिकी बडापत्रको प्रलेख

अन्य राष्ट्रहरूसँग सम्पन्न सुपुर्दगी सन्धिहरू वा सम्झौताहरू द्वन्द्वप्रान्त देशमा गम्भीर अपराध अनुसन्धान तथा कारवाहीसँग सम्बन्धित हुन्छन्। बहुपक्षीय सुपुर्दगी सम्झौताको विपक्षमा रहने प्रायः देशहरूले द्विपक्षीय सुपुर्दगी सम्झौता गर्ने गर्दछन् र

यसका अलावा विभिन्न प्रकारका आपराधिक क्रियाकलापसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय सन्धिहरू देशको कानुनी संरचनासँग सम्बन्धित हुन्छन्। यी सन्धिहरूले निश्चित व्यवहारलाई आपराधिकरण गर्न राज्यको दायित्व र फौजदारी संहिता, सुपुर्दगी र आपसी कानुनी सहायतासँग सम्बन्धित प्रावधानहरूको कार्यान्वयनका बारेमा उल्लेख गर्दछ। यसमा लागूऔषध उत्पादन तथा ओसारपसार, आतङ्कवादी कार्यहरू, सङ्गठित अपराध, मानव बेचबिखन, आप्रवासी ओसारपसार, हतियार ओसारपसार, भ्रष्टाचार, मुद्रा अपचलन र साइबर अपराधलाई राख्न सकिन्छ। (“अपराध र आपराधिक अनुसन्धानसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू” र “अपराध र आपराधिक अनुसन्धानसम्बन्धी क्षेत्रीय दस्तावेजहरू” शीर्षहरू अन्तर्गतको पूर्ण सूचीमा उल्लेख गरिएको छ।)

अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय मानवअधिकार दस्तावेजहरू

सामान्यतया निष्पक्ष सुनुवाई तथा उचित प्रक्रियासम्बन्धी अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू

- नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध तथा यसका थप दुई प्रलेखहरू

सामान्यतया निष्पक्ष सुनुवाई तथा उचित प्रक्रियासम्बन्धी अधिकारसँग सम्बन्धित क्षेत्रीय सन्धिहरू

- मानवअधिकार तथा जनताको अधिकारसम्बन्धी अफ्रिकी बडापत्र
- मानवअधिकारसम्बन्धी अमेरिकी महासन्धि
- मानिसको अधिकार तथा कर्तव्यसम्बन्धी अमेरिकी घोषणापत्र
- मानवअधिकारसम्बन्धी अरब बडापत्र

सुपुर्दगी

- पश्चिम अफ्रिकी आर्थिक समुदायको सुपुर्दगीसम्बन्धी महासन्धि
- सुपुर्दगीसम्बन्धी युरोपेली महासन्धि र यसका थप प्रलेखहरू
- सुपुर्दगीसम्बन्धी अन्तर-अमेरिकी महासन्धि

आपसी कानुनी सहायतासम्बन्धी सन्धिहरू

- आपराधिक विषयमा आपसी कानुनी सहायतासम्बन्धी अरब सङ्घको महासन्धि
- युरोपेली सङ्घका सदस्यहरूका लागि आपराधिक विषयमा आपसी कानुनी सहायतासम्बन्धी महासन्धि
- आपसी कानुनी सहायतासम्बन्धी युरोपेली महासन्धि र यसका थप प्रलेखहरू
- आपसी कानुनी सहायतासम्बन्धी अन्तर-अमेरिकी महासन्धि तथा प्रलेखहरू

सङ्गठित अपराध

- अन्तरदेशीय सङ्गठित अपराधसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि

आप्रवासीहरूको तस्करि

- अन्तरदेशीय सङ्गठित अपराधसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिको सहायक स्थल, जल र वायुद्वारा अप्रवासी ओसारपसारविरुद्धको प्रलेख

आतङ्कवादी कार्यहरू

- पहिचानका लागि प्लास्टिक विष्फोटकसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि
- यात्रुहरू भरिएको वायुयानमा अपराध तथा अन्य निश्चित कार्यहरूसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि

यसर्थ धेरैजसो स्वतन्त्र सम्झौताहरू त्यस्ता देशका लागि बाध्यात्मक हुन्छन्। तथापि कतिपय राज्यहरू बहुपक्षीय सुपुर्दगीसम्बन्धी युरोपेली महासन्धि र यसका प्रलेखहरू, अन्तरअमेरिकी सुपुर्दगी महासन्धि वा पश्चिम अफ्रिकी देशहरूको आर्थिक समुदायसम्बन्धी सुपुर्दगी महासन्धिहरू पक्षधर हुन सक्दछन्। यसैका आधारमा राज्यहरूले फौजदारी अपराध अनुसन्धानसँग सम्बन्धित आपसी कानुनी सहायता प्रदान गर्न द्विपक्षीय सम्झौता वा आपराधिक विषयहरूसँग सम्बन्धित आपसी कानुनी सहायता युरोपेली महासन्धि तथा प्रलेखहरू, आपसी कानुनी सहायतासम्बन्धी अन्तरअमेरिकी महासन्धि तथा प्रलेखहरू, युरोपेली सङ्घका सदस्यहरूमा आपराधिक विषयमा आपसी कानुनी सहायता प्रदानसम्बन्धी महासन्धि वा आपराधिक विषयक आपसी कानुनी सहायतासम्बन्धी अरब सङ्घको महासन्धिजस्ता बहुपक्षीय सन्धिमा हस्ताक्षर गरेका छन्। द्वन्द्वउपग्रान्त देशले माथि उल्लिखित सन्धि तथा महासन्धिहरू उनीहरूको प्रकृतिका कारण बाध्यात्मक मानिन्छन्। यस्ता दस्तावेजहरूलाई प्रायः

अपराध र फौजदारी अनुसन्धानसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरू

भ्रष्टाचार

- भ्रष्टाचारविरुद्ध संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि

लागूऔषध उत्पादन तथा बेचबिखन

- लागूऔषधसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय एक्लो महासन्धि
- लागूऔषध तथा मानसिक रूपमा असर पर्ने पदार्थको गैरकानुनी ओसारपसारका विरुद्ध संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि
- मानसिकरूपमा असर गर्ने लागूऔषधसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि

मानव ओसारपसार

- अन्तरदेशीय सङ्गठित अपराधविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिको सहयोगी मानव विशेषगरी महिला तथा बालबालिकाको बेचबिखनमा रोकथाम, नियन्त्रण र सजायसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रलेख

अपराध र फौजदारी अनुसन्धानसम्बन्धी क्षेत्रीय दस्तावेजहरू

भ्रष्टाचार

- भ्रष्टाचारसम्बन्धी युरोपेली परिषद्को फौजदारी कानूनसम्बन्धी महासन्धि
- भ्रष्टाचारसम्बन्धी अन्तरअमेरिकी महासन्धि
- सार्वजनिक पदाधिकारीले गर्ने भ्रष्टाचारसम्बन्धी आर्थिक समन्वय तथा विकास सङ्गठन (OECD) को महासन्धि

साइबर अपराध

- साइबर अपराधसम्बन्धी युरोपेली परिषद्को महासन्धि

मौद्रिक अपचलन

- अपराध पहिचान गर्दा अपचलन, खोजतलासी, कब्जा र जफतसम्बन्धी युरोपेली परिषद्को महासन्धि

आतङ्कवाद

- आतङ्कवाद नियन्त्रणसम्बन्धी अरब महासन्धि
- आतङ्कवादविरुद्धको अन्तरअमेरिकी महासन्धि
- आतङ्कवाद रोकथाम तथा निर्मूलनसम्बन्धी अफ्रिकी एकता सङ्गठनको महासन्धि

हतियारको ओसारपसार

- हतियारको ओसारपसारसम्बन्धी अन्तर-अमेरिकी महासन्धि

- आणविक पदार्थ भौतिक संरक्षणसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि
- अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा संरक्षित व्यक्तिहरूविरुद्धको अपराधमा रोकथाम तथा सजायसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि
- नागरिक उडानको सुरक्षाविरुद्ध गैरकानुनी कार्यहरू नियन्त्रणका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि
- सामुद्रिक परिवहनको सुरक्षाविरुद्ध गैरकानुनी कार्यहरू नियन्त्रणका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि
- गैरकानुनी रूपमा वायुयान कब्जा नियन्त्रणका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि
- कब्जामा लिने कार्यका विरुद्ध संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि
- आतङ्कवादीलाई आर्थिक सहायता नियन्त्रणका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि
- आतङ्कवादी विष्फोटन नियन्त्रणका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि
- सामुद्रिक तर निर्धारित प्लेटफर्मको सुरक्षाविरुद्ध गैरकानुनी कार्यहरू नियन्त्रणका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रलेख
- अन्तर्राष्ट्रिय नागरिक उडान सेवा प्रदान गर्ने विमानस्थलमा गैरकानुनी हिंसाका कार्यहरू नियन्त्रणका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रलेख

हतियारको ओसारपसार

- अन्तरदेशीय सङ्गठित अपराधविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिको सहायक हतियार तथा तीनका पार्ट-पुर्जाहरू र खरखजानाको गैरकानुनी उत्पादन तथा ओसारपसारविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि

- न्याय प्रशासनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घका निर्धारित न्यूनतम नियमहरू
- गैह्रथुनाका मापदण्डसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घका निर्धारित न्यूनतम नियमहरू
- कैदीहरूलाई गरिने व्यवहारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घका निर्धारित न्यूनतम नियमहरू

“कडा कानून” भनिन्छ। तथापि संयुक्त राष्ट्र सङ्घ र क्षेत्रीय संस्थाहरूबाट सम्बन्धित “नरम कानून” का सम्बन्धमा जानकार रहनु लाभप्रद हुन्छ। कानुनी रूपमा बाध्यात्मक नभए पनि यस्ता कानूनहरू संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासभा वा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अपराधसम्बन्धी कङ्ग्रेसबाट देशहरूले पारित गर्दछन्। यसर्थ यस्ता कानूनहरू राजनीतिक रूपमा बाध्यात्मक हुन्छन् र देशहरूले त्यसको पालना गर्नुपर्दछ। नरम कानूनका स्रोतहरूलाई प्रायः सिद्धान्तहरू, निर्देशनहरू, मापदण्डहरू, घोषणापत्रहरू वा नियमहरूका रूपमा नामकरण गरिएका हुन्छन्। कुनै पनि प्रकारका बन्दी वा कारावासमा रहेका व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी निकायका सिद्धान्तहरू र स्वतन्त्रताबाट बञ्चित बालबालिका संरक्षणसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घका नियमहरूजस्ता नरम कानुनी संयन्त्रहरू फौजदारी न्यायको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित हुन्छन्। यस्ता सिद्धान्तहरू तथा निर्देशनहरू पूर्ण सूचीमा उल्लेख गरिएको छ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घ सुरक्षा परिषद्का प्रस्तावहरू

द्वन्द्वउप्रान्त देशसँग सम्बन्धित संयुक्त राष्ट्र सङ्घ सुरक्षा परिषद्का कुनै पनि प्रस्तावहरूको कानुनी संरचनासम्बन्धी मूल्याङ्कनलाई

मानव बेचबिखन

- वेश्यावृत्तिका लागि महिला तथा बालबालिका बेचबिखन रोकथाम तथा नियन्त्रणसम्बन्धी दक्षिण एशियाली क्षेत्रीय सहयोग सङ्गठन (सार्क) महासन्धि

बाध्यात्मक नहुने मानवअधिकार सिद्धान्त तथा दस्तावेजहरू

- न्यायपालिकाको स्वतन्त्रतासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घका आधारभूत सिद्धान्तहरू
- वकिलहरूको भूमिकासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घका आधारभूत सिद्धान्तहरू
- कानून कार्यान्वयन पदाधिकारीहरूबाट सेना तथा हतियारको प्रयोगसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घका आधारभूत सिद्धान्तहरू
- कुनै पनि प्रकारको थुना वा कैदमा रहेका व्यक्तिहरूको संरक्षणका लागि संयुक्त राष्ट्र सङ्घका सिद्धान्तहरू
- कानून कार्यान्वयन पदाधिकारीका लागि संयुक्त राष्ट्र सङ्घको आचारसंहिता
- महिलाविरुद्धका हिंसा उन्मूलनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र
- बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यविरुद्ध सबै मानिसहरूको संरक्षणसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र
- बालअधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र
- सरकारी वकिलको भूमिकासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय निर्देशनहरू
- स्वतन्त्रताबाट बञ्चित बालबालिका संरक्षणसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय नियमहरू

थियो, जुन सबै सरकारी निकायहरूका अलावा प्रहरी, अभियोक्ता र अदालतमा लागू गर्न कोसोभोस्थित राष्ट्रसङ्घीय कार्यालयले माथि सूचीकृत अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार महासन्धिको आधारमा संसोधन गरी विशेष प्रतिनिधिको आदेशबाट जारी गरेको थियो। विशेष प्रतिनिधिले फौजदारी संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहितासँग सम्बन्धित धेरै कानूनहरू परिवर्तन गर्ने कानुनी संरचनाहरू जारी गरेका थिए, जुन कोसोभोस्थित राष्ट्र सङ्घको कार्यालय स्थापना हुनुपूर्व विद्यमान थिए।

पूर्वी टिमोरका लागि सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव १२७२ (१९९९) ले त्यहाँ संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सङ्क्रमणकालीन प्रशासन स्थापना गर्ने कार्यकारी अधिकार प्रदान गरेको थियो। पूर्वी टिमोरका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासचिवका विशेष प्रतिनिधिले सङ्क्रमणकालीन प्रशासनको अधिकारसम्बन्धी नियमावली १९९९/१ जारी गरेका थिए, जुन *पिस अपरेसन* प्रारम्भ हुनुपूर्व “आन्तरिक मानवअधिकार मापदण्डहरू” सम्बन्धी इण्डोनेशियाको कानूनलाई कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो भने सङ्क्रमणकालीन प्रशासनको नियमावलीको रूपमा निरन्तरता दिएको थियो। सङ्क्रमणकालीन प्रशासनले पछि पूर्वी टिमोरको अदालतको पुनरसंरचना र अन्तरिम फौजदारी कार्यविधि संरचना स्थापना गर्ने नियमावलीहरू जारी गरेको थियो।

न्यायका क्षेत्रहरूमा कार्यान्वयन गराउन उल्लेख गरेका हुन सक्छन्। उदाहरणका लागि बोस्निया तथा हर्जगोभिनाको डेटोन शान्तिसम्झौतामार्फत मानवअधिकारसम्बन्धी युरोपली महासन्धिलाई राष्ट्रिय कानूनमा राखिनुपर्ने र अदालतलाई बाध्यात्मक हुने व्यवस्था गरेको थियो।

आत्मसात गरिनुपर्दछ। कतिपय द्वन्द्वप्रान्त देशहरू संयुक्त राष्ट्र सङ्घ सुरक्षा परिषद्का प्रस्तावद्वारा *पिस मिसन* को स्थापनाका विषय बन्ने गर्दछन्। धेरैजसो घटनाहरूमा सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव देशको वस्तुस्थितिका आधारमा कानुनी संरचना बन्न सक्दैनन्, जसमा फौजदारी संहिता वा फौजदारी कार्यविधि संहिता पर्दछन्। तथापि कोसोभो तथा पूर्वी टिमोरमा सुरक्षा परिषद् प्रस्तावहरू राष्ट्रिय कानुनी संरचनामा राखी भविष्यमा सुधारका आधार मानिन्छन्। कोसोभो तथा पूर्वी टिमोरसँग सम्बन्धित प्रस्तावहरूले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि जस्ता निश्चित मानवअधिकार सन्धिहरू आकर्षित हुनुपर्ने उल्लेख गरेका थिए।

शान्तिसम्झौताहरू

शान्तिसम्झौताका प्रावधानहरूले कानुनी प्रस्तावहरू राखेर कानुनी संरचनाका विषयहरू समेट्न सक्दछन्। उदाहरणका लागि शान्ति-

कोसोभो तथा पूर्वी टिमोरमा लागू हुने कानूनको चयन

कोसोभोमा सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव १२४४ ले प्रदान गरेको अधिकार प्रयोग गरेर कोसोभोका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासचिवका विशेष प्रतिनिधिले कानुनी संरचनाको स्थापनाका लागि चार वटा नियमावलीहरू जारी गरेका थिए। एउटा कार्यान्वयन योग्य नियमावली सन् १९८९ मार्च २२ मा जारी गरिएको कानूनमा आधारित

सम्झौताले अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारसम्बन्धी मापदण्डहरू समावेश गर्नका लागि सबै राष्ट्रिय कानूनहरू संसोधन गर्नुपर्ने उल्लेख गरेका हुन सक्छन्। शान्ति सम्झौताहरूले राष्ट्रिय अदालतहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सन्धिहरूलाई फौजदारी

- द्वन्द्वप्रान्त वातावरणमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूका लागि सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा सहयोग पुऱ्याउने
- विश्वका विभिन्न प्रकारका कानुनी पद्धतिहरूका अलावा सामान्य, देवानी र मुस्लिम कानुनबाट सङ्कलन गरिएका अन्तरसांस्कृतिक कानुनी सामग्रीको रूपमा सहयोग पुऱ्याउने
- द्वन्द्वप्रान्त वातावरणमा कानुनको शासन स्थापना गर्नमा कानुनको सक्षमता सुनिश्चित गर्न र मानवअधिकार तथा फौजदारी कानुनका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू परिपूर्ति गर्न कानुनको रिक्तता पूर्ति गर्ने वा विद्यमान कानुनको संसोधन गर्ने
- उपयुक्त वा स्वीकार्य उचित कानुनको पहिचानमा व्यापक अवरोध भइरहेको द्वन्द्वप्रान्त स्थितिमा सो स्थापित गर्नका लागि फौजदारी कानुनका संरचनाहरू प्रदान गर्ने

फौजदारी संहिता वा अन्य फौजदारी कानुनको संसोधन

फौजदारी संहिता वा अन्य फौजदारी संहिता नभएको अवस्थामा अन्य फौजदारी कानुनको संसोधनले गम्भीर अपराधका व्यवहारहरू अपराधीकरणको सूचीमा रहेको सुनिश्चित गर्नु आवश्यक हुन्छ। यस्ता व्यवहारमा सङ्गठित अपराध, भ्रष्टाचार, मौद्रिक अपचलन, धम्की, हस्तक्षेप वा साक्षी, प्रहरी तथा न्यायिक अधिकारीको खरिदका कारण न्यायमा अवरोध, अदालतमा गलत बयान, अदालतले आदेश दिएका साक्षीको गोप्य परिचय खुलाउने, मानव वा सरसामानको ओसारपसार, आप्रवासी तस्करी, हतियारसँग समबन्धित अपराध, घृणाजनक अभिव्यक्ति, लागूऔषध समबन्धी अपराध, साइबर अपराध र आतङ्कवादी अपराधहरूका अलावा आतङ्कवादी सङ्गठनलाई आर्थिक सहयोग प्रदान आदिलाई समावेश गर्न सकिन्छ। सङ्गठित अपराध, मानव

कानुनी संरचनामा गरिनुपर्ने परिवर्तनका प्रकारहरू

गम्भीर अपराधका सवालहरूलाई पर्याप्त मात्रामा सम्बोधन गर्ने सुनिश्चितका लागि द्वन्द्वप्रान्त देशको कानुनी संरचनामा धेरै संसोधनहरू आवश्यक हुन्छन्। संसोधनका आवश्यकताहरू पहिलो, राज्यमा कानुनी संरचनाको पर्याप्त अवस्था र दोस्रोमा देशमा विद्यमान विशेष गम्भीर अपराधसम्बन्धी समस्याहरूमा निर्भर गर्दछ। निम्न पक्षहरू सम्बोधन गर्नका लागि संसोधन वा सुधार आवश्यक हुन्छ:

- फौजदारी संहिता वा अन्य फौजदारी कानुन
- फौजदारी कार्यविधि संहिता वा कार्यविधि कानुनहरू
- प्रहरी कार्यविधि
- फौजदारी न्यायसँग सम्बन्धित संस्थाहरू

द्वन्द्वप्रान्त फौजदारी न्यायका लागि नमुना संहिताहरू

युनाइटेड स्टेट्स इन्स्टिट्युट अफ पिस तथा आइरिस सेन्टर फर ह्युमन राइट्सले संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय र लागूऔषध तथा अपराधका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्यालयको सहयोगमा नमुना संहितासङ्ग्रहको मस्यौदा गरेका छन्, जसले पिस अपरेसन, अन्तर्राष्ट्रिय मिसन र राष्ट्रिय सरकारमध्ये न्यायको आवश्यकता सम्बोधनसम्बन्धी संरचना प्रदान गर्दछ। द्वन्द्वप्रान्त फौजदारी न्यायका लागि नमुना संहितामा “नमुना फौजदारी संहिता,” “नमुना बन्दी ऐन” तथा “नमुना प्रहरी ऐन” र नमुना संहिता प्रयोग गर्ने निर्देशन समावेश गरेको छ। विश्वभरिका पिस अपरेसनबाट विगत तथा वर्तमानको अध्ययनबाट सिकेका पाठहरूको आधारमा नमुना संहिताका निम्न पक्षहरू समाविष्ट गरिएका छन्:

सुनिश्चित गरिनुपर्दछ । यस्ता मापदण्डहरूको पालना गर्ने कानुनी संरचनाहरू गम्भीर अपराधको निष्पक्ष अनुसन्धानमा महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । उदाहरणका लागि कानुनी संरचनाले न्यायाधीशहरू स्वतन्त्र रहेको र आकर्षित हुने कानुन कार्यान्वयनका समयमा निष्पक्ष भएको सुनिश्चित गर्ने संयन्त्रहरूलाई समेट्नुपर्दछ । तल उल्लेख गरिएका धेरैजसो संयन्त्रहरूले दिएको अधिकतम अधिकारका आधारमा सशक्त तथा स्वतन्त्र न्यायपालिकाले त्यसको कार्यान्वयनमाथि सुपरिवेक्षण गर्नुपर्दछ । (समग्र रूपमा मानवअधिकारको पालना गर्ने कानुनी संरचनाहरू यस पुस्तकको दायराभन्दा

निष्पक्ष सुनुवाई तथा उचित प्रक्रियाको महत्त्व र आवश्यकता

पिस मिसनमा गम्भीर अपराधमा सफलतापूर्वक कारवाही गर्ने नाममा निष्पक्ष सुनुवाई तथा उचित प्रक्रिया पूरा नगर्ने वा गम्भीर अपराध नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यका कारण अनावश्यक भएको ठान्ने प्रवृत्ति पाइन्छ । अनावश्यक ठानिए पनि निष्पक्ष सुनुवाई तथा उचित प्रक्रियाले न्याय तथा कानुनको शासनका आधारभूत पक्षहरूको सुनिश्चितता गर्दछ र खासगरी द्वन्द्वउपान्त देशले यी मान्यताहरूलाई पन्छाउन सक्दैनन् भने पहिले अङ्गिकार नगरिएका मान्यताहरू प्रबर्द्धन गर्नेतर्फ ठूलो प्रयास जारी रहन्छ ।

यसका अलावा कानुनी संरचनामा गरिएको अत्याधिक संसोधनले न्यायपद्धतिसँग सम्बन्धित निकायहरूलाई तल उल्लेख गरिएभै व्यापक अधिकार प्रदान गर्दछन् । द्वन्द्वउपान्त अवस्थामा भर्खरै प्रशिक्षित भएको अनुभवविहीन प्रहरी अधिकृतहरूको आडमा बनेको भएमा उनीहरूका हातमा शङ्कास्पद तथा आरोपित व्यक्तिहरूको संरक्षण तथा आवश्यक अधिकार सुनिश्चित नगरी अधिकतम अधिकार दिएमा खतरा निम्त्याउन सक्दछ ।

ओसारपसार र मौद्रिक अपचलनजस्ता धेरैजसो अपराधहरू दुवै द्वन्द्वउपान्त वा स्थीरता भएका देशका कानुनमा नभएको पाइन्छ । सङ्गठित अपराध तथा मानव बेचबिखन जस्ता अपराधका विरुद्धका कानुन निर्माण गर्दा र फौजदारी संहिता वा फौजदारी कानुनको संसोधनमा षडयन्त्रको जिम्मेवारी वा संयुक्त आपराधिक धन्दाजस्ता आपराधिक क्रियाकलाप समाविष्ट भएको सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ । यस पुस्तकले धेरै कानुनी संरचनाको संसोधनमा अत्यन्त ध्यान दिए पनि फौजदारी कानुनको संसोधनमा गहन हिसाबले सम्बोधन गरेको छैन । फौजदारी संहिता वा अन्य फौजदारी कानुनमा यस्ता अपराधहरूलाई समावेश र राष्ट्रिय कानुनको मस्यौदा गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय महासन्धिहरूको अध्ययन गर्नु लाभप्रद हुन्छ, जसमा यससम्बन्धी परिभाषाहरू समेटिएका छन् (पेज ९१ मा उल्लिखित अपराध तथा फौजदारी अनुसन्धानसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय महासन्धिहरूको सूचीमा हेर्नुहोस्) । सारभूत अपराधसम्बन्धी अन्य सम्बन्धित स्रोतहरूमा विदेशी फौजदारी संहिता वा फौजदारी कानुनहरू हुन सक्दछन् । यसका अलावा द्वन्द्वउपान्त फौजदारी न्यायका लागि नमुना संहिता (पेज ९२ हेर्नुहोस्) को मस्यौदा गरिएको “नमुना फौजदारी संहिता” ले नयाँ अपराधहरू तथा द्वन्द्वउपान्त अवस्थामा पाइएका अपराधहरूको सूचीलाई समेटेको छ । फौजदारी संहिता वा अन्य फौजदारी कानुनको संसोधन संहिता वा कानुनका प्रावधानहरू तथा सिद्धान्तहरूसँग मेल खाने हुनुपर्दछ ।

फौजदारी कार्यविधि संहिता वा अन्य फौजदारी संहिताको संसोधन

देशमा कार्यविधि कानुनको संसोधन कम्तिमा दुई प्रकारले गर्नु आवश्यक देखिन्छ । प्रथम, कार्यविधि कानुनको संसोधन अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका मापदण्डहरूको पालना भएको

देखि १० लाख अमेरिकी डलर आवश्यक हुन गएको थियो । अभै भन्नुपर्दा उक्त रकमले टेलिफोन रेकर्डिङसम्बन्धी प्रावधानहरू कार्यान्वयनका लागि आवश्यक अनुगमन, प्रतिलिपि तयार, आवश्यकता अनुसार अनुवाद र प्रतिवेदन प्रस्तुतिजस्ता बहुप्रकृतिका कार्यहरूका लागि आवश्यक खर्चलाई समेटेको थिएन । कोसोभोमा बन्द कोठामा टेलिभिजन र ध्वनि परिवर्तित प्रविधिमा साक्षीहरूको गोप्य बयान दिने विधिमा परिवर्तन भए पनि उक्त सामग्री खरिद गर्ने तथा त्यसको सञ्चालनमा काम गर्ने प्राविधिकहरूलाई तलब दिने रकम उपलब्ध भएपछि मात्र प्रयोगमा ल्याइएका थिए । निरन्तर सम्भार तथा सञ्चालनको मूल्यले पनि सीमित स्रोत भएका स्थानमा अवरोध खडा गर्दछ ।

प्रहरीका लागि नयाँ अधिकारहरू सृजना गरेको हुन्छ । यस्ता अधिकारले प्रहरीलाई प्रदान गरेको अधिकार कसरी प्रयोग गर्ने सम्बन्धमा उपलब्ध विस्तृत नियमहरूका आधारमा उनीहरूका अधिकारहरू उल्लेख गरेको हुन्छ । प्रहरी अधिकृतले गोप्य वा सादा पोशाकमा कारवाही चलाउँदा, सार्वजनिक स्थानमा शङ्कास्पद व्यक्तिमाथि गोप्य अनुगमन र अन्य गोप्य अनुसन्धान क्रियाकलापका समयमा उपयुक्त कार्यात्मक निर्देशनहरू प्रदान गरेर प्रहरीको आचरणका विरुद्ध नयाँ प्रहरी नियमले बनाउनुपर्दछ ।

संस्थागत परिमार्जन

गम्भीर अपराधको प्रभावकारी रूपमा सामना गरी फौजदारी विशिष्ट न्यायिक निकाय स्थापित गर्नका लागि संस्थागत संसोधन आवश्यक हुन्छ । यस्तो परिमार्जनमा विशेष प्रहरी इकाई वा कार्यदल सृजना गर्नुपर्दछ । परिच्छेद ४ मा विस्तृत वर्णन गरिएका संस्थागत परिमार्जनले विभिन्न संस्थाहरूभित्र र संस्थाहरूका

बाहिर भएकाले त्यसको सुनिश्चिततासम्बन्धी संसोधनहरू उल्लेख गरिएको छैन ।)

दोस्रो, अत्यन्त संवेदनशील रूपमा बढ्दै गएका आपराधिक तौर तरिकाहरूको सामना गर्न संवेदनशील कानुनी कार्यविधि आवश्यक पर्दछ र गम्भीर अपराधको प्रभावकारी अनुसन्धान तथा कारवाहीका सामग्रीहरू संलग्न गराउन द्वन्द्वप्रान्त देशका कार्यविधि कानूनहरूको संसोधन आवश्यक हुन्छ । (यस प्रकारको संसोधन तल उल्लेख गरिएको छ ।)

प्रहरी कार्यविधिको परिमार्जन

प्रहरी कार्यविधिको कुनै परिमार्जनजस्तै कार्यान्वयन तथा स्पष्टिकरण मापदण्ड वा निर्धारित परिचालन मापदण्डजस्ता प्रहरीका नियममाथि हुने कुनै पनि संसोधनमा फौजदारी कार्यविधि कानूनको संसोधनसँगै गरिनुपर्दछ । प्रहरी कार्यविधिको संसोधन किन आवश्यक मानिन्छ, भने नयाँ फौजदारी कार्यविधि कानूनले प्रायः

स्रोतको समस्या

देशको आर्थिक स्रोतको अभावका कारण गम्भीर अपराधविरुद्धको लडाईंमा कार्यविधिय उपायसम्बन्धी सहयोगात्मक संयन्त्रहरू पारित गर्नका लागि चुनौतीहरू सृजना गर्दछ । यो समस्या द्वन्द्वप्रान्त समाजमा विशेषगरी देखा पर्दछ, जहाँ सीमित स्रोतमाथि व्यापक प्रतिस्पर्धा हुने गर्दछ । उदाहरणका लागि कोसोभोमा कानूनले टेलिफोन रेकर्डिङ अनुमति दिए पनि आवश्यक साधनको महँगो मूल्यका कारण गोप्य सूचना सङ्कलनमा जटिलता थपिएको थियो । उक्त प्रान्तको मोबाइल फोन अनुगमन गर्ने साधनका लागि मात्र अनुमानित ५

- सहयोगात्मक साक्षीका लागि सजायको खारेजी वा कारवाहीबाट उन्मुक्ति
- अपराधमा प्रयोग गरिएका सामग्रीहरूको कब्जा तथा जफत
- प्रभावकारी सुपुर्दगी कार्यविधि
- आपसी कानुनी सहायता

गोप्य तथा गतिविधि अवलोकनका अन्य तरिका

अपराधीहरूले आफ्ना क्रियाकलापको सञ्चालनमा अत्याधुनिक विधिहरू व्यापक रूपमा बढाउँदै गएका छन्। परिणामस्वरूप अपराध अनुसन्धान गर्ने माध्यम पनि अत्याधुनिक हुन पुगेका छन्। गतिविधि अवलोकन प्रविधिको विकासले सङ्गठित अपराधको अनुसन्धानमा व्यापक फाइदा पुऱ्याउँदै आएका छन्, जुन प्रायः केही निकट व्यक्तिहरूको योजनासँग सम्बद्ध हुने गर्दछ। सङ्गठित अपराधसम्बन्धी हालैको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अन्तरदेशीय अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिले राज्यहरूलाई उनीहरूको राष्ट्रिय कानुनी संरचनामा विद्युतिय गतिविधि अवलोकन र गोप्य कारवाहीजस्ता विशेष अनुसन्धान विधिहरू समायोजनका लागि आह्वान गरेको छ। तथापि द्वन्द्वप्रान्त देशमा यस्ता प्रकारका उपायहरूका विरुद्धमा प्रतिरोध हुनसक्ने पक्ष सम्भन्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ, जहाँ सोही खालका प्रविधिहरू पूर्ववर्ती शासन व्यवस्थाका समयमा गुप्त प्रहरीले प्रयोग गर्ने गर्दथे।

यहाँ वर्णन गरिएका गोप्य तथा गतिविधि अवलोकनका अन्य तरिकाहरूलाई खुफिया सूचना सङ्कलनबाट छुट्याइनुपर्दछ। केही घटनाहरूमा सूचना सङ्कलन तरिका समान भए पनि सूचना सङ्कलन, सञ्चालन प्रावधान र सङ्कलनमा संलग्न

बीचको भूमिका, सम्बन्ध, शक्तिको बाँडफाँड र जिम्मेवारीको पुनरमूल्याङ्कन अनिवार्य रूपमा गर्नुपर्ने आह्वान गर्दछ।

कानुनी संरचनामा परिवर्तन

यस खण्डले गम्भीर अपराध नियन्त्रणका लागि कानुनी संरचनाका केही मुख्य संसोधनका बारेमा चर्चा गरेको छ र विशेषगरी द्वन्द्वप्रान्त वातावरणमा कार्यान्वयन गरिने संसोधनका सम्बन्धमा ध्यान केन्द्रित गर्दछ। यद्यपि संस्थागत तथा कार्यात्मक संसोधनलाई आधार मानिए पनि यस खण्डले खासगरी कार्यविधिहरूको संसोधनका सम्बन्धमा चर्चा गरेको छ। यसले प्रशिक्षण, मानव संसाधन र भौतिक सामग्रीजस्ता सवालहरूको कार्यान्वयनका लागि संसोधित जटिल तथा स्रोत-गहन प्रक्रियामाथि पनि चर्चा गर्दछ। तथापि यसले संसोधनका व्यापक सूची प्रदान गर्ने प्रयास नगर्ने सम्बन्धमा जानकार रहनुपर्ने उल्लेख गर्दछ।

कुनै तरिका अपनाउनुभन्दा पहिले यसको व्यावहारिकता तथा सम्भाव्यताका सम्बन्धमा विचार गर्नु महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। उदाहरणका लागि प्रहरीका लागि गाडी तथा रेडियोजस्ता आधारभूत साधनहरू उपलब्ध नभएको अवस्थामा संवेदनशील गोप्य सूचना सङ्कलनका तरिका र गतिविधि नियन्त्रणका माध्यमहरू उपयुक्त नहुन सक्दछन्।

निम्न बमोजिम कार्यविधिय प्रक्रिया तल वर्णन गरिएको छ:

- गोप्य तथा गतिविधि अवलोकनका अन्य माध्यमहरू
- साक्षी संरक्षण उपायहरू

- आर्थिक तथ्याङ्कका अलावा रकम जम्मा, खाता वा एक बैङ्कबाट अर्को वित्तीय संस्थामा रकम स्थानान्तरणको सार्वजनीकीकरण
- ट्र्याकिङ गरी पत्ता लगाउने सामान/सामग्रीहरूको प्रयोग
- गोप्यरूपमा गुप्तचर परिचालन
- औषधीजस्ता सामग्रीको नक्कली रूपमा खरिद
- भ्रष्टाचारमा अपराधको नक्कली अभ्यास

गोप्य तथा अन्य गतिविधि अवलोकन तरिकाहरू प्रयोग गर्दा व्यक्तिको गोपनियताको अधिकार र गम्भीर आपराधिक क्रियाकलापका बीचमा सुहाउँदो सन्तुलन हुनैपर्दछ। गोपनियताको अधिकार सम्पूर्ण प्रमुख मानवअधिकार सन्धिहरूले स्वीकारेका छन्, जसलाई “सीमित अधिकार” मान्ने गरिन्छ। यसको मतलब यस्तो अधिकार कतिपय अवस्थामा राष्ट्रिय सुरक्षा, सार्वजनिक सुरक्षा र अपराध वा अव्यवस्था रोकथामजस्ता अन्य पक्षहरूबाट सन्तुलित राख्नुपर्ने हुन्छ, जुन सम्बन्धित सबै मानवअधिकार सन्धिहरूमा उल्लेख गरिएको छ। गोप्य अवलोकनले निश्चित रूपमा व्यक्तिको गोपनियताको अधिकार विविध तरिकाबाट प्रभावित गर्ने गर्दछ। हस्तक्षेपकारी प्रकृतिअनुसार चालिएका गोप्य तथा अन्य तरिकाहरू वा गतिविधिहरू अवलोकनका उपायहरूलाई स्पष्टरूपमा सीमित तथा परिभाषित गरिनुपर्दछ।

कानुनी नियमका लागि स्पष्ट निर्देशन, गोप्य तथा अन्य गतिविधि अवलोकनका तरिकाहरूको निश्चित परिधि युरोपेली मानवअधिकार अदालतबाट लिने गरिन्छ, जहाँ यस व्यवस्थामाथि अदालतमा धेरै कानुनी मुद्दाहरू चलाइएको थियो। युरोपेली मानवअधिकार

पक्षहरूका बीचमा भिन्नता पाइन्छ। गतिविधि अवलोकनका माध्यमहरूबाट गम्भीर अपराधको अनुसन्धान तथा कारवाहीका लागि सम्बन्धित सूचना प्राप्त गर्न न्यायिक निकाय वा न्यायाधीश अन्तर्गत प्रहरी वा सरकारी वकिलद्वारा सूचना सङ्कलनमाथि छलफल केन्द्रित गरेको छ। गोप्य तथा गतिविधि अवलोकनका अन्य तरिकामार्फत कानुनी रूपमा प्राप्त प्रमाणहरू अदालतमा प्रयोग गर्न सकिन्छ, जुन सदैव गुप्तचर सूचना नहुन सक्दछ। (परिच्छेद ५ ले गुप्तचर सवालमा विस्तृत रूपमा चर्चा गरेको छ।)

द्वन्द्वउपान्त देशहरूमा राष्ट्रिय कानुनहरूमा सूचना सङ्कलन सम्बोधन गर्ने विविध विधिहरू हुन सक्दछन्। तल सूचीकृत गरिएका विधिहरू ती मध्ये केही मानिन्छन्। (विधिसम्बन्धी विस्तृत सूची तथा वर्णन “नमुना फौजदारी कार्यविधि संहिता” शीर्षक अन्तर्गत प्राप्त गर्न सकिन्छ।)

- टेलिफोनमा अवरोध, अनुगमन तथा रेकर्डिङ
- कम्प्यूटर सञ्चार सञ्जालमा अवरोध, अनुगमन तथा रेकर्डिङ
- निजी प्राङ्गण वा सम्पत्तिका गतिविधि अवलोकनका वार्तालाप क्रियाकलाप अनुगमन तथा रेकर्डिङ र प्रतिलिपि उतार
- चिठी-पत्रहरू, प्याकेज तथा पार्सलहरूको गोप्य छानबिन
- चिठी-पत्रहरू, प्याकेज तथा पार्सलहरूको पैठारीमा नियन्त्रण (उदाहरणका लागि पैठारी प्रक्रियामा गोप्य अनुगमन तथा नियन्त्रण)
- वार्तालापको गोप्यतामाथि लक्षित अनुगमन, रेकर्डिङ र प्रतिलिपि उतार, मानिसको सार्वजनिक तथा खुला स्थानमा आवागमन पर्यवेक्षण, अनुगमन तथा रेकर्डिङ
- आर्थिक कारोवारको गोप्य अनुगमन

कानुनी निर्देशन र यसको प्रलेख (यसपछि सङ्गठित अपराधविरुद्धको कानुनी निर्देशन भनिने) लाई लिन सकिन्छ। कानुनी निर्देशनले गोप्य गतिविधि अवलोकनसम्बन्धी लाभप्रद राष्ट्रिय कानूनहरूका सन्दर्भ सामग्रीहरू र अत्यन्त सान्दर्भिक उदाहरणहरू दिएको छ।

कानुनी संसोधनका अलावा प्रहरी वा गोप्य गतिविधि अवलोकनका तरिकाहरूको उपयोगसम्बन्धी निर्देशनको प्रयोगका लागि सञ्चालनका उपायहरू आवश्यक हुन्छन्। सरकारी वकिल र प्रहरीका बीचमा प्रभावकारी समन्वय सुनिश्चित गर्न अन्तरनिकाय समन्वयसम्बन्धी प्रलेख तथा कार्यविधिहरू आवश्यक हुन्छन्।

गोप्य तथा गोप्य गतिविधि अवलोकनका अन्य उपायहरूको कार्यान्वयनमा सबैभन्दा ठूलो अवरोध स्रोत मानिन्छ। यस्ता उपायहरूको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक हुने प्रविधि पनि अत्यन्त महँगो हुने गर्दछ, जसमा रेकर्डिङ साधनमात्र नपरी वार्तालाप अभिलेखन गर्ने र वार्तालापलाई प्रतिलिपि बनाउने साधन पनि पर्दछन्। प्रतिलिपि उतार्नेका अलावा सम्भव भएसम्म अनुवादका लागि रकम आवश्यक हुन्छ। यी उपायहरूको कार्यान्वयन गर्नका लागि गहन प्रशिक्षण आवश्यक हुन्छ।

साक्षी संरक्षण उपायहरू

गम्भीर अपराधका साक्षीहरूमा पीडित, निर्दोष र प्रहरीलाई सघाउने आपराधिक क्रियाकलापमा संलग्न व्यक्तिहरू पर्दछन्। धेरैजसो द्वन्द्वउपान्त देशहरूमा गम्भीर आपराधिक क्रियाकलापका साक्षीहरू तथा अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरू वा तीनका

अदालतजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूले व्याख्या गरेको समीक्षा तथा शक्ति सन्तुलनलाई गतिविधि अवलोकनसम्बन्धी कानूनमा एकीकृत गरिनुपर्दछ। जवाफदेहिताको सुनिश्चितता, गतिविधि अवलोकन उपायहरूको प्रयोग र यस्ता उपायहरूको अदालतद्वारा सुपरिवेक्षण तथा पुनरावलोकनसम्बन्धी प्रावधानका तत्त्वहरू समावेश गरिनुपर्दछ। गोप्य तथा गोप्यता अवलोकनसम्बन्धी तरिकाहरूको सञ्चालनका लागि कानूनद्वारा फौजदारी न्यायपद्धतिले दिएका अत्यधिक अधिकारले विशेषगरी व्यक्तिको गोपनियताको अधिकार पूर्ववर्ती शासन व्यवस्थाले छिनेको पाइन्छ। त्यसैले सशक्त न्यायपालिकाले त्यस्ता कार्यको पुनरावलोकन तथा सुपरिवेक्षण गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ। कानूनले असान्दर्भिक वार्तालापमाथि हस्तक्षेपमाथि न्यून गर्ने; गोप्य वा गतिविधि अवलोकनका अन्य माध्यमहरूमार्फत प्राप्त गरेका सूचना तथा तथ्याङ्कहरूको प्रयोग, परिचालन, संरक्षण तथा विनाशलाई नियमित गर्ने; र जारी गोप्य कार्यको गोपनियता संरक्षण गर्ने अपवादमा बाहेक लक्ष्य सूचित गर्ने प्रावधानहरू समावेश गर्नुपर्दछ।

“नमुना फौजदारी कार्यविधि संहिता” बाट थप निर्देशन प्राप्त गर्न सकिन्छ, जसमा गोप्य गतिविधि अवलोकनसम्बन्धी नियमावलीको संरचनालाई संलग्न गरिएको छ। यसले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू, सम्बन्धित फैसलाहरू र यस क्षेत्रका उत्कृष्ट अभ्यासहरूलाई ध्यान दिएको छ। साथमा यससम्बन्धी प्रावधानहरूको सूचीको व्याख्याले सारभूत पक्षको उजागर गरेको छ। अर्को लाभप्रद सन्दर्भ सामग्रीमा अन्तरदेशीय सङ्गठित अपराधविरुद्ध संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि कार्यान्वयनका लागि

साक्षी संरक्षण तथा स्थानान्तरण कानूनहरूमा सीमित गरिएको छ ।

फौजदारी कार्यविधि कानूनअन्तर्गत साक्षी संरक्षण उपायहरू

कार्यविधिय साक्षी संरक्षण मापदण्डले सर्वसाधारण जनताबाट साक्षीको परिचय संरक्षण गर्ने उद्देश्य राख्दछ । यी मापदण्डहरूले सुनुवाई प्रारम्भ हुनुभन्दा केही समय पहिलेसम्म आरोपित व्यक्ति वा उसका वकिलहरूको साक्षीको नाम तथा अन्य परिचय खुल्ने सूचना सार्वजनिक नगरी अस्थायी रूपमा गोप्य राख्ने मापदण्ड निर्माण गर्ने पक्षलाई समेट्दछ । केही घटनाहरूमा साक्षीहरूको परिचय एकदम गोप्य राखिएको हुन्छ, जुन सुनुवाईका न्यायाधीश तथा अभियोक्तालाई मात्र जानकारी हुन्छ । आम जनता वा आरोपित व्यक्तिका वकिलहरूलाई साक्षीको नाम वा अन्य परिचय खुल्ने सूचना दिइदैन । (सबै राज्यहरूले यस्ता विवादास्पद प्रकृतिका साक्षीहरू गोप्य राख्न सकिने व्यवस्था तल चर्चा गरिएभै राष्ट्रिय कानूनहरूमा राखेका हुँदैनन् ।)

साक्षी संरक्षण उपायहरूमा साक्षीको परिचय गोप्य राख्न सकिने व्यवस्थालाई निम्न बमोजिम समावेश गरिएको हुन्छ:

- साक्षी पहिचान गर्न सकिने अदालतका सूचनाहरू सार्वजनिक अभिलेखबाट हटाउने वा आम जनतामा साक्षीको परिचय सार्वजनिक नगर्ने
- सुनुवाई हुनुपूर्व उपयुक्त समयसम्म साक्षीको परिचय कुनै अभिलेखबाट आरोपित वा उसका वकिलहरूलाई सार्वजनिक नगर्ने

सहयोगीहरूले पीडित तथा तीनका परिवारमाथि गरेको हस्तक्षेप तथा धम्कीका कारण पीडितहरू स्वयम्ले सुनुवाईमा बयान दिन देखाउने असक्षमताले ठूलो हानि पुऱ्याउँछ । कुनै पनि अर्थमा यस्ता व्यक्तिहरूलाई सामान्य ठान्न सकिँदैन । किनकि यस्ता व्यक्तिहरूले सम्भावित साक्षीहरूलाई सुनुवाईमा बयान दिनुपूर्व बेपत्ता पारेको वा हत्यासमेत गरेको पाइएको छ भने कतिपय साक्षीले बयानपश्चात् बदलास्वरूप दुःख पाएका छन् । यस्तो अवस्थामा खासगरी राजनीतिक तथा जातीय रूपमा लक्षित अपराध वा सङ्गठित अपराधिक क्रियाकलापमा कारवाहीका घटनामा घटेको पाइएको छ । अन्तरदेशीय सङ्गठित अपराधसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिको धारा २४(१) मा राज्यको क्षेत्रभित्र र आवश्यक अवस्थामा केही साक्षी संरक्षण उपायहरू कार्यान्वयनमा बाध्यात्मक हुने व्यवस्था गरेको छ ।

पीडित र साक्षीका अलावा फौजदारी अपराध गरेको भए पनि अपराधिक समूह तथा सङ्गठनका विरुद्धमा राज्यलाई सहयोग पुऱ्याउने व्यक्ति र सजायबाट छुटकारा पाएको वा कारवाहीबाट उन्मुक्ति पाएको व्यक्तिलाई संरक्षण आवश्यक हुन सक्दछ । राज्यलाई सघाउने व्यक्ति कारागारमा छ भने कारागार प्रशासनले सुनुवाईको समयमा वा सुनुवाईपश्चात् उक्त व्यक्तिको सुरक्षा सुनिश्चित गर्न साक्षी संरक्षण मापदण्डहरू कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।

परिच्छेद ४ मा विभिन्न प्रकारका साक्षीहरूको भौतिक संरक्षणसम्बन्धी चर्चा गरिएको छ । यस परिच्छेदमा राज्यको फौजदारी कार्यविधि कानून अन्तर्गत साक्षी संरक्षण मापदण्ड र

आरोपित व्यक्तिको अधिकार माग गर्ने र साक्षीका विरुद्धमा परीक्षण गर्ने अधिकार हनन् भएको अवस्थामा धेरै देशहरूले नीतिगत रूपमा यस्ता प्रावधानहरूको मस्यौदा तयार गरेका छन् । अन्य देशहरूमा उनीहरूकै संवैधानिक कानूनहरूसम्बन्धी मुद्दाहरूमा भएका निर्णयका आधारमा प्रतिबन्ध लगाएको पाइन्छ । तथापि धेरै देशहरूले यस्ता मापदण्डहरूको कार्यान्वयन गरेका छन् । परिच्छेद ४ मा चर्चा गरिएभन्ने कोसोभोमा साक्षी गोप्य राख्ने नीति कार्यान्वयन गरिएको थियो, जहाँ साक्षी स्थानान्तरण कार्यक्रमले मात्र गम्भीर अपराधको सुनुवाईको समयमा वा पहिले साक्षीहरूको सुरक्षा सुनिश्चित गर्न सकेका थिएनन् ।

यस्ता मापदण्डहरू कार्यान्वयन गरेका देशहरूमा आरोपित व्यक्तिको निष्पक्ष सुनुवाईको अधिकार र पीडितको अधिकारका बीचमा सन्तुलन हुनुपर्दछ । कानुनी मान्यता दिइएको युरोपियन मानवअधिकार अदालत र पूर्व युगोस्लाभियाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतले यस्तो परिस्थितिका सम्बन्धमा विस्तृत निर्देशन दिएको छ, जसमा गोप्यता प्रदान गर्ने अवस्थाका अलावा गोप्यता अपवादमा मात्र प्रदान गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । “नमुना फौजदारी कार्यविधि संहिता” ले साक्षी संरक्षण मापदण्ड तथा साक्षीको गोप्यतासम्बन्धी विस्तृत प्रावधानहरूलाई समेटेको छ । प्रावधानहरूले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड तथा उत्कृष्ट अभ्यासको पालनालाई सुनिश्चित गर्दछ । बाध्यात्मक प्रावधानहरूले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूको विश्लेषण गर्दछ, र प्रावधानहरू राष्ट्रिय कानूनमा समेट्ने पक्षको पनि व्याख्या गर्दछ । *सङ्गठित अपराधविरुद्धको कानुनी निर्देशन*मा साक्षी संरक्षण मापदण्डहरूको बारेमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ, र राष्ट्रिय कानूनका उदाहरणहरू पनि उपलब्ध गराएको छ ।

- सुनुवाईका समयमा साक्षीको भौतिक बनावट लुकाउने प्रयास गर्ने । यस्ता प्रयासमा भौतिक बनावट परिवर्तन वा मखुण्डो वा आवाज परिवर्तन वा अस्पष्ट परिदृश्य पर्दछन्; सोही समयमा अर्को स्थानमा जाँच तथा बन्द कोठाको टेलिभिजनद्वारा अदालतमा गर्न सकिन्छ; र सुनुवाईभन्दा पहिले पीडित वा साक्षीको परीक्षण भिडियो मार्फत बयान संलग्न गराउन सकिन्छ ।
- सुनुवाईभन्दा पहिले उपर्युक्त समयमा प्रतिरक्षालाई साक्षीको नाम खुलाउने शर्तमा उपनामबाट कार्य सम्पन्न गर्ने
- सर्वसाधारणका लागि अदालतको सुनुवाई खुल्ला नगर्ने
- साक्षीको बयानका समयमा आरोपित व्यक्तिलाई अदालतको कोठाबाट निकाल्ने ।

साक्षीलाई गोप्य राख्ने विषयमा अन्य साक्षी संरक्षण मापदण्डहरूको विरोध भएभन्ने अदालतको अभिलेखबाट साक्षीको नाम हटाउने तथा बयानका समयमा साक्षीको परिचय लुकाउने जस्ता उल्लिखित कयौँ मापदण्डहरू साक्षीको परिचय सर्वसाधारण वा प्रतिरक्षा पक्षका लागि सार्वजनिक नगरी प्रयोग गर्न सक्दछन् ।

कार्यविधिय साक्षी संरक्षण र साक्षी गोप्य राख्ने मापदण्डहरू राज्यको फौजदारी कार्यविधि कानूनमा संसोधनको आवश्यकता पर्दछ । कुन व्यक्ति संरक्षित मापदण्डका लागि उपयुक्त छ, कसरी अभियोजन तथा प्रतिरक्षा पक्षले संरक्षित मापदण्डहरू कार्यान्वयन ल्याउँछन् र कार्यान्वयनका समयमा निर्णय लिन कस्तो परिस्थितिमा न्यायाधीशले सुनुवाई सञ्चालन गर्दछन् भन्नेमा पनि संसोधन आवश्यक हुन्छ । साक्षी गोप्य राख्ने विधिले

साक्षी संरक्षण मापदण्ड र साक्षीको गोप्यताको आर्थिक दायित्वका सम्बन्धमा सो कार्य प्रारम्भ गर्नुपूर्व नै विचार गरिनुपर्दछ। अभिव्यक्ति सङ्कलन वा आरोपित व्यक्तिलाई साक्षीको बयानका अदालतको कोठाभन्दा बाहिर राख्नेजस्ता मापदण्डहरूको कार्यान्वयनमा स्रोतमा खासै असर गर्दैन। तर दूर स्थानमा लिइने बयान वा ध्वनि परिवर्तनजस्ता सारभूत तथा कार्यविधि कानुन अत्यन्त महँगा हुन्छन्। साथमा प्रहरी, न्यायाधीश, सरकारी वकिल र प्रतिरक्षा वकिलहरूका लागि साक्षी संरक्षण तथा साक्षीको गोप्यतासम्बन्धी यथार्थता, विधिगत र कार्यात्मक पक्षमा प्रशिक्षण आवश्यक हुन जान्छ।

साक्षी संरक्षण तथा स्थानान्तरणसम्बन्धी कानूनहरू

माथि चर्चा गरिएका साक्षी संरक्षण मापदण्डहरूका अलावा अनुसन्धान तथा सुनुवाईका समयमा साक्षीको भौतिक सुरक्षा कहिलेकाहीं आवश्यक हुन्छ। साक्षीमाथि धाक-धम्की सुनुवाई कक्ष बाहिर पनि निरन्तर जारी रहन सक्दछ (उदाहरणका लागि प्रतिरक्षासँग सम्बन्धित परिवारले साक्षीसँग बदला लिन सक्दछन्)। यस्तो परिस्थितिमा साक्षी तथा साक्षीका परिवारलाई साक्षी संरक्षण तथा स्थानान्तरण कार्यक्रम अन्तर्गत राखिनुपर्दछ र फरक स्थानमा (देश सानो भएको अवस्थामा अर्को क्षेत्रमा) वा अर्को देशमा स्थानान्तरण गरिनुपर्दछ। साक्षी तथा साक्षीका परिवारलाई अर्को देशमा बस्नका लागि सजिलै अनुमति दिनुपर्ने हुन्छ वा नयाँ परिचय, रोजगारी तथा सहायताका अलावा नयाँ जिन्दगी सुरुवातका लागि आर्थिक सहायता दिनुपर्ने हुन्छ। सीमा वारपार स्थानान्तरणमा अर्को राज्यसँग द्विपक्षीय वा बहुपक्षीय सम्झौताले सहजीकरण गरेका हुन्छन्। यद्यपि केही देशहरूले कहिलेकाहीं फौजदारी पृष्ठभूमिसहितका साक्षी स्वीकार्न चाहँदैनन्। साक्षी संरक्षण तथा स्थानान्तरण कार्यक्रमका लागि साक्षीहरू

सर्विया तथा इराकमा साक्षीहरू जोखिममा

सन् २००४ को प्रारम्भमा सर्वियाका प्रधानमन्त्री जोरान जिनजिचको हत्याका प्रत्यक्षदर्शी क्युो क्रिजेस्टोराचलाई जिनजिचको हत्यामा आरोपित येभदान योभानभिचको सुनुवाईमा बयान दिनुभन्दा पहिले मारिएको थियो। क्रिजेस्टोराचमाथि बेलग्रेड शहरबाहिर उनको घरनजिकै बन्दुकधारीबाट गोली प्रहार हुनुपूर्व धेरै मृत्युका धम्कीहरू पाएका थिए। हत्याको नियतका बारेमा जिनजिचका वकिलसँग सोध्दा उनले भनेका थिए, “सायद हत्याराले अन्य साक्षीहरूलाई धम्की दिन चाहन्थ्यो।”

सद्दाम हुसेनको सुनुवाईमा साक्षीको सुरक्षाका सम्बन्धमा त्रसित भएर सरकारी अधिकारीहरूले अक्टोबर २००५ मा सुरु भएको इराकी विशेष अदालत बन्द गरेका थिए, जसमा साक्षीले पर्दापछाडिबाट प्रमाण दिन सक्दथे।

माथि चर्चा गरिएको संसोधनका अलावा अभिलेखलाई सुरक्षित स्थानमा राख्नका लागि व्यावहारिक तथा प्रशासनिक व्यवस्था र कार्यविधिहरू स्थापित गरिनुपर्दछ। अभिभन्नुपर्दा साक्षी संरक्षण मापदण्डहरूको कार्यान्वयनमा धेरै देशहरूले न्यायमा अपरोध खडा गर्ने वा संरक्षित साक्षीको परिचय खुलाउने कार्यलाई अपराधीकरण गर्न थप कानूनहरू निर्माण गरेका छन्। उक्त अपराधलाई अन्तरदेशीय सङ्गठित अपराधसम्बन्धी संयुक्त

राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिको धारा २३ मा औपचारिक फौजदारी कारवाहीको समयमा वा त्यसभन्दा पहिले “बयान दिने वा प्रमाण प्रस्तुत गर्ने कार्यमाथि हस्तक्षेप वा गलत बयान दिन भौतिक बल, धम्की वा हस्तक्षेपको प्रयोग” लाई अपराधीकरण गर्न राज्यहरूले महासन्धिमा हस्ताक्षर तथा अनुमोदन गर्न आवश्यक भएको ठहर्‍याइएको छ।

कानुनी प्रक्रिया मानिन्छ, जसमा अनुसन्धान तथा कारवाहीका समयमा व्यक्तिले पुऱ्याएको सहयोगका आधारमा कम सजाय पाउने गर्दछन् । उक्त व्यक्तिलाई सहयोगात्मक साक्षी भनिन्छ । कारवाहीबाट उन्मुक्ति तथा सजायमा कमी गर्ने तरिकाहरू गम्भीर अपराधका विरुद्धमा जुध्न अत्यन्त लाभप्रद माध्यम बन्न पुगेका छन् । सङ्गठित अपराधमा उच्च दर्जामा आसीन व्यक्तिहरूका विरुद्धमा प्रमाण पत्ता लगाउन कठिन हुने गर्दछ । त्यस्तो अवस्थामा बयानका प्रमाण विशेषगरी आरोपित व्यक्तिका निकट वा आरोपित व्यक्तिका पूर्व सहयोगीको बयानमार्फत प्रमाण सङ्कलन गरिनु अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुन्छ । अपराधिक सहयोगी वा संस्थाका बारेमा सहयोगात्मक साक्षीबाट प्रदान गरिने प्रमाण पुरस्कारबिना पाउन अत्यन्त कठिन हुन्छ । यसका लागि अन्तरदेशीय सङ्गठित अपराधसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिको धारा २६(२) र (३) ले सङ्गठित अपराधको कारवाही वा अनुसन्धानमा महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउने व्यक्तिलाई कारवाहीबाट उन्मुक्ति वा सजायमा कमीका सम्बन्धमा विचार गर्न देशहरूलाई आह्वान गरेको छ ।

यस संयन्त्रलाई प्राप्त गर्न राज्यले निश्चित रूपमा नयाँ कानूनको निर्माण वा विद्यमान कानूनको संसोधन गर्नुपर्दछ । कतिपय राज्यहरूले सामान्य अपराधमा संलग्न वा सङ्गठित अपराध समूहको नेतृत्वमा नरही कम दोषीजस्ता व्यक्तिहरूलाई मात्र समेट्ने सहयोगात्मक साक्षी प्रावधानहरूको दायरामा सीमित गरेका छन् । यसका अलावा सहयोगात्मक साक्षी प्रावधानहरू गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा मात्र लागू हुने कुरा कानूनले अधिकार दिएको हुन्छ । यस संयन्त्रले कारवाहीबाट पूर्ण उन्मुक्ति

संरक्षित भएको सुनिश्चित गर्न कार्यात्मक तथा प्रशासनिक निर्देशन आवश्यक पर्दछ । कतिपय देशहरूमा साक्षी संरक्षण तथा स्थानान्तरण कार्यक्रम फौजदारी कार्यविधि कानूनहरूका अलावा प्रहरी कानून तथा फौजदारी कार्यविधि कानूनले सञ्चालन गरेको हुन्छ । साक्षी संरक्षण तथा स्थानान्तरण कार्यक्रम स्थापना गर्न कानुनी संरचनामा सुधार आवश्यक छ । *सङ्गठित अपराधविरुद्धको कानुनी निर्देशनमा समावेश गरेका उदाहरण यस प्रकार छन्:*

- साक्षीको पहिचानमाथि संरक्षण, नयाँ परिचय सृजनामा सहजीकरण र सुरक्षित तथा गोप्य तवरले नयाँ परिचय तथा अन्य कागजात उपलब्ध गराउन सहजीकरणका लागि कानून बनाउने वा कानुनी अधिकार प्रदान गर्ने । एउटा देशले अर्को देशसँग सीमा पारी स्थानान्तरणका लागि अनुमतिको व्यवस्था मिलाउनुपर्ने हुन्छ ।
- साक्षीको योग्यता पत्ता लगाउन, साक्षीमाथि आएका सम्भावित जोखिम तथा धम्कीहरू परीक्षणका लागि कार्यविधिहरू निर्धारण गर्न, बन्देजहीन अधिकार तथा स्रोतको दुरुपयोगमाथि रोकथामका लागि सुरक्षा प्रदान गर्ने र भौतिक एवम् सूचनाको सुरक्षाका आधारहरूका लागि कानून वा कार्यविधिहरू पारित गर्ने ।

सहयोगात्मक साक्षीका लागि सजायमा कमी वा सजायबाट उन्मुक्ति

कारवाहीबाट उन्मुक्तिलाई औपचारिक कानुनी प्रक्रिया मानिन्छ, जसमा फौजदारी अपराधमा संलग्न शङ्कास्पद व्यक्तिले सुनुवाईमा आरोपित व्यक्तिका विरुद्धमा बयान दिएको अवस्थामा सजायबाट छुटकारा पाउने गर्दछन् । सजायमा कमी गर्नु पनि औपचारिक

सहयोगात्मक साक्षी हैसियतका लागि न्यायिक निर्णयको अर्को विकल्प कारवाही नगरिने सम्झौता तथा समन्वयात्मक सम्झौताहरूको मस्यौदा गर्नु हुने गर्दछ, जुन पुनरावेदन गर्ने माध्यम हुन सक्दछ। कारवाही नगरिने सम्झौताहरू अभियोक्ता र उन्मुक्ति चाहने व्यक्तिका बीचमा हुने गर्दछ, जसमा पूर्ण उन्मुक्तिको व्यवस्था हुने गर्दछ। समन्वयात्मक सम्झौताहरू कारवाही नगरिने सम्झौताहरू भन्दा सामान्यतया दुवै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा प्रयोग हुने गर्दछन् (उदाहरणका लागि पूर्व युगोस्लाभियाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय अदालत)। समन्वयात्मक सम्झौता एउटा पक्षको सजायमा कमी र अर्को पक्षका लागि कारवाहीमा पूर्ण वा आंशिक उन्मुक्तिमा केन्द्रित हुने गर्दछ। यसमा सरकारी वकिलले आरोपित व्यक्तिको सजाय घटाउने शर्तमा सम्भावित साक्षीसँग बयान लिने सम्झौता गर्दछ। यस्तो कार्य कानुनी रूपमा बाध्यात्मक नहुन सक्दछ र उचित सजायका सम्बन्धमा निर्णय गर्ने न्यायिक स्वतन्त्रतामाथि हस्तक्षेप गर्नुहुँदैन। तर यसले न्यायाधीशलाई सजायसम्बन्धी निर्णय गर्न विश्वसनीय प्रमाण दिन सक्दछ। देशमा विद्यमान फौजदारी अपराधका लागि बाध्यात्मक न्यूनतम सजायका सम्बन्धमा सो भन्दा कम कानूनद्वारा सजाय दिने फैसला सुनाउने स्वेच्छिक अधिकार न्यायाधीशलाई दिनका लागि कानुनी संरचनामा संसोधन आवश्यक हुन्छ।

सहयोगात्मक साक्षीसम्बन्धी प्रावधानहरू धेरै देशमा लोकप्रीय भएको पाइन्छ। तथापि कतिपय देशले पर्याप्त प्रमाण भएको अवस्थामा शङ्कास्पद व्यक्तिलाई कारवाही नगर्ने स्वविवेकीय अधिकार नदिने बाध्यात्मक कारवाहीजस्ता अन्य कानुनी

(सम्झौतापरक उन्मुक्ति), कारवाहीबाट आंशिक उन्मुक्ति (प्रयोग उन्मुक्ति) वा सजायको अन्त्य गर्दछ। धेरै देशहरूले पूर्ण उन्मुक्ति दिने कानून कार्यान्वयनमा ल्याएका छन्। यस्ता कानूनहरूमा सहयोगात्मक साक्षी हैसियतका सम्बन्धमा सुनुवाई र व्यक्तिको पूर्ण वा स्वयम्सेवी सहयोगजस्ता कानुनी दायरामा न्यायिक निर्णय, सफल कारवाहीतर्फ लक्षित प्रमाणको सम्भाव्यता र सम्भावित सहयोगात्मक साक्षीद्वारा प्रस्तुत गरिएका प्रमाणको सत्यता र पूर्णता पर्दछन्। आधारहरू पूर्ण भएमा निवेदकलाई सहयोगात्मक साक्षी घोषणा गरिन्छ र सहयोगात्मक साक्षी आदेश जारी गरिन्छ, जतिबेला फौजदारी अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कारवाहीबाट अयोग्य ठहर्छ। वास्तवमा सहयोगात्मक साक्षी आदेश पाएको व्यक्ति अन्य अपराधअन्तर्गत कारवाहीमा पर्न सक्दछ। सहयोगात्मक साक्षी हैसियत प्राप्त स्वयम्सेवी रूपमा गर्दछन्। यदि साक्षीले आदेशहरू उल्लङ्घन गरेमा अदालतले उक्त हैसियत हटाउन सक्दछ। सहयोगात्मक साक्षी मापदण्डहरूको दुरुपयोगमा नियन्त्रणमा धेरै देशहरूले आरोपित व्यक्ति सहयोगात्मक साक्षीको प्रमाणका आधारमा “निर्णयमा पुग्न” वा पूर्ण दोषी ठहर्‍याउन नसकिने समबन्धित कानुनी प्रावधानहरूका व्यवस्था गरेका छन्। पूर्ण वा सम्झौतापरक उन्मुक्ति लागू गर्नुको साटो केही राष्ट्रहरूले आंशिक उन्मुक्ति पद्धतिलाई अङ्गीकार गरेका छन्। यस पद्धतिले उन्मुक्तिको चाहना राखी बयान दिएका व्यक्तिलाई झूटो बयान दिएको वा शपथको उल्लङ्घन गरेकोमा हुने कारवाहीमा बाहेक कारवाही नहुने उल्लेख गर्दछ। अन्य प्रमाणहरू उक्त व्यक्तिका विरुद्ध कारवाहीका लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ।

जफत गरिसकेपछि प्रहरीले अदालतको आदेश अनुसार आफ्नो नियन्त्रणमा लिने गर्दछ। अपराधको अनुसन्धान तथा सुनुवाईका समयमा जफत वा पूर्ण कब्जा अस्थायी मापदण्ड मानिन्छ। धारा २(छ) अनुसार जफत भन्नाले अदालत वा अन्य सक्षम निकायको आदेश अनुसार स्थायी रूपमा सम्पत्तिको हकबाट बञ्चित गरिन्छ, र प्रायःजसो आरोपित व्यक्तिको सुनुवाई समाप्त भई दोषी पाइएको अवस्थामा मात्र जफत सम्बन्धी व्यवस्था लागू हुने गर्दछ।

हालैका वर्षहरूमा सम्पत्तिमाथि कब्जा, रोक्का र जफत गर्ने कानूनहरू बढ्दो

जफत: बोस्निया तथा हर्जगोभिनाको घटना

भ्रष्टाचार अधिकतम भएका द्वन्द्वप्रान्त देशहरूमा गैरकानुनी रूपमा कमाएको धन तथा सम्पत्ति कब्जा वा जफत गर्ने कानुनी अधिकार राज्यमा हुनु महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। यस्तो अधिकार भ्रष्टाचार निर्मूलन तथा दुरुत्साहनका लागि शक्तिशाली माध्यम पनि मानिन्छ र यसको अभावमा भ्रष्टाचारविरुद्धको प्रयासमा अवरोध खडा हुन्छ। उदाहरणका लागि बोस्नियामा सम्पत्ति जफतसम्बन्धी कानून सन् २००३ मा संसदमा प्रस्तुत भए पनि सन् २००५ सम्म पारित हुन सकेको थिएन। बोस्नियामा भ्रष्टाचार समस्याका सम्बन्धमा कुनै विवाद नभए पनि सत्तामा आसीन राष्ट्रवादी दल देशमा विद्यमान भ्रष्टाचार, करको अपचलन र मुद्रा अपचलन उद्देश्यले जारी गर्न लागिएको कानूनको पक्षमा उभिएको देखिदैन। सङ्गठित अपराध तथा आर्थिक अपराध निर्मूलनका लागि विशेष कानून विभागको स्थापना गरिएपनि आरोपित व्यक्तिहरूले गैरकानुनी रूपमा सङ्कलन गरेको सम्पत्तिमाथि नियन्त्रण गरिरहेका छन् र आपराधिक क्रियाकलाप मार्फत सङ्कलन गरेको सम्पत्ति नियन्त्रणमा लिन कानूनद्वारा बोस्नियाको अदालतलाई सशक्तिकरण नगरिएमा भ्रष्टाचार निरन्तर जारी रहनेछ।

प्रावधानहरू वा कानूनका नजरमा सबै समान हुने सिद्धान्तको उल्लङ्घन गर्ने भएकाले यस्ता प्रावधानहरू लागू गरेका छैनन्। अन्य देशहरूले सम्भावित दुरुपयोगको भयका कारण कानून बनाएका छैनन्, जुन मापदण्डले अपराधका पीडकहरूको भनाईमाथिको विश्वसनीयतामा शङ्का पैदा गर्न सक्दछ र आम जनता तथा पीडित पक्ष अपराधमा संलग्न व्यक्तिले कारवाहीबाट छुटकारा पाउने वा कम सजाय पाउने भएमा आक्रोसित हुन सक्दछन्। सहयोगात्मक साक्षी प्रावधानको मस्यौदा गर्दा यस्ता मापदण्डहरूमाथि जनताको दृष्टिकोण र समान प्रकारका कानुनी मापदण्डहरू पूर्ववर्ती शासन व्यवस्थाले दुरुपयोग गरेका कारण आम नागरिकका संस्थाहरूमा नकारात्मक प्रभाव परेको द्वन्द्वप्रान्त वातावरणमा यस्ता प्रावधानहरू प्रयोग गरिने परिस्थितिका सम्बन्धमा विचार गर्नुपर्दछ। सहयोगात्मक साक्षी प्रावधान वा पुनरावेदन सम्झौता प्रावधानहरू लागू गर्न खोज्ने देशले “नमुना फौजदारी कार्यविधि संहिता” र सङ्गठित अपराधका लागि कानुनी निर्देशनमा सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा प्राप्त गर्न सक्दछन्।

अपराधमा संलग्न साधन तथा रकमको

कब्जा र जफत

अन्तरदेशीय सङ्गठित अपराधसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिको धारा २(च) अनुसार मुद्रा, सम्पत्ति, सामग्री वा अपराधमा संलग्न अन्य साधनमाथि बन्देज लगाउनु वा कब्जामा लिनु अदालतको अनुमति बिना सम्पत्ति हस्तारण, परिवर्तन, धरौटी वा स्थानान्तरण गर्नबाट अस्थायी रूपमा प्रतिवन्ध लगाइएका कार्यलाई कानूनले दण्डनीय मानेको छ। प्रायः सम्पत्ति

जस्ता गम्भीर अपराधहरूमा कब्जा तथा जफत गर्ने अधिकार प्रदान गरेको हुन्छ । अपराधको आय अपचलन, छानबिन, कब्जा र जफतसम्बन्धी युरोपेली परिषद्को महासन्धिको विस्तृत प्रतिवेदनले “ठूलो लाभ हासिल गर्ने” का अलावा चन्दा, अपहरण, आर्थिक घोटाला, गोप्य सूचनाको अपचलन, हिंसात्मक अपराध, बालबालिकाको यौनजन्य शोषण र वातावरणसम्बन्धी अपराधहरू राज्यलाई समावेश गर्न आग्रह गर्दछ । अपराधका पीडकलाई नियन्त्रणमा लिन अन्तर्राष्ट्रिय सहमति आवश्यक हुन्छ र कब्जा तथा जफतका लागि अनुमति दिन निम्न पक्षहरू आवश्यक छन्:

- अपराधको रकम
- अपराधको आयबाट आर्जित सम्पत्ति
- वैधानिक स्रोतबाट कमाएको सम्पत्ति भए पनि अपराधको रकममा मिसीएको छ भने अपराधीक आयसरह मानिन्छ
- अपराधमा प्रयोग गरिएका वा आधार बनाइएका सम्पत्ति, साधन तथा सामग्रीहरू कब्जा र जफतका लागि अनुमति प्राप्त गर्दछन् (उदाहरणका लागि नियन्त्रित सामानहरूको स्थानान्तरण र जगेडा राख्न प्रयोग गरिएका गाडी तथा गोदामहरू)

अपराधको आय, सम्पत्ति, साधन वा सामग्रीहरू कब्जामा लिन र जफत गर्न राज्यले विविध कार्यविधिय प्रावधान तथा अधिकारहरू कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ, जसमा (१) यस्ता सामग्रीको खोजी र पहिचान (२) भविष्यमा सम्भावित जफतका लागि अस्थायी कब्जामा लिने र (३) अदालतले दोषी ठहर्‍याएपछि जफत, पर्दछन्

सङ्ख्याका देशहरूले कार्यान्वयनमा ल्याएर राष्ट्रिय तथा गम्भीर अपराधका विरुद्ध जुंघन राज्यहरूले कानुनी अधिकारको महत्त्वलाई समावेश गरेर सम्पत्तिमाथि कब्जा तथा जफत गर्ने व्यवस्था विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूले अन्तर्राष्ट्रिय तहमा व्यापक मात्रामा मान्यता प्राप्त गरिरहेका छन् । सङ्गठित अपराध, मुद्रा अपचलन, लागूऔषध ओसारपसार र आतङ्कवादीलाई आर्थिक सहायतामा वृद्धि गर्नेजस्ता मान्यतालाई अपराध घोषणा गरिएको छ । अपराधमा संलग्न सामग्रीहरू तथा अपराधको रकम कब्जा तथा जफत गरेमा गम्भीर अपराधका पीडकहरूले अपराधबाट लाभ लिन र गैरकानुनी फाइदा उठाउनबाट रोक्नका लागि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । अपराधिक समूहको “पुँजी” आफ्नो नियन्त्रणमा लिन सकेमा भविष्यमा अपराधिक क्रियाकलापमा आर्थिक लगानी रोकिन गई अपराधिक क्रियाकलाप घट्न जान्छन् ।

सम्पत्ति कब्जामा लिन तथा जफत गर्नलाई कानुनी आधार प्रदान गर्नका लागि द्वन्द्वउपान्त देशको कानुनी संरचनामा संसोधन आवश्यक हुन्छ । कानुनी संरचनाले प्रक्रिया उपलब्ध गराएपनि सम्पत्तिको पहिचान, कब्जा र जफत कार्य अत्यन्त जटिल तथा चुनौतीपूर्ण हुने सवालमा जानकार रहनुपर्दछ । विकसीत तथा स्रोत सम्पन्न देशहरूले पनि यस्ता चुनौतीको सामना गरिरहेका छन् । राष्ट्रिय कानुनले सुनुवाई पहिला वा पछि सम्पत्ति कब्जा तथा जफत गर्ने अधिकारमा वृद्धि गर्नुपर्दछ । यसो गर्दा कुन अपराधमा सम्पत्ति कब्जा वा जफत लागू हुन्छ र विशेषगरी कुन सामग्री कब्जा वा जफत गर्न सकिन्छ, भन्नेमा राज्यले ध्यान दिनुपर्दछ । धेरैजसो देशहरूले क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूमा उल्लेख गरिएभै लागूऔषध, आतङ्कवाद र सङ्गठित अपराध

सारेका हुन्छन् । त्यसका लागि आरोपित वा शङ्कास्पद व्यक्तिले गैरकानुनी रूपमा सम्पत्ति कमाएको आरोपको खण्डन स्वरूप आफ्नो सम्पत्ति कब्जा गर्नबाट जोगिन कानूनतः सम्पत्ति आर्जन गरेको प्रमाणित गर्नुपर्दछ । यस अभ्यासलाई सामान्यतया स्वीकार गरिएको छैन र केही हदसम्म विवादास्पद पनि छ । आलोचकहरूको भनाईमा प्रमाणको भार हस्तान्तरण गर्नुले आरोपित वा शङ्कास्पद व्यक्तिको निर्देशितामाथि हस्तक्षेप गर्दछ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अन्तरदेशीय अपराधसम्बन्धी महासन्धि र अपचलन छानबिन, कब्जा र जफतसम्बन्धी युरोपेली परिषद्को महासन्धिले यी विषयलाई राष्ट्रिय कानूनको क्षेत्राधिकार र सीमितता रहनुपर्ने जनाएका छन् । अस्थायी रूपमा सम्पत्तिसम्बन्धी कार्यविधि स्थापना गर्ने कानूनले पनि नियन्त्रणमा लिन सकिने समय, पुनरावेदन संयन्त्र तथा असल नियतवस खरिद कार्यको अधिकार र अपराध तथा कब्जामा परेको सम्पत्तिको अधिकारको जानकारी नभएका निर्दोष तेस्रो पक्षका सम्बन्धमा विस्तृत विवरण समावेश गर्नुपर्दछ ।

अपराधका आय, सम्पत्ति, साधन वा सामग्रीहरू जफत

अपराधका आय, सम्पत्ति, साधन वा सामग्रीहरू जफतका लागि राज्यले कार्यविधिय संरचना स्थापना गर्नु आवश्यक हुन्छ । अस्थायी रूपमा सम्पत्ति कब्जामा लिएपछि उक्त कार्यलाई देवानी प्रक्रिया वा आपराधिक कार्यविधि मार्फत सम्पन्न गर्न र अन्तिममा फौजदारी मुद्दा बनाउन सकिन्छ । सोही प्रक्रिया देवानी वा फौजदारी विधिबाट धन कब्जामा लिने कार्य स्थापना गरिनुपर्दछ र धन जफतमा पनि सोही प्रक्रिया लागू हुनुपर्दछ ।

आय, सम्पत्ति, साधन वा सामग्रीहरूको खोजी र पहिचान

आय, सम्पत्ति, साधन वा सामग्रीहरूको खोजी र पहिचानका लागि प्रहरी र अभियोक्ताका लागि कानुनी प्रावधानहरू आवश्यक हुन्छ, जसले उनीहरूलाई बैङ्कखाता तथा व्यापारिक अभिलेखमा पहुँच र अभिलेखहरू उपलब्ध गराउन बैङ्क तथा व्यापारिक क्षेत्रलाई बाध्यात्मक व्यवस्था गर्दछ । उपयुक्त बैकिङ नियमका संरचनाहरू नभएका देशमा उक्त कार्य गर्न राष्ट्रिय बैकिङ कानून तथा नियमहरूमा व्यापक तथा खोजी सुधार आवश्यक हुन्छ । आय, सम्पत्ति, साधन वा सामग्रीहरूको खोजी र पहिचान प्रहरी र अभियोक्ताको धन, आय, व्यापारिक अभिलेख, सम्पत्ति, शेयर, इत्यादि सूचनामा पहुँच हुने अधिकार आवश्यक हुन्छ । वित्तीय स्थानान्तरणको गोप्य अनुगमनले खोजी र पहिचान प्रक्रियामा सहयोग पुऱ्याउँदछ ।

आय, सम्पत्ति, साधन वा सामग्रीहरूमाथि कब्जा

राज्यले आय, सम्पत्ति, साधन वा सामग्रीहरू कब्जा गर्न कार्यविधिय संयन्त्रहरू स्थापना गर्नुपर्दछ । यस सम्बन्धमा विश्वमा कुनै उत्कृष्ट तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा स्वीकार गरिएका मापदण्ड छैनन् । केही देशहरूमा अस्थायी रूपमा सम्पत्ति कब्जा गर्नुलाई देवानी विषय ठान्छन् र सम्पत्ति कब्जा तथा जफत गर्न अत्यन्त कमजोर प्रमाण भए पुग्ने उल्लेख गर्छन् (“सम्भाव्यताहरूको सन्तुलनता”) । अन्य देशहरूमा सम्पत्ति कब्जा गर्नु फौजदारी कार्य मानिन्छ र सशक्त प्रमाणहरू चाहिन्छ (“सङ्कारहित तवरले” “भरपर्दो सत्य” वा “वस्तुगत तथ्य” । अन्य देशहरूमा संवैधानिक अवरोधका “प्रमाणको भार हरन” आरोपित वा शङ्कास्पद व्यक्तिमा

कब्जा तथा जफतका लागि कानुनी आधारको महत्त्व

गम्भीर अपराधविरुद्धको लडाईंमा सम्पत्ति कब्जा तथा जफत गर्नु राज्यको अधिकार महत्त्वपूर्ण हुने सन्दर्भमा यसका लागि कानुनी आधार स्थापना गर्ने महत्त्वलाई कम आँकिनुहुँदैन । दुरुपयोगमार्फत गैरकानुनी कब्जा वा ठीक कार्यविधिहरू कार्यान्वयनमा असफलता वा पर्याप्त कानून स्थापना गर्नमा हुने असफलताले सार्वजनिकरूपमा जफत गर्ने अधिकार प्रदान गर्दछ र राज्यले नियन्त्रण गर्न खोजेको अपराधिक स्वभावलाई प्रोत्साहित गर्दछ । उदाहरणका लागि कोसोभोमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरी अधिकृतले पीडितको देशबाट कानुनी सहायता प्राप्त गर्न उनीहरूको देशका दस्तावेजमा अभिलेख गरिएका गाडीहरू कब्जामा लिएका थिए र चोरिएको सम्पत्तिको उपयुक्त तरिकाले अनुसन्धान र मुद्दा संस्थागत नगरी वा कम्तिमा अवैध रूपमा आयात गरिएको मुद्दालाई औपचारिकता दिन अभियोक्ता तथा अदालतसँग काम नगरी जफत गरेका थिए । अन्तिम फैसला मार्फत अभियोजन र समर्पण बिना स्थायी जफत अनुमति दिने प्रावधानको अभाव र गोदाममा सुरक्षित तरिकाले निर्भयतापूर्वक राखेजस्ता जफत कार्यलाई नियमित गर्न स्थापित उत्कृष्ट कानुनी आधार तथा विधिहरूबिना प्रहरीले ती गाडीहरू आफ्नो प्रयोगका लागि राखेका थिए । कोसोभोको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रहरीले पछि यस्ता गैरकानुनी कार्य बन्द गर्न निर्देशन दिएको थियो ।

सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय आवश्यक पर्दछ । अन्तरदेशीय सङ्गठित अपराधसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि तथा लागूऔषधी तथा मानसिकरूपमा असर गर्ने पदार्थको अवैध ओसारपसार राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिहरू हस्ताक्षर तथा अनुमोदन

राज्यलाई कब्जामा लिइएको वा जफत गरिएको सम्पत्तिसम्बन्धी विषयमा प्रशासनिक विधि तथा नियमहरू आवश्यक हुन्छन् । यस प्रक्रियामा हुने दुरुपयोग रोक्न र पारदर्शिता कायम गर्न राज्यका लागि कब्जामा लिइएको वा जफत गरिएको सम्पत्ति सञ्चालनको अधिकार दिइनुपर्दछ । यदि उक्त व्यक्ति दोषी पाइयो र अदालतले स्थायी रूपमा जफतका लागि आदेश दिएमा राज्यले सम्पत्तिको नष्ट व्यवस्था गर्न पाउनुपर्दछ । केही देशहरूमा जफत गरिएको सम्पत्ति पीडित कोषमा हस्तान्तरण हुन्छ । अपराधको परिणामस्वरूप पीडितको क्षति भएको सम्पत्ति पीडित समक्ष फर्काइनुपर्ने र पीडितहरूले पर्याप्त रूपमा क्षतिपूर्ति पाउनुपर्ने कानूनले सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । यस मापदण्डलाई अन्तरदेशीय सङ्गठित अपराधसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिको धारा १४(२) मा ऐच्छिक प्रावधान अन्तर्गत राखिएको छ । पीडित नभएको वा पीडितका लागि क्षतिपूर्ति सम्भव नभएको स्थितिमा जफत गरिएको रकम वा सम्पत्ति राज्यले आफ्नो प्रयोगमा लिनु उपयुक्त हुन्छ । अपराधमा बहुराष्ट्रिय सीमानाका तत्त्वहरू सम्मिलित भएको भए वा दुई वा दुईभन्दा बढी देशहरू अनुसन्धानमा संलग्न भएको अवस्थामा उक्त देशहरूले जफत गरिएको सम्पत्ति बाँडफाड गर्नुपर्दछ वा आपसी कानुनी सहायतामा उल्लेख गरिएको आधारमा खर्च व्यहोर्न उपयोग गर्नुपर्दछ ।

राज्यभित्र नभई अन्य देशहरूका लागि पनि अपराधको आय तथा संलग्न सामग्रीहरू कब्जामा लिने तथा जफत गर्ने कानुनी संरचनाहरूमा राज्यले पहल गर्न सक्दछ । गम्भीर अपराधका पीडकहरूले आफ्नो देशका कब्जा तथा जफत गर्ने कानूनबाट बच्न अर्को देशमा आय तथा सामग्रीहरू लुकाउने भएकोले यस

स्वेच्छाचारिताबाट हुने त्रास निर्मूल गर्न राज्यले नयाँ कानुन तथा तीनको अधिकारको सीमाका सम्बन्धमा जनतालाई सूचीत गर्नुपर्दछ। यस प्रक्रियाका लागि जनचेतना र प्रचार अभियान सञ्चालन गर्नुपर्दछ। प्रहरी, सरकारी वकिल र अदालतको अधिकारका बीचमा पर्याप्त शक्ति सन्तुलन हुनु व्यावहारिक हुन्छ।

प्रभावकारी सुपुर्दगी विधिहरू

सुपुर्दगी विधिहरू सुपुर्दगी सन्धिहरू कार्यान्वयन गरिने औपचारिक प्रक्रिया मानिन्छन्, जसले एउटा देशबाट अर्को देशमा सुनुवाई वा सजायका लागि व्यक्ति पठाउने प्रक्रिया तथा शर्तहरूलाई परिभाषित गर्दछ। मानव बेचबिखन, हतियार, लागूऔषध र कर छलन सामानको ओसारपसार जस्ता गम्भीर अपराधिक क्रियाकलापमा विशेषगरी द्वन्द्वप्रान्त देशहरूमा खुल्ला सीमानामार्फत यात्राका लागि सहज हुने सीमासँग सम्बन्धित तत्त्वहरू पनि संलग्न भएका हुन्छन्। त्यसैले द्वन्द्वप्रान्त देशहरूमा प्रभावकारी सुपुर्दगी संयन्त्रहरू हुनु महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। गम्भीर अपराधमा आरोपित वा सजाय पाएको व्यक्ति एउटा देशबाट भागेर अर्को देशमा बसोबास गरिरहेको हुनसक्छ। अर्को देशमा बसिरहेको मानिसले द्वन्द्वप्रान्त देशमा पाइला समेत नटेकी मानव ओसारपसारमा दुरुत्साहन गरी गम्भीर अपराधमा संलग्न भएको हुनसक्छ। कानुनी संरचनाका आधारमा द्वन्द्वप्रान्त देशमा कारवाही गर्ने क्षेत्राधिकार हुन सक्दछ र चाहना पनि राख्न सक्दछ। उदाहरणका लागि देशको कानुनी संरचनाले फौजदारी अभियोजनमा भौगोलिक बाह्य क्षेत्राधिकार पनि समावेश गर्न

गरेका राज्यहरूले अधिकतम समन्वय गर्नुपर्ने आवश्यकता औल्याएका छन्। यस प्रकारको अन्तर्राष्ट्रिय समन्वयलाई द्विपक्षीय वा बहुपक्षीय आपसी कानुनी सहायता सन्धिहरू वा राष्ट्रिय कानुन अन्तर्गत कानुनी मान्यता प्रदान गर्न सकिन्छ। अर्को देशको खोजी, कब्जा तथा जफत आदेशको कार्यान्वयनमा सहायतासम्बन्धी प्रावधानले आपसी कानुनी सहायतासम्बन्धी मापदण्डका विधिहरू पालना गर्दछन्।

कानुनी संरचनाको संसोधन अपराधको आय तथा सामग्रीहरू प्रभावकारी रूपमा कब्जामा लिने वा जफत गर्ने आवश्यक मापदण्डहरूका लागि मात्र गरिँदैन। अपराधको आय अनुसन्धान गर्नु जटिल कार्य मानिन्छ, र अनुसन्धानका अलावा सम्पत्ति कब्जा र जफत प्रक्रियामा संलग्न व्यक्तिहरूलाई विशेष प्रशिक्षण चाहिन्छ। देशहरूले अपराध अनुसन्धानको वित्तीय क्षेत्रमा काम गर्नका लागि विशेष र बहुआयामिक इकाई वा कार्यदल गठन गर्नुपर्दछ। इकाईमा सरकारी वकिल र प्रहरी अधिकृत मात्र नभई सीमा, भन्सार, कर, वित्तीय वा आर्थिक र न्यायिक प्रहरी जस्ता विविध क्षेत्रका व्यक्तिहरूका साथमा विधिविज्ञान विज्ञहरू पनि समावेश गर्नुपर्दछ। वित्तीय अनुसन्धान, कार्यविधिहरू वा प्रलेखहरूमा एकसाथ प्रहरी र अभियोक्ताले काम गर्नुपर्ने अन्तरनिकाय समन्वय मूल्यवान् हुन आउँछ। यस्तो समन्वयलाई औपचारिकता दिन यी निकायहरूका बीचमा सम्भौता वा समझदारी-पत्र आवश्यक हुन सक्दछ।

द्वन्द्वप्रान्त देशमा सम्पत्ति कब्जा र जफत प्रस्तुत गर्दा सरकार वा प्रहरीको कानुनी आधार वा प्रमाणबिना जथाभावी ढङ्गले सम्पत्ति लिने इतिहासका सम्बन्धमा ध्यान दिनु महत्त्वपूर्ण हुन्छ।

गम्भीर अपराधविरुद्ध लडनका लागि बाह्य क्षेत्रीय क्षेत्राधिकार

गम्भीर अपराधसम्बन्धी धेरै अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूले “बाह्य क्षेत्रीय क्षेत्राधिकार” समावेश गर्न आवश्यक ठान्दछन्। उदाहरणहरू निम्नानुसार छन्

- सङ्गठित अपराध (अन्तरदेशीय सङ्गठित अपराधसम्बन्धी सयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि)
- लागूऔषध बेचबिखन (लागूऔषधीसम्बन्धी एकलो महासन्धि, लागूऔषधीको अवैध ओसारपसारविरुद्ध सयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि)
- भ्रष्टाचार (भ्रष्टाचारसम्बन्धी सयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि)
- आतङ्ककारी अपराध (वायुयानमा संलग्न अपराधहरू तथा अन्य निश्चित कार्यहरूसम्बन्धी महासन्धि, गैरकानुनी रूपमा वायुयान कब्जामा लिनबाट नियन्त्रण गर्ने महासन्धि, नागरिक उडानको सुरक्षाविरुद्ध गैरकानुनी कार्यहरू नियन्त्रणका लागि महासन्धि, अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा संरक्षित व्यक्तिका विरुद्ध अपराधमाथि रोकथाम र

सजायसम्बन्धी महासन्धि, कब्जामा लिने कार्य नियन्त्रणका विरुद्ध अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, आणविक सामग्रीको भौतिक संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि, अन्तर्राष्ट्रिय नागरिक उडानमा सेवा पुऱ्याउने विमानस्थलमा गैरकानुनी हिंसाजन्य कार्य नियन्त्रणसम्बन्धी महासन्धि, जलयानको सुरक्षाविरुद्ध गैरकानुनी कार्यहरूको नियन्त्रणसम्बन्धी महासन्धि, सामुद्रिक तटमा हुने निश्चित कार्यहरूविरुद्ध सुरक्षासम्बन्धी गैरकानुनी कार्य नियन्त्रणका लागि प्रलेख, पहिचानको उद्देश्यका लागि प्लास्टिक विष्फोटनको चिन्हसम्बन्धी महासन्धि, आतङ्ककारी विष्फोटन नियन्त्रणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, आतङ्कवादीलाई आर्थिक सहायता नियन्त्रणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि)

सुपुर्दगी सन्धिको महत्त्व : पश्चिम अफ्रिकाको घटना

सन् २००५ मार्च को संयुक्त राष्ट्र सङ्घका महासचिवले दिएको प्रतिवेदनमा राष्ट्र सङ्घका आइभोरी कोष्ट, लाइबेरिया र सियरालियोन स्थित कार्यालयहरूलाई तीन देशका बीचमा न्यायिक तथा अभियोजनात्मक सहयोग मजबुत बनाउन उपयुक्त सुपुर्दगी सन्धि तयार गर्न सल्लाह दिएका थिए। उक्त कार्य सम्पन्न भएमा विद्यमान सीमा वारपार समस्याका अलावा मानव ओसारपसार, लागूऔषध तथा साना हतियार; प्राकृतिक स्रोतको ओसारपसार र सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको प्रयोगसँग सामना गर्न सजिलो हुनेछ।

आवश्यक हुन्छ र राष्ट्रिय कानुनी संरचनामा केही संसोधन गर्नुपर्ने हुन्छ। अर्को विकल्पका रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको प्रावधानहरूलाई सुपुर्दगी सन्धिको रूपमा उपयोग गर्न सकिन्छ। अनुरोध गर्ने देशमा सुपुर्दगी सम्भौता नभएको अवस्थामा अन्तरदेशीय सङ्गठित अपराधसम्बन्धी सयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सन्धि हस्ताक्षर तथा अनुमोदन गरेका देशले यसका सुपुर्दगीसँग सम्बन्धित प्रावधानहरूलाई यस महासन्धिमा सूचीकृत गरिए अनुसार सङ्गठित आपराधिक समूहको सहभागितामा फौजदारी अपराधमा सुपुर्दगीसँग सम्बद्ध घटनाहरूमा महासन्धिमा हस्ताक्षर तथा अनुमोदन गरेका देशहरूमा प्रयोग गर्न सक्दछन्। यसैगरी

सक्दछ (पेज १२९ हेर्नुहोस्)। दुवै देशहरूका बीचमा औपचारिक सुपुर्दगी सन्धि बिना कारवाही सम्भव हुन सक्तैन भने क्षेत्राधिकारभन्दा बाहिर भागेको आरोपित वा दोषी व्यक्तिलाई कारवाही वा सजायका लागि फिर्ता ल्याउन पनि सम्भव हुँदैन।

द्वन्द्वप्रान्त देशमा तथा उक्त देशबाट सुपुर्दगी गर्न सपुर्तगी सन्धि

नमुनाहरूको विस्तृत विवरण दिएका छन्। शङ्काको घेरामा रहेका देशका आधारमा सुपुर्दगी सन्धिको कार्यान्वयन फौजदारी फौजदारी कार्यविधि संहिताको संसोधन जस्ता कानुनी संसोधनसँग हेर्ने गरिन्छ। यसका लागि लाभप्रद स्रोत “नमुना कार्यविधि संहिता” मानिन्छ, जसमा सुपुर्दगीसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व र उत्कृष्ट अभ्यासका मापदण्डहरूका आधारमा विस्तृत संरचनाको मस्यौदा गरिएको छ।

गम्भीर अपराधको अनुसन्धानमा आपसी कानुनी सहायताको भूमिका

आपसी कानुनी सहायता भन्नाले अपराध अनुसन्धान, कारवाही, वा सजायका लागि एउटा देशले अर्को देशलाई दिने कानुनी सहायताको प्रावधानलाई उल्लेख गर्दछ। सुपुर्दगीसँगै आपसी कानुनी सहायता प्रायः द्विपक्षीय वा बहुपक्षीय कानुनी सहायता सन्धिद्वारा सञ्चालन गरिएको हुन्छ, जसले सहायताको क्षेत्र, सीमा र कार्यविधि निर्धारण गर्दछ। यी सन्धिहरूले इन्टरपोल जस्ता पहिले विद्यमान संयन्त्रहरूलाई सहयोगात्मक समन्वयको भूमिका खेल्दछन्।

आपसी कानुनी सहायता सन्धिहरू संयुक्त अनुसन्धानभन्दा फरक छन् र सङ्गठित अपराध तथा भ्रष्टाचारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिमा उल्लेख गरिएभैं अन्य उपयोगी अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरू पनि गम्भीर अपराध अनुसन्धानसँग सम्बन्धित हुन्छन्। संयुक्त अनुसन्धान घटनाका आधारमा राज्यहरू

भ्रष्टाचारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि हस्ताक्षर तथा अनुमोदन गरेका देशले अनुरोध गर्ने राज्यमा सुपुर्दगी सम्झौता नभएमा सुपुर्दगीसम्बन्धी प्रावधानहरू यस महासन्धिमा सूचीकृत गरिए अनुसार भ्रष्टाचार तथा भ्रष्टाचारका घटनामा सुपुर्दगीसँग सम्बन्धित महासन्धिमा हस्ताक्षर तथा अनुमोदन गरेका देशहरूमा प्रयोग गर्न सक्दछन्।

सुपुर्दगी सन्धि तथा कार्यान्वयन गरिने कानुन अत्यन्त लामा र जटिल दस्तावेज मानिन्छन् भने देशहरूको अवस्थाअनुसार एकरूपता पनि पाइँदैन। केही देशहरूमा आफ्ना नागरिकको सुपुर्दगीका सम्बन्धमा संवैधानिक बन्देज लगाइएको हुन्छ। केही देशले यस अभ्यासलाई पनि अनुमति दिएका छन्। साथै सुपुर्दगीमा कुन कुन अपराध पर्दछन् भन्नेमा पनि विवाद हुनसक्दछ। धेरै देशहरूले सुपुर्दगी गर्न योग्य अपराधलाई “दोहोरो अपराधको सिद्धान्त”बाट प्रतिस्थापित गरेका छन्, जसको अर्थ दुवै देशले निश्चित अपराधहरूलाई अपराध घोषित गर्न सुपुर्दगी सन्धि गरेको हुनुपर्दछ।

सुपुर्दगी सन्धिहरूको मस्यौदा गर्दा संयुक्त राष्ट्र सङ्घको नमुना सुपुर्दगी सन्धिलाई आधार बनाएमा सहयोगी हुनेछ। राज्यले हस्ताक्षर तथा अनुमोदन गरेका महासन्धिहरूमा समाविष्ट सुपुर्दगीसम्बन्धी न्यूनतम मापदण्डहरू र राज्यको दायित्व सम्बन्धमा अध्ययन गर्नु आवश्यक मानिन्छ। सङ्गठित अपराधविरुद्धको कानुनी निर्देशन र आतङ्कवादविरुद्ध विश्वव्यापी महासन्धिको कानुनी निर्देशन तथा यसका प्रलेखहरूले अन्तर्राष्ट्रिय सुपुर्दगीका आवश्यकताहरू, मूल्यवान् स्रोतहरू र राष्ट्रिय कानुनका

- सरकारी अभिलेख, दस्तावेज वा सूचनाका अलावा राहदानी र प्रवेशाज्ञा (भिसा) का प्रतिलिपिहरू प्रदान

केही गम्भीर अपराधको सीमासंग सम्बन्धित आपसी कानुनी सहायता उपाय अत्यन्त मूल्यवान् संयन्त्र हुन जान्छ। धेरै अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिले अर्को राज्यका लागि आपसी कानुनी सहायता प्रदान गर्न उक्त देशहरूका लागि विस्तृत प्रावधानहरू तथा आवश्यकताहरू समावेश गरेको छ। यस्तो सहायता दिन र प्राप्त गर्नका लागि आपसी सहायता सन्धिहरू आवश्यक हुन्छन् भने राष्ट्रिय कानुनी संरचनामा प्रायः केही परिवर्तन गर्नुपर्दछ। अर्को विकल्पका रूपमा सहयोगीका हैसियतले अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको प्रावधानहरू अन्तरदेशीय सङ्गठित अपराधसम्बन्धी सयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि हस्ताक्षर तथा अनुमोदन गरेका देशले आपसी कानुनी सहायतासम्बन्धी प्रावधानहरू महासन्धिमा हस्ताक्षर तथा अनुमोदन गरेका देशहरूमा प्रयोग गर्न सक्दछन्। यसैगरी भ्रष्टाचारसम्बन्धी सयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि हस्ताक्षर तथा अनुमोदन गरेका देशले आपसी कानुनी सहायतासम्बन्धी प्रावधानहरू महासन्धिमा हस्ताक्षर तथा अनुमोदन गरेका देशहरूमा प्रयोग गर्न सक्दछन्।

सुपुर्दगी सन्धि तथा आपसी कानुनी सहायता सन्धिहरूका कार्यान्वयन प्रक्रिया लामा र जटिल हुने गर्दछन्। यस्ता दस्तावेजको मस्यौदा प्रक्रिया समय लिने र कठिन मानिन्छन्। शौभाग्यवश आपसी कानुनी सहायतासम्बन्धी सन्धि मस्यौदा गर्न वा कार्यान्वयनमा ल्याउन चाहने देशका लागि कैयौं लाभप्रद स्रोतहरू उपलब्ध छन्, जसमा निम्न स्रोतहरू समावेश गर्न सकिन्छ:

बीचको सम्झौताका आधारमा सञ्चालन गरिन्छन्। यस व्यवस्थामा कानुनी संरचनाको संसोधन आवश्यक नहुन सक्दछ। आपसी कानुनी सहायता सन्धिहरू प्रत्येक खालका सूचना आदान-प्रदान तथा सहायताका लागि आवश्यक हुँदैनन्। द्विपक्षीय समन्वय तथा सूचना आदान-प्रदान विभिन्न देशहरूका कानुन कार्यान्वयनकर्ताहरूका बीचमा अनौपचारिक स्तरमा हुने गर्दछन्। यस्ता अनौपचारिक व्यवस्थाहरू अत्यन्त उपयोगी हुन सक्दछन् र प्रोत्साहित गरिनुपर्दछ।

आपसी कानुनी सहायता मापदण्डहरूमा निम्न पक्षहरू समावेश गरिएका हुन्छन्:

- साक्षी तथा पीडित व्यक्तिबाट प्रमाण वा बयान सङ्कलन गर्ने।
- न्यायिक दस्तावेजको प्रभावकारी सेवा।
- बैङ्क, टेलिफोन र इन्टरनेट अभिलेखलगायत प्रमाणको खोजी र कब्जाको कार्यान्वयन।
- आय तथा सम्पत्ति कब्जा तथा जफत कार्यान्वयन।
- सामान तथा स्थानको परीक्षण।
- सूचना, प्रमाणजन्य सामग्रीहरू र विज्ञ मूल्याङ्कन प्रदान।
- सरकार, बैङ्क, वित्त, औद्योगिक र व्यापारिक अभिलेखका अलावा सम्बन्धित दस्तावेज तथा अभिलेखका सक्कल तथा प्रतिलिपि प्रदान।
- अपराध, सम्पत्ति, सामग्रीहरू वा अन्य प्रमाणजन्य उद्देश्यका सामग्रीहरूको पहिचान वा आयको खोजी वा पहिचान।
- गोप्य र अन्य गतिविधिको निगरानीका अन्य मापदण्डहरूको कार्यान्वयन।
- अनुरोध गर्ने राज्यमा व्यक्तिको स्वयम्सेवीरूपमा हुने उपस्थितिका लागि सहजीकरण।

परिच्छेद ४

संस्थागत सुधार

यस परिच्छेदका उद्देश्यहरू:

- गम्भीर अपराधको निष्पक्ष तथा प्रभावकारी अनुसन्धान र गम्भीर अपराधका पीडकहरूलाई सजाय दिलाउन सहयोग पुर्याउन संस्थागत सुधारका सम्बन्धमा चर्चा गर्ने ।
- गम्भीर अपराधका पीडकहरूमाथि हुने अनुसन्धानमा सहयोग पुर्याउन प्रहरी संरचना सुधारका अलावा विशेष इकाई सृजना गर्ने सम्बन्धमा छलफल गर्ने ।
- गम्भीर अपराधका पीडकहरूमाथि कारवाहीका लागि वैकल्पिक स्थानका रूपमा दोस्रो देश प्रयोग गर्ने संयन्त्रहरू तथा विशेष अदालत र कार्यकक्षहरू गम्भीर अपराधको सुनुवाई तथा कारवाहीका लागि सृजना गरिएका विभिन्न संस्थागत सुधारका सम्बन्धमा वर्णन गर्ने ।
- गम्भीर अपराध पीडकहरूलाई कानुनी सहायता प्रदान गर्ने संयन्त्रहरूका सम्बन्धमा मनन गरी प्रतिरक्षा वकिलको पहुँचमा अवरोध र गम्भीर अपराधका मुद्दामा सुरक्षासँग सम्बन्धित संवेदनशील प्रमाणजस्ता प्रतिरक्षा परामर्श सवालहरूको परीक्षण गर्ने ।

- सङ्गठित अपराधविरुद्धको कानुनी निर्देशन र आतङ्कवादविरुद्ध विश्वव्यापी महासन्धिको कानुनी निर्देशन तथा यसका प्रलेखहरूले आपसी कानुनी सहायताका आवश्यकताहरू र राष्ट्रिय कानूनका नमुनाहरूको विस्तृत विवरण उल्लेख गरेका छन् ।
- “नमुना फौजदारी कार्यविधि संहिता” अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व र उत्कृष्ट अभ्यासका आधारमा आपसी कानुनी सहायता संरचना विस्तृतरूपमा समावेश गरेको छ, जसलाई आपसी कानुनी सहायता सन्धिको रूपमा वा त्यसको सट्टामा कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ ।
- फौजदारी विधेयकसम्बन्धी विषयको आपसी कानुनी सहायताको नमुना संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अपराध तथा लागूऔषध कार्यालयद्वारा मस्यौदा गरिएको नमुना आपसी कानुनी सहायता दस्तावेज अर्थहीन मानिन्छ ।
- संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अपराध तथा लागूऔषध कार्यालयद्वारा विकास गरिएको आपसी कानुनी सहायता सन्धिको सर्जकहरूले सन्धिको मस्यौदा गर्दा सहयोग गर्ने उद्देश्यले तयार गरेका थिए ।

००

द्वन्द्वप्रान्त देशको विद्यमान अवस्थाका आधारमा फौजदारी न्यायको सुधारमा प्रशस्त मापदण्डहरू आवश्यक हुन्छन्, जसमा सरकारी कर्मचारीका लागि छानबिन संयन्त्रको स्थापना; निःशुल्क कानुनी सहायता संयन्त्रहरूको विकास; अदालत, प्रहरी, कारागार र अभियोजन गर्ने संस्थाहरूको संस्थागत संरचनामा पुनरसंरचना; न्यायाधीश, प्रहरी, अभियोक्ता र वकिलको छनौट तथा अनुशासन कार्यविधिहरूको सृजना; फौजदारी न्याय संस्थाहरूका लागि सुपरिवेक्षण संयन्त्रहरू; र मानवअधिकार संस्थाहरूको स्थापना आदि पर्दछन् ।

यस्ता व्यापक सुधारहरू जस्तै गम्भीर अपराधमाथि प्रभावकारी तथा निष्पक्ष रूपमा अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्ने र गम्भीर अपराधीलाई थुनामा राख्ने प्रयासलाई विविध प्रकारका मापदण्डहरूले सहयोग पुऱ्याउँछन् । यस परिच्छेदले सोही मापदण्डहरूका सम्बन्धमा चर्चा गरेको छ । परिच्छेद ३ ले गम्भीर अपराधको सामना गर्नका लागि कानुनी संरचनाको सारभूत तथा कार्यविधिगत सुधारको चर्चा गरेको छ, भने यस परिच्छेदले प्रहरी, न्यायपालिका, सरकारी वकिलको कार्यालय, फौजदारी प्रतिकक्षा र कारागारको संस्थागत सुधारका सम्बन्धमा वर्णन गर्दछ ।

यस परिच्छेदको पहिलो खण्डले गम्भीर अपराधका समस्याहरूसँग जुध्नका लागि प्रहरी सुधार तथा विशेष इकाईको सृजना गर्ने पक्षलाई ध्यान दिएको छ । अर्को खण्डले विशेष संयन्त्रहरू तथा इच्छुक दोस्रो देशद्वारा उपलब्ध गराइने अदालत, च्याम्बर र

- गम्भीर अपराधका पीडकहरूलाई कारावासमा राख्नका लागि कारागार सुधार गर्ने विषयमा विचार गर्ने ।
- गम्भीर अपराधमा संलग्न प्रहरी, सरकारी वकिल, प्रतिकक्षा वकिल र न्यायाधीशका अलावा सम्बन्धित संस्थाहरूका लागि आवश्यक हुने संरक्षणका सूक्ष्म आवश्यक विधि तयार गर्ने ।
- सूक्ष्म संरक्षण कार्यक्रमको स्थापना र सञ्चालन सम्बन्धमा रूपरेखा तयार गर्ने ।
- गम्भीर अपराधसँग सम्बन्धित मुद्दाको प्रभावकारी अनुसन्धान र कारवाहीका लागि साक्षी संरक्षण तथा स्थानान्तरण कार्यक्रमको आवश्यकताका सम्बन्धमा चर्चा गर्ने ।

द्वन्द्वप्रान्त देशका फौजदारी न्यायसँग सम्बन्धित संस्थाहरू द्वन्द्वका कारण क्षमता तथा स्रोत र दक्षताको अभाव र भ्रष्टाचारका अलावा मानवअधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय प्रावधानहरूको पालना हुन नसकी सड्कटमा परिरहेका हुन्छन् । फौजदारी न्यायिक संस्थाहरू कुनै समयमा दमनका साधन बनेका राष्ट्रमा उनीहरूमाथि विश्वसनीयता र जनविश्वासको कमी देखिने गर्दछ । यस्तो परिस्थितिमा फौजदारी न्यायिक संस्थाको गम्भीर अपराधविरुद्धको लडाईं गर्ने क्षमतामा असर मात्र नपारी यस पद्धतिमाथि जनताको विश्वास घट्ने गर्दछ । यसर्थ निष्पक्ष तथा प्रभावकारी न्यायपद्धतिको विकास र उक्त परिस्थितिको सम्बोधनका लागि फौजदारी न्यायिक संस्थाको संस्थागत सुधार महत्त्वपूर्ण हुन्छ, जुन पारदर्शी, जवाफदेही र दक्ष हुनुपर्दछ ।

व्यवस्था गरेका मानवअधिकारका आधारभूत मान्यतासँग नबाभने सिद्धान्तका आधारमा काम गर्नुपर्दछ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले प्रहरीका लागि मानवअधिकार मापदण्डहरू तथा अभ्यास शीर्षकमा प्रकाशित पुस्तकमा “लोकतान्त्रिक प्रहरीका सिद्धान्तहरू” समावेश गरेको छ (उक्त शब्दावलीलाई प्रजातान्त्रिक देशको प्रहरीमा लागू हुने सिद्धान्तहरूको रूपमा व्याख्या गरिएको छ)। पुस्तकमा समावेश गरेका सिद्धान्तहरू:

- प्रतिनिधिमूलक प्रहरी, प्रहरीले काम गर्ने समुदायको पर्याप्त प्रतिनिधित्व; निष्पक्ष तथा भेदभाव विहीन भर्ना नीतिद्वारा महिला तथा अल्पसङ्ख्यकको प्रशस्त प्रतिनिधित्व; र आम नागरिकका मानवअधिकार संरक्षण, प्रवर्द्धन र सम्मानित भएको सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।
- जिम्मेवारपूर्ण प्रहरी, प्रहरीले जनताका आशा तथा आवश्यकता, विशेषगरी अपराधको रोकथाम तथा पहिचान र सार्वजनिक सुरक्षा व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्नुपर्दछ; प्रहरीका उद्देश्यहरू कानुनी तथा मानवीय तरिकाले सञ्चालन हुनुपर्छ; प्रहरी आफू कार्यरत रहेको स्थानमा जनताका आशा तथा आवश्यकताहरूका सम्बन्धमा जानकार हुनुपर्छ; प्रहरीका काम कारवाहीहरू जनताका अभिव्यक्ति तथा चाहनाप्रति जिम्मेवार हुनुपर्छ।
- जवाफदेही प्रहरी, कानूनतः प्रहरी कानूनका अलावा राज्य सञ्चालक तथा यसका संस्थाहरूप्रति जवाफदेही हुनुपर्छ; राजनीतिक रूपमा प्रहरी सरकारका लोकतान्त्रिक तथा राजनीतिक संस्थाहरूमार्फत जनता र नागरिक समूहहरू तथा प्रहरी स्वयम्प्रति जवाफदेही हुनुपर्छ; आर्थिकरूपमा

अभियोजन जस्ता गम्भीर अपराधको कारवाही र फैसलाको विकल्पका बारेमा चर्चा गर्दछ भने हालैका अन्तर्राष्ट्रिय हस्तक्षेपबाट सिकेका दर्जनौं समान संयन्त्रहरूका उदाहरणहरू उल्लेख गरेको छ। यसपछिको अर्को खण्डले कानुनी सहायता तथा प्रतिरक्षा सल्लाहमा पहुँचका विषयलाई सम्बोधन गरेको छ, जुन गम्भीर अपराधको निष्पक्ष अनुसन्धानसँग सम्बन्धित मानिन्छन्। अर्को खण्डमा गम्भीर अपराधका पीडकहरूलाई थुनामा राख्नका लागि आवश्यक सुधारका मापदण्डहरूमाथि केन्द्रित गरेको छ। अन्तिम खण्डले गम्भीर अपराध घटनामा संलग्न फौजदारी न्यायप्रणालीका व्यक्तिहरू तथा साक्षीहरूको संरक्षणसम्बन्धी सुरक्षा प्रावधानहरूलाई सम्बोधन गरेको छ।

प्रहरीमा सुधार: विशेष कार्यहरूको सृजना

गम्भीर अपराध उन्मूलन गर्ने राज्यका अनेकौं अङ्गहरूमध्ये प्रभावकारी प्रहरी एक मानिन्छ। प्रहरीमा सुधार गर्नु द्वन्द्वउपान्त देशमा कानूनको शासन स्थापना गर्ने रणनीतिमा महत्त्वपूर्ण हुन्छ। प्रहरी सुधारका केही तत्त्वहरू विशेषगरी गम्भीर अपराधको सम्बोधनसँग सम्बन्धित हुन्छन्, जुन दुवै द्वन्द्वउपान्त एवम् राजनीतिक स्थिरता भएका देशहरूमा पनि कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ।

सिद्धान्तहरूको निरन्तरता

द्वन्द्वउपान्त देश वा राजनीतिक स्थिरता भएका वातावरणमा काम गरेका प्रहरीले प्रथागत अन्तर्राष्ट्रिय कानून र कार्यान्वयन योग्य अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूका अलावा राष्ट्रिय कानूनमा

सम्बोधनका लागि निम्न प्राविधिक तथा स्रोतसम्बन्धी व्यवस्थाको विकास गर्नुपर्दछ:

- बन्दुक प्रहारको दूरी, रगत, लागूऔषधी र वंशाणुगत गुण (डी.एन.ए.) परीक्षणको विश्लेषणका लागि साधनहरूका प्रमाणका खाकाहरू तथा अपराध दृष्यको चित्ररेखा (नक्सा) बनाउने नमुना, औलाछापका सामग्रीहरू, भीडियो तथा सामान्य क्यामराहरू, प्रमाण सङ्कलनसम्बन्धी साधनहरूका अलावा गम्भीर अपराध अनुसन्धानका लागि विधिविज्ञान सामग्रीमा हुने पहुँच ।

इराकी प्रहरीको निर्माण

द्वन्द्वउप्रान्त समाजमा गम्भीर अपराधविरुद्ध लड्नका लागि क्षमतावान प्रहरी निर्माण गर्नु स्वभाविक रूपमा जटिल हुन्छ र उपयुक्त प्राथमिकताहरू पत्ता लगाउन विशेष ध्यान दिनुपर्दछ । इराकमा सन् २००४ को मार्चमा प्रहरी सल्लाहकार इकाईको सृजना गरिएपछि मात्र प्रहरीको नियमित तलबसम्बन्धी सवालको समाधानका लागि कार्यारम्भ भएको थियो । उक्त संस्थामा विद्यमान भ्रष्टाचार हटाउनका लागि उक्त कार्य आवश्यक थियो । उदाहरणका लागि सन् २००४ को मध्यतिर इराकी प्रहरीको सङ्ख्या अन्दाजी ८५,००० रहेपनि १,२०,००० भन्दा बढीले तलब लिइरहेका थिए । कर्मचारीको “भूत सङ्ख्या” स्पष्ट रूपमा आर्थिक स्रोतका लागि भार हुन गएको थियो र यसको निर्मूलन तथा उक्त कार्यमा अयोग्य व्यक्तिहरूलाई हटाउने सल्लाहकार इकाईको काम हुन गएको थियो । इराकी प्रहरी र सल्लाहकार इकाईको संयुक्त छानबिन समितिको स्थापना भयो र यसमा कार्यरत प्रत्येक प्रहरी अधिकृतहरूले केन्द्रीय अभिलेखका

विधिविज्ञान कार्यका लागि वाह्य स्रोत

सियरालियोनमा आर्थिक तथा स्रोतमा रहेको सीमिततालाई आत्मसात गरेर संयुक्त राष्ट्र सङ्घ अन्तर्गत कार्यरत प्रहरीले गम्भीर अपराधको विधिविज्ञान कार्यका लागि बाह्य स्रोतका रूपमा दक्षिण अफ्रिकाको प्रयोगशालामा व्यवस्था मिलाएको थियो ।

उनीहरूका लागि छुट्याइएको स्रोतको प्रयोग गर्ने तरिकाप्रति जवाफदेही हुनुपर्छ ।

द्वन्द्वउप्रान्त देशमा विगतमा जनताको अधिकार उल्लङ्घन

गरेको आधारमा प्रहरीप्रति व्यापक अविश्वास हुन सक्दछ । प्रजातान्त्रिक प्रहरीका लागि अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्यता प्राप्त मानवअधिकार मापदण्डहरू तथा सिद्धान्तहरूको पालना गर्ने प्रहरीको विकास गर्नु मात्र अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व नभई व्यावहारिक रूपमा उचित नीति निर्माण गर्नु पनि हुने गर्दछ । यसर्थ प्रजातान्त्रिक प्रहरीका लागि अन्तर्राष्ट्रिय तहमा मान्यता प्राप्त मानवअधिकारका मापदण्ड तथा सिद्धान्तहरूका अलावा प्रहरीविरुद्ध नागरिकका उजुरीहरू दायर गर्ने स्वतन्त्र तथा पारदर्शी प्रक्रिया जस्ता जवाफदेही संयन्त्रहरू समाहित तथा कार्यान्वयन गरेमा पनि उनीहरूले जनताको विश्वास जित्न लामो यात्रा गर्नुपर्ने हुन्छ, जुन गम्भीर अपराधका विरुद्धमा प्रभावकारी तवरले जुंघन महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् ।

प्राविधिक तथा स्रोतसम्बन्धी व्यवस्था

मानवअधिकार तथा प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तहरूको स्वीकारोक्ति मार्फत सञ्चालित प्रहरीले गम्भीर आपराधिक क्रियाकलापको

यसका अतिरिक्त द्वन्द्वप्रान्त देशमा सक्षम अधिकारीले प्रहरीलाई गम्भीर अपराधसँग सामना गर्ने पर्याप्त आर्थिक स्रोतहरू तथा प्रशासनिक सहायताका लागि पहुँच भएको सुनिश्चित गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

प्रहरीका विशिष्टीकृत कार्यहरू

माथि वर्णन गरिएभैँ द्वन्द्वप्रान्त देशमा नयाँ गठन भएको प्रहरी हवस् या राजनीतिक स्थिरता भएको वातावरणमा स्थापित प्रहरी दुवैमा गम्भीर अपराधलाई गतिलो ढङ्गले हेर्न प्रहरीका लागि अधिक विशेष समूहहरूको समान रूपमा विकास गर्नु लाभप्रद हुन्छ । यस्ता समूहलाई सामान्यतया कार्यदल, कार्य सञ्चालन इकाई वा विभाग भनिएपनि महत्त्वपूर्ण पक्ष विशेष प्रशिक्षण तथा साधन सम्पन्न उक्त समूह यस्ता कार्य सम्पन्न गर्न आवश्यक भएको जनाउँछ । यी कार्यात्मक इकाईले सदैव स्वतन्त्ररूपले काम नगर्न सक्दछन् । उदाहरणका लागि लागूऔषधी अनुसन्धान इकाईका अलावा सीमा नियन्त्रण तथा सुरक्षा इकाई, आर्थिक अनुसन्धान इकाई र कार्यनीतिक समूहमा पनि संलग्न भएको हुनसक्छ ।

तल उल्लिखित विशेष समूहहरू उदाहरण मात्र हुन् र पर्याप्त आर्थिक स्रोतहरू उपलब्ध हुने अवस्थामा निम्न समूहहरू विकास गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

- **कार्यनीतिक समूह** - कहिलेकाहीं “विशेष हतियार तथा निपुण समूह” का रूपमा परिचित यस समूहले सामान्यतया खतरनाक तत्त्वहरूसँग सम्बन्धित खोजतलास तथा

लागि व्यक्तिगत विवरण सहितको सूचना प्रदान गर्नुपर्ने योजना बनाइएको थियो, जुन कार्य अभैँ पनि जारी छ । तर यसका लागि प्रहरीमा कार्यरत व्यक्ति र उनीहरूले काम गरिरहेको स्थानका सम्बन्धमा यथार्थ सूचना जतिसक्दो चाँडो पत्ता लगाउनु आवश्यक हुन्छ । यस सवालको सामना गर्न हिच्किचाउनु भनेको भ्रष्टाचारलाई प्रोत्साहित गर्नु ठानिन्छ ।

- द्वन्द्वप्रान्त देशमा प्रमाणको विश्लेषणका लागि विधिविज्ञान क्षमतासम्बन्धी स्रोतहरू नभएमा अर्को देशमा सोही खालको विधिविज्ञान विश्लेषणका लागि गरिने पहुँच ।
- गोप्य कारवाही तथा गोप्य गतिविधि सञ्चालनका लागि कार्यालयका लागि आधारभूत सामग्रीहरू, उपयुक्त हतियार, उपयुक्त तथा परिचयविहीन गाडीका अलावा सुविधा तथा साधनहरू, सञ्चार सामग्रीहरू र प्रयोगशाला साधनमा हुने पहुँच ।
- घटनाको प्रतिवेदन बनाउन केन्द्रीय कम्प्युटर अभिलेख, फौजदारी अनुसन्धान इकाई वा आर्थिक अपराध अनुसन्धान इकाईजस्ता विशेष इकाईमा केन्द्रीकृत कम्प्युटर अभिलेख र गोप्य तथा अन्य संवेदनशील कारवाहीका समयमा सङ्कलित सूचनाको सुरक्षा तथा संरक्षणसम्बन्धी सूचना व्यवस्थापन पद्धतिहरूको व्यवस्था ।
- प्रहरी र अभियोक्ता वा मुद्दाको अनुसन्धान गर्ने न्यायाधीशका बीचमा अन्तरनिकाय सहयोग तथा समन्वय गर्ने नीति तथा विधिहरूको व्यवस्था ।
- प्रहरीको नियमित तालिममा मानवअधिकार दस्तावेजहरू तथा प्रहरीका गतिविधिहरूमा यसको व्यावहारिक प्रयोगमा हुने पहुँचको व्यवस्था ।

प्राविधिक गोप्य गतिविधि सञ्चालनका मापदण्डहरूको कार्यान्वयन तथा दुरसञ्चारमा बाधा र गोप्य सुराकी परिचालन तथा सञ्चालन जस्ता कम्तिमा दुईवटा इकाईहरूको स्थापना गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यस्ता इकाईहरूमा कार्यात्मक स्वतन्त्रता हुनुपर्दछ र आन्तरिक निर्देशनका आधारमा सावधानीपूर्वक काम गर्नुपर्दछ।

● **वित्तीय अनुसन्धान इकाई** - फौजदारी गतिविधि सञ्चालनको अधिकार वित्तीय संरचनामाथि आक्रमण हुन गएमा प्रभावकारितामाथि असर गर्दछ। अपराध अनुसन्धानका लागि “समानान्तर” हिसावले काम गरेमा परम्परागत वित्तीय अनुसन्धान मार्फत स्रोतहरूतर्फ लक्षित हुनु मूल्यवान् लगानी ठानिन्छ। वित्तीय अनुसन्धानको उद्देश्यमा अपराधको आय पहिचान, किटान, कब्जा र जफत पर्दछन् भने जिम्मेवारी दिइएका वित्तीय अनुसन्धानकर्ताका लागि विशेष दक्षता आवश्यक पर्दछ अर्थात् व्यवहारमा छुट्टै आर्थिक अनुसन्धान इकाई चाहिन्छ।

● **लागूऔषध इकाई** - द्वन्द्वउप्रान्त देशमा लागूऔषधको उत्पादन वा ओसारपसारको समस्या भएमा यस विरुद्ध लागूऔषध निकाय/इकाई, अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय र अनुसन्धान तथा कारवाहीसँग सम्बन्धित समन्वयका लागि दक्षता आवश्यक हुन्छ।

● **सङ्गठित अपराध इकाई** - “सङ्गठित अपराध” शब्दावलीले अपराध, हतियार ओसारपसार, मानव बेचबिखन, लागूऔषध, वेश्यालय सञ्चालन र चन्दा तथा लुटपाटका लागि अपहरणका जस्ता व्यापक पक्षलाई समेट्दछ। रकम लुटपाट मार्फत आपराधिक क्रियाकलाप अपराधीहरूले लुकाउन

गिरफ्तारी वारेन्ट जस्ता उच्च जोखिमका दक्षता चाहिने कारवाही सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ।

● **सीमा नियन्त्रण तथा सुरक्षा इकाई** - सीमा नियन्त्रण द्वन्द्वउप्रान्त देशमा प्रायः समस्याको रूपमा देखा पर्दछ। परम्परा विरोधी सैनिक वा छापामारले शान्तिप्रक्रिया विथोल्न सीमानाका नाकाहरू प्रयोग गर्न सक्दछन्। असुरक्षित सीमा पार कार्यहरू, गैरकानुनी मानव ओसारपसार, लागू औषध, व्यापारिक सामानको ओसारपसार तथा अवैधानिक रूपमा अपरिचित व्यक्तिहरूले प्रवेश मार्गका रूपमा समेत प्रयोग गरेका हुन्छन्। सीमा प्रहरीले सरकारका अन्य भन्सार, अध्यागमन र सेनासँग सरोकार राख्ने निकायसँग मिलेर काम गर्नुपर्ने हुन्छ।

● **अपराध सूचना इकाई** - परिच्छेद ५ मा चर्चा गरिएभैं प्रहरीलाई गम्भीर अपराधसँगसम्बन्धी गोप्य सूचना सङ्कलन, विश्लेषण र आदान-प्रदानका लागि दक्षता आवश्यक पर्दछ।

● **विशेष परिचालन, गोप्य तथा गोप्य गतिविधि इकाई** - टेलिफोनमा अवरोध, गोप्य गतिविधि र यसको सञ्चालन तथा सुराकी परिचालन जस्ता विशेष अनुसन्धान तरिका तथा मापदण्डहरूको प्रयोग गम्भीर अपराधको रोकथाम, पहिचान, अनुसन्धान र अभियोजनका लागि वैधानिक र आवश्यक साधन मानिन्छन्। तथापि यस्ता संयन्त्रहरू ठगी, गोपनियतामा हस्तक्षेप र दुर्व्यवहारमा दक्षता बढाउन स्वयम् संलग्न भएका हुन सक्दछन्। त्यसैले यी मापदण्डहरूको व्यावहारिक कार्यान्वयनका लागि विस्तृत कानुनी संरचना र प्रभावकारी नियन्त्रण संयन्त्र निर्माणका लागि उपयुक्त संस्थागत संरचनाका अलावा विशेष प्रशिक्षण प्राप्त मानिसहरू आवश्यक हुन्छ। विशेष कार्यहरू सम्पन्न गर्नका लागि

संरक्षण योजना विकास गर्नका लागि व्यक्तिमाथिको खतरा मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ, जसमा व्यक्तिगत सुरक्षाका अलावा कार्यालय तथा आवासको सुरक्षा पर्न सक्दछन्। कारवाही अगाडि बढाउन र प्रहरी तथा न्यायप्रणालीमा जनविश्वास सृजना गर्न अदालतमा विचाराधीन महत्वपूर्ण मुद्दाका कारण जोखिममा रहेका व्यक्तिहरूको सफल संरक्षण आवश्यक हुन्छ।

- **साक्षी संरक्षण इकाई** - जोखिममा परेका मानिसहरूको संरक्षण गर्नु महत्वपूर्ण भएभैं साक्षी संरक्षण तथा प्रतिरक्षामा समन्वय गर्नेहरू तथा तीनका परिवारहरूको सुरक्षा जोखिममा हुनसक्दछ। सुनुवाईभन्दा पहिले, सुनुवाईका समयमा र सुनुवाईपछि उनीहरूको सुरक्षा सुनिश्चित गर्नका लागि साक्षी संरक्षण इकाईले योजना तयारीको जिम्मा लिनुपर्छ।
- **उच्च जोखिम बन्दी परिवहन इकाई** - बन्दी यातायात इकाईहरू बन्दीहरूका सम्बन्धमा थुना, कारागार, अदालत र चिकित्सा सेवाका बीचमा प्रभावकारी आवागमन र सुरक्षा सुनिश्चित गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छन्। यस्ता इकाईहरू विशेषगरी सङ्गठित अपराध वा अन्य उच्च पृष्ठभूमि भएका बन्दीहरूका मुद्दामा महत्वपूर्ण हुन्छ। द्वन्द्वउपान्त देशमा बन्दी यातायात कमजोर हुने गर्दछ र सशस्त्र हस्तक्षेपमार्फत हुन सक्ने जोखिमता उठाउनेको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ। बन्दी यातायात कारागार पद्धतिको एउटा अङ्ग भएमा द्वन्द्वउपान्त देशमा प्रहरीले उच्च जोखिम गम्भीर अपराध घटनाको दायित्व निभाउनु आवश्यक हुन्छ।
- **आन्तरिक व्यवस्था/पेशागत स्तर इकाई** - प्रहरी संरचनाहरूमा पेशागत स्तरको संरक्षण तथा सम्मानका अलावा प्रहरी

खोजेको अवस्थामा यस इकाईको कार्य वितीय इकाईसँग बाभन सक्दछ। सङ्गठित अपराधको प्रभाव द्वन्द्वउपान्त देशहरूमा राजनीतिक वृत्तमा हुने निरन्तर संलग्नतामा यसको अनुसन्धानका लागि विशेष ज्ञान तथा सीप आवश्यक हुने एवम् सफल कारवाहीका लागि आवश्यक प्रमाण जुटाउन कटिबद्ध सङ्गठित अपराध इकाई स्थापना गर्नुपर्ने हुन्छ।

- **वितीय तथा आर्थिक अपराध इकाई** - वितीय तथा आर्थिक अपराधसम्बन्धी सूचना सङ्कलन, विश्लेषण, अनुसन्धान र कारवाहीका लागि विशेष सीप तथा स्रोतहरू आवश्यक हुन्छ। यस्ता अपराधहरू प्रायः कागजमा विस्तृत हुन्छन्। यसको उन्मूलनका लागि वितीय सूचना सङ्कलन तथा विश्लेषणका लागि वितीय र विधिविज्ञान लेखा अधिकृतहरू जस्ता विज्ञहरू आवश्यक पर्दछ।
- **भ्रष्टाचारविरुद्ध इकाई** - वितीय तथा आर्थिक अपराध इकाई सृजनाका अलावा प्रहरीले क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय महान्धिहरूले आवश्यकता ठाने बमोजिम विशेष भ्रष्टाचारविरुद्ध इकाईहरू स्थापना गर्दछन्। यस्ता इकाईहरूका लागि प्रभावकारी रूपमा भ्रष्टाचार उन्मूलनका लागि प्रशिक्षित कर्मचारी तथा मौद्रिक उपाय उपलब्ध गराउन तयार गरिएका हुन्छन्। इकाईलाई आफ्ना कार्यहरूको अभ्यास तथा स्वतन्त्र रूपले दवावबिना सम्पन्न गर्नका लागि उपयुक्त स्वतन्त्रता, स्वायत्तता र संरक्षण आवश्यक हुन्छ।
- **संवेदनशील संरक्षण इकाई** - यस परिच्छेदको पछिल्लो भागमा चर्चा गरिएभैं गम्भीर अपराधको अनुसन्धान तथा कारवाहीका लागि राज्यले न्यायाधीश, अभियोक्ता तथा प्रतिरक्षा वकिलहरूको संरक्षण गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ। इकाईले उपयुक्त

अनुसन्धानमा उपयोगी हुन्छन् । समूह नेता सरकारी वकिल रहेको कार्यदलमा परिस्थितिका आधारमा प्रहरी, कर अधिकृत, भन्सार अधिकृत र लेखापाल जस्ता विशेषज्ञलाई समावेश गर्न सकिन्छ । यस्ता घटनाहरूमा अन्तरनिकाय समन्वय तथा सूचना आदान-प्रदानलाई सम्बोधन एवम् सहजीकरणका लागि समझदारी-पत्र जस्ता नियम तथा सम्झौताहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन् । साथमा सहयोगी स्वभाव रहेका कार्यदलका सदस्यहरूका बीचमा हुने नियमित बैठकले यसको सफलतामा व्यापक वृद्धि गर्दछ ।

बोस्नियामा सङ्गठित अपराध, लागूऔषध र मानिसहरूको बेचबिखनमाथि लक्षित

सन् १९७७ मा पारित सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव ११४४ ले बोस्निया तथा हर्जगोभिनास्थित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्यालयलाई जनताका महत्त्वपूर्ण सरोकारहरूमा सुरक्षाका अलावा सङ्गठित अपराध, लागूऔषध, भ्रष्टाचार र सुरक्षा सङ्कट व्यवस्थापनसम्बन्धी सवाललाई सम्बोधन गर्न विशेष प्रहरी इकाई सृजना गर्न आदेश दिएको थियो । उक्त प्रयासमा सबै नयाँ भर्ना भएका वा पुनः काममा फर्केका पुराना अधिकृतहरूले राष्ट्र सङ्घको कार्यालयले तयार पारेको दङ्गा नियन्त्रण, ट्राफिक र हतियार व्यवस्थापन जस्ता विषयमा केन्द्रित हुने विशेष प्रशिक्षण लिनैपर्ने नियम बनाएको थियो । साथमा सन् २००१ को जुनमा राष्ट्रसङ्घको कार्यालय र स्थानीय प्रहरीले पश्चिम युरोप तथा बाल्कन क्षेत्रमा आजसम्म मानव बेचबिखनका विरुद्ध महत्वाकांक्षी मानिने विशेष मानव बेचबिखन कारवाही कार्यक्रमको स्थापना गरेका थिए । सन् २००२ नोभेम्बरसम्ममा यस कार्यक्रमले आठ सयभन्दा बढी स्थानमा छापा मारेर मानव बेचबिखनमा शङ्कास्पद ठानिएका दुई सयभन्दा बढी व्यक्तिको पहिचान गरेको थियो भने अन्तर्राष्ट्रिय आप्रवासी सङ्गठनको सहयोगमा सयौं बेचबिखनका पीडितहरूलाई फिर्ता गराउन सहयोग गरेको थियो ।

अधिकृतमा विद्यमान खराब आचरण रोकथाम, पहिचान र अनुसन्धान र तीनमा रहेको भ्रष्टाचार तथा अवज्ञामा ध्यान दिनु महत्त्वपूर्ण हुन आउँछ । जनताको नजरमा प्रहरीको सम्मान तथा विश्वसनीयता जोगाउने तथा पुनर्स्थापना गराउने र प्रहरी संरचनामा रहेको विशेष स्वभाव तथा अनुसन्धानमा कठिनाईलाई महत्त्व दिई खराब आचरण सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्नका लागि पर्याप्त स्रोत र स्वायत्तता भएको फरक आन्तरिक व्यवस्था इकाई आवश्यक हुन्छ ।

- **पीडित सहायता इकाई**- बालबालिका तथा मानव बेचबिखनका पीडितहरू जस्ता जोखिममा हुने गम्भीर अपराधका पीडितहरूलाई सहायता आवश्यक हुनसक्छ । यस्तो सहायतामा आवासको व्यवस्था, चिकित्सा सेवा, मानसिक स्वास्थ्य परामर्श र कानुनी सल्लाह पर्दछन् । यसमा फौजदारी न्यायपद्धतिका लागि प्रदान गरिने सूचनाहरू पनि पर्दछन्, जसले गर्दा पीडितहरू न्यायपद्धतिबाट गर्नुपर्ने आशाका सम्बन्धमा राम्रो जानकारी हुन सक्दछन् । पीडित सहायता इकाई निर्माण गर्नु सयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अन्तरदेशीय सङ्गठित अपराधविरुद्धको प्रलेखले आवश्यक ठहर्‍याएको छ । केही स्थानमा अभियोक्ताको कार्यालयमा नै पीडित सहायता इकाई राखिएको हुन्छ ।

अन्तरनिकाय समन्वय तथा सहयोग

कर तथा भन्सार सङ्कलन गर्ने निकायहरू गम्भीर अपराधको अनुसन्धानमा आवश्यक हुन्छन् र विशेष घटनामा सहयोगका लागि आह्वान गर्न सकिन्छ । साथमा बहुपक्षीय कार्यदल घटनाको

राजनीतिक समूहका विरुद्ध सरकारी दमनको साधनका रूपमा प्रयोग भएका हुन सक्दछन् । द्वन्द्वबाट सुरक्षित न्यायाधीश तथा सरकारी वकिलहरू गैरकानुनी र राज्यको राजनीतिक संरचना तथा संस्थाबाट सुनियोजित तवरले हुने षडयन्त्रका कारण स्वतन्त्रतामाथि सम्भौता गर्न सक्दछन् ।

द्वन्द्वउपान्त समाजका केही न्यायाधीश तथा सरकारी वकिलहरू निश्चित जात, धर्म वा राजनीतिक समूहमाथि पक्षपात गर्न वा पूर्वाग्रही; आपराधिक पक्षको हस्तक्षेप तथा भौतिक धम्कीका कारण खतरामा वा उनीहरू आफ्ना सहकर्मी तथा सामाजिक समूहबाट दिइने वा दिनसक्ने दवावमा परेका हुन सक्दछन् । उनीहरूले गम्भीर अपराधका घटना सुरक्षितरूपमा अध्ययन गर्न आवश्यक व्यक्तिगत सुरक्षा नपाएका पनि हुन सक्दछन् । द्वन्द्वउपान्त देशका राजनीतिक वातावरणमा कतिपय सरकारी अधिकारी स्वयम् आफैलाई जवाफदेही बनाउन सक्ने सशक्त पद्धति सृजना गर्ने चाहना नराख्न पनि सक्दछन् । यस्ता अधिकारीहरूले आर्थिक स्रोत तथा मानव संसाधन परिचालन नगर्ने वा कानुनी सुधार प्रयासमा बाधा पुऱ्याई सुधारमा असर पार्न सक्दछन् । यी सबै पक्षहरूले गम्भीर अपराधका घटनाको स्वतन्त्र तथा निष्पक्ष ढङ्गले अनुसन्धान तथा सुनुवाई गर्ने न्यायपद्धतिको क्षमतामाथि हस्तक्षेप गरेको ठहर्छ ।

यस्ता कमजोरीहरूको सम्बोधन गरेर स्वतन्त्र तथा निष्पक्ष न्यायपद्धति पूर्णतः कार्यरत रहने र न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता स्थापना गर्नका लागि दीर्घकालीन र बहुपक्षीय प्रयास आवश्यक हुन्छ । यसमा अदालतको पुनरसंरचना, नियुक्तिका लागि नयाँ पद्धति

गम्भीर अपराध घटनामा सुनुवाईका लागि न्यायिक संरचना तथा विकल्प

गम्भीर अपराध घटनाको सामना गर्ने कुनै पनि प्रयासमा स्वतन्त्र तथा निष्पक्ष न्यायपालिका र प्रभावकारी अभियोजन अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुन्छ । न्यायपद्धतिको अभावमा सही तथा निष्पक्ष ढङ्गले गम्भीर अपराधको अनुसन्धान, कारवाही र फैसलाप्रति सावधान तथा संवेदनशील अनुसन्धान हुन नसकेमा आपराधिक तत्त्वहरू रिहा भई सार्वजनिक हुने अवस्था आउन सक्दछ । यस्ता दण्डहीनताले आपराधिकता बढाउनमा प्रोत्साहित गर्ने र प्रहरी तथा जनताको आत्मसम्मानमाथि हानि पुऱ्याउँछ । परिच्छेद ३ मा चर्चा गरिएका प्रहरी तथा सरकारी वकिलसम्बन्धी उपायहरूमा अधिक अधिकार भए पनि न्यायपालिकाले निष्पक्ष सुनुवाईका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू सुनिश्चित गर्न र कानुन कार्यान्वयनमा निष्पक्ष भएको सुनिश्चित गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

यस आवश्यकताले स्पष्टरूपमा समस्या सृजना गर्दछ । यस पुस्तकमा सम्बोधन गरिएका गम्भीर अपराधका घटनाहरू सामान्यतया कमजोर कानुनी शासनसम्बन्धी संस्थाहरूका कारण द्वन्द्वउपान्त समाजमा घटेका पाइन्छन् । न्यायपद्धति गम्भीर अपराधसँग जुध्न विविध कारणले सक्षम नहुन सक्दछ । द्वन्द्वले अदालत तथा सरकारी वकिलका कार्यालयहरू ध्वस्त पारेको र योग्य न्यायाधीश तथा सरकारी वकिलको सङ्ख्यामा कटौती हुन गई न्यायपद्धतिको स्वरूप बिग्रेको हुनसक्छ । न्यायपद्धतिका न्यायाधीश तथा सरकारी वकिलहरू संस्थाको वैधानिकता र विश्वसनीयताको अपमान गर्दै विपक्षी वा विशेष जाति, धर्म वा

विशेष क्षेत्राधिकार सृजना गर्नु आफैँमा नौलो कार्य होइन । धेरै देशहरूमा अपराध अनुसन्धान वा अभियोजन गर्न विशेष प्रकारको विशेषज्ञता हासिल गरेका हुन्छन् भने पारिवारिक मामिला, व्यापारिक कानून, वा कर मामिलाजस्ता विवाद मिलाउन पनि विशेष अदालत वा अदालतअन्तर्गत विशेष शाखाहरू गठन गरिएका हुन्छन् । अभियोक्ताको कार्यालयमा पनि सोही प्रकारले विशेष प्रकारका अपराधमा केन्द्रित समर्पित व्यक्ति तथा विभागहरू हुन सक्छन् । यसो गरेमा सामूहिक विशेषज्ञता, विशेष सामग्रीहरू तथा स्रोतद्वारा क्षमतामा वृद्धि गर्न र सुनुवाईका लागि जटिल वा प्राविधिक घटनामा उपयुक्त अनुसन्धान तथा तयारीका लागि अभियोक्तामाथि भार घटाउने संयन्त्रहरू प्रदान गर्न सकिन्छ ।

पूर्वी टिमोर र सियरालियोनमा युद्ध अपराध तथा त्यससँग सम्बन्धित मुद्दाहरू

पूर्वी टिमोर

पूर्वी टिमोरका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सङ्क्रमणकालीन प्रशासनले आम नरसंहार, युद्ध अपराध, मानवता विरुद्धको अपराध, यातना, हत्या र यौन अपराध जस्ता फौजदारी अपराधसम्बन्धी विशेष क्षेत्राधिकार सहितका “गम्भीर अपराध” हेर्ने अदालत स्थापना गरेको थियो । (वर्णन गरिएका अपराधहरू भन्ने राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको “गम्भीर अपराध”सम्बन्धी परिभाषा यस पुस्तकको भन्दा फरक छ ।) कार्यदल डिली जिल्ला अदालतमा स्थापना गरिएको थियो, जसमा अन्तर्राष्ट्रिय तथा टिमोरी न्यायाधीशहरू संलग्न गरिएका थिए । अन्तर्राष्ट्रिय तथा

स्थापना र न्यायाधीश तथा अभियोक्ताका लागि अनुशासन, अदालत प्रशासनको स्थापना, कानूनसम्बन्धी शैक्षिक संस्थामा सुधार, प्रशिक्षण कार्यक्रमको स्थापना र जनचेतनामा वृद्धिलाई समावेश गर्न सकिन्छ । यी सबै महत्त्वपूर्ण कदमहरू यथाशीघ्र चालिनुपर्दछ । गम्भीर अपराधलाई अस्थिर पार्ने यस्ता प्रभावले वास्तवमा उन्मूलनका प्रयासको अपमान गर्ने भएकाले गम्भीर अपराधको सामना गर्नुपहिले नै यी प्रयासहरूको स्वीकार्नु बुद्धिमतापूर्ण नहुन सक्दछ । स्वतन्त्र तथा निष्पक्ष तरिकाले गम्भीर अपराधका घटना समाप्त पार्न तत्कालीन समाधानहरू पत्ता लगाइनुपर्दछ । यस खण्डले निष्पक्ष न्यायपद्धतिको अभावमा गम्भीर अपराधका घटनासँग जुध्नका लागि पूर्णतः कार्यरत हुनसक्ने दुई वटा विकल्पका बारेमा चर्चा गरेको छ, जसमा द्वन्द्वउपान्त देशमा विशेष क्षेत्राधिकारको सृजना र अर्को इच्छुक देशद्वारा गरिने कारवाही पर्दछन् ।

मुद्दाको अभियोजन र फैसलाका लागि विशेष अभियोजन निकायहरू

अधिक द्वन्द्वउपान्त देशहरूले गम्भीर अपराधको सामना गर्ने विशेष क्षेत्राधिकारको तयारीसँगै विशेष अदालत, च्याम्बर वा विभागहरू तथा अभियोक्ताका कार्यालयहरूको निर्माण तथा सृजना गरेर न्यायपद्धतिका कमजोरीहरू योजनाबद्ध ढङ्गले पूरा गर्ने प्रयास गरेका छन् । यसरी सीमित स्रोतको सही उपयोग गर्न सकिन्छ र नियमित अदालत पद्धति द्वन्द्वउपान्तको परिप्रेक्ष्यमा गलत ढङ्गबाट सञ्चालित भएतापनि गम्भीर अपराधका लागि उपयुक्त स्थान बनाउनमा केन्द्रित गर्नुपर्दछ ।

नोक्सानी तथा आगजनी पदार्थको विनाशजस्ता सियरालियोनको कानुनले अपराध ठानेका कार्यमा संलग्न “उच्चतम् उत्तरदायित्व वहन गर्ने व्यक्तिहरू” लाई राखिएको थियो। पूर्वी टिमोरको विशेष अदालतको भन्दा फरक यस विशेष अदालतलाई सियरालियोनको विशेष अदालत सरह “समानान्तर अधिकार” दिइएको थियो। विशेष अदालतले अनुरोध गरेको अवस्थामा राष्ट्रिय अदालतले सुनुवाई नगरी आफ्नो क्षेत्राधिकार विशेष अदालतमा सुम्पनुपर्थ्यो। राष्ट्रिय अदालतहरू देशको कानुनद्वारा सञ्चालन गरिएका थिए भने विशेष अदालतका लागि सम्झौताका आधारमा मस्यौदा गरिएको विशेष विधान लागू गरिएको थियो, जसमा राष्ट्रिय फौजदारी अपराधका परिभाषाहरूसम्बन्धी सियरालियोनका कानुनका केही अंशहरू समावेश गरिएको छ भने यसले लागू हुने फौजदारी नियमका रूपमा रुवाण्डाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी कार्यविधि नियमहरू तथा प्रमाणसम्बन्धी नियमहरूलाई पनि समेटेको छ। विधानले अदालतको क्षेत्राधिकार, सजाय तथा पुनरावेदन प्रक्रिया र फौजदारी कानुनका सामान्य सिद्धान्तहरूका प्रावधानहरूलाई पनि समावेश गरेको छ। विशेष अदालतको गठनमा पहिला संयुक्त राष्ट्र सङ्घ र त्यसपछि सियरालियोनको सरकारबाट नियुक्ती मार्फत अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय व्यक्तिहरूलाई समावेश गरिएको छ। सुनुवाई तथा पुनरावेदन अधिकांश अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश रहेको कार्यदलले हेर्ने गर्दछ। विशेष अदालतका अभियोक्ताको नियुक्ति संयुक्त राष्ट्र सङ्घका महासचिवले गरेका थिए, जसलाई सियरालियोनका उप-अभियोक्ता र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अभियोक्ताले सघाएका थिए।

उदाहरणका लागि अभियोक्ताको कार्यालयमा वित्तीय एवम् आर्थिक अपराध र अन्य सङ्गठित अपराध तथा लागूऔषधसम्बन्धी घटना हेर्ने विशेष इकाईहरू निर्माण गर्न सकिन्छ। गम्भीर

टिमोरी अभियोक्ताहरूले गम्भीर अपराधका लागि उप-महाअभियोक्ता अन्तर्गत काम गरेका थिए, जसलाई गम्भीर अपराध अनुसन्धान तथा अभियोजनसम्बन्धी विशेष अधिकार दिइएको थियो। गम्भीर अपराध कार्यदल राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको नियम २०००/१५ बाट सञ्चालन गरिएको थियो र गम्भीर फौजदारी अपराधका लागि व्यापक अधिकार सहितको कार्यदल स्थापना हुन गएको थियो। उक्त नियम अपराधको परिभाषा, कानुनका सामान्य सिद्धान्तहरू, प्रतिरक्षा, स्वतन्त्र अपराधिक दायित्वको आधार मानिने अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको विधान, यातनाको परिभाषाका लागि आधार मानिने यातनाविरुद्धको महासन्धि, हत्या तथा यौन अपराधको परिभाषाका लागि आधार तयार गर्न निर्माण गरिएको र पूर्वी टिमोरमा आकर्षित हुने फौजदारी सजाय घोषणा गरिएको *इण्डोनेशियाली अपराध संहिता* लगायत कानुनका विभिन्न पुस्तकका स्रोतबाट प्रेरित भएको थियो। कार्यविधि फौजदारी कानुनका लागि बनाइएको राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको नियम २०००/१५ का साथमा कार्यदलले फौजदारी कार्यविधिहरू सङ्क्रमणकालीन नियमहरूसम्बन्धी राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको नियम २०००/३० का प्रावधानहरूलाई पनि कार्यन्वयनमा ल्याएको थियो।

सियरालियोन

सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव १३१५ (२०००) अनुसार सियरालियोनका लागि विशेष अदालत त्यहाँको सरकार तथा राष्ट्र सङ्घका बीचमा सम्पन्न सम्झौताका आधारमा स्वतन्त्र विशेष अदालत स्थापना गरिएको थियो। अदालतको क्षेत्राधिकारमा आम नरसंहार, मानवताविरुद्धको अपराध, युद्ध अपराधका अलावा बालिकाको दुर्व्यवहार, जथाभावी सम्पत्तिको

साक्षी संरक्षण जस्ता विशेष सुरक्षा मापदण्डसम्बन्धी विशेष क्षेत्राधिकार प्रदान गरिनुपर्दछ । न्यायाधीश, अभियोक्ता र अदालत प्रशासनको सुपरिवेक्षण तथा प्रशिक्षणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरू परिचालन गरिएको भएमा सुनुवाई विशेष क्षेत्राधिकार अन्तर्गत केन्द्रित गरिनुपर्दछ । साथमा अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा अभियोक्ताहरूलाई राष्ट्रिय संस्थाहरूको समन्वयमा गम्भीर अपराधको सुनुवाईमा प्रभावकारी ढङ्गले उपयोग गर्नका लागि विशेष क्षेत्राधिकार हुनुपर्दछ । (प्रशिक्षण, जवाफदेहिता र सुपरिवेक्षणका साथमा अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिको उपयोगसम्बन्धी सवालहरू वर्णन गर्नुपर्दछ ।)

यस्ता घटनाहरूसँग सम्बन्धित युद्ध अपराधको सुनुवाईका लागि स्थापना गरिएका विशेष अदालतको अनुभव अनुसार सृजना गर्नुपर्ने आधारहरू र विशेष अदालतहरूले सामना गरेका चुनौतीहरू गम्भीर अपराधका घटनाहरू विशेष क्षेत्राधिकार वा संयन्त्रहरूको स्थापनासँग सम्बन्धित हुन्छन् । विगतको दशकमा धेरै द्वन्द्वउपान्त देशहरूमा अभ्यास गरेका युद्धअपराध तथा गम्भीर अपराधका घटनाहरूसँग सम्बन्धित अस्थिरता सृजना गर्ने घटनाहरूमा विशेष स्रोत तथा व्यक्तिका बीचमा संयोजन हुनुपर्दछ र साक्षी संरक्षण तथा अन्य विशिष्टकृत क्षमताहरू स्थापना गरिनुपर्दछ ।

रुवाण्डा तथा पूर्व युगोस्लाभियाका लागि गठित तदर्थ अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतले विभिन्न समस्याहरू देखाएका छन्, जुन अत्यन्त महँगा एवम् घटना भएको स्थानबाट अत्यन्त टाढा रही काम गरेको पाइएको छ (पूर्व युगोस्लाभियाको अदालत हेगबाट

अपराधका मुद्दा हेर्नका लागि विशेष सुनुवाई तथा पुनरावेदन च्याम्बर सामान्यतया अनावश्यक भए पनि द्वन्द्वउपान्त समाजमा असङ्ख्य फाइदा हुन सक्दछन् ।

निर्धारण गरिएका स्थानमा मात्र गम्भीर अपराधका घटनाहरू केन्द्रित हुन गएमा यस्ता मुद्दा हेर्ने न्यायाधीश तथा अभियोक्ताको सङ्ख्या सीमित हुन सक्दछ र यस्ता व्यक्तिको छनौट गर्दा उचित प्रक्रिया अपनाउनुपर्ने हुन्छ । यसले निष्पक्ष कार्यविधि सुनिश्चित गर्नका लागि घटनाको सहज अनुगमन गर्ने अनुमति दिन्छ । अधिकांश गम्भीर अपराधका घटनाहरू जटिल र प्राविधिक हुने भएकाले आर्थिक अपराध संलग्न भएकोमा वा उच्च तहका तथा सङ्गठित अपराधका नेताहरू अपमानित भएर कारवाहीमा पर्ने भएमा विशेष क्षेत्राधिकारअन्तर्गत यस्ता मुद्दाहरूको अध्ययन गर्न नियमित अदालतको अनुचित दवावमाथि रोकथाम गर्दछ र अनुसन्धान तथा सुनुवाईका लागि अभियोक्ता वा न्यायाधीशमाथि आउने नाजायज दवावलाई रोक्दछ ।

यसका अलावा गम्भीर अपराधको सामना गर्नका लागि आवश्यक हुने सीमित स्रोतहरूमाथि केन्द्रित गरिनुपर्दछ । अदालत तथा विभागहरूले प्रभावकारी तथा दक्षतापूर्ण ढङ्गले गम्भीर अपराधको सुनुवाई गर्न आवश्यक सामग्रीहरू चाहिन्छन्, उदाहरणका लागि दुवै तर्फबाट देखिने ऐना, आवाज तथा अनुहार बिगाने सामग्री र पीडित तथा साक्षीको पहिचान संरक्षण गर्ने टेलिभिजनहरू । विशेषाधीकृत न्यायाधीश तथा सारभूत र कार्यविधिय पक्षहरूलाई गम्भीर अपराध घटनाका सन्दर्भमा विशेष प्रशिक्षणमाथि ध्यान दिनुपर्दछ । सुरक्षाका उपाय, न्याय क्षेत्रका व्यक्तिहरूको सुरक्षा र

युद्ध अपराधसँग सम्बन्धित अदालत तथा कार्यदलहरूको अनुभव फरक भए पनि बोस्निया तथा कोसोभोमा युद्ध अपराध तथा गम्भीर अपराधका घटनाहरू र अफगानिस्तानमा लागूऔषधका घटनाहरूमा लक्षित रहेको पाइन्छ। स्वाभाविकरूपमा राजनीति, पर्याप्त स्रोत, अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको भूमिका र विशेषगरी लक्ष्यप्राप्तिमा प्रभावत पार्दछ। सन् २००० मा कोसोभोका लागि राष्ट्रसङ्घीय महासचिवका विशेष प्रतिनिधिले गम्भीर अपराधका मुद्दाहरू अन्तर्राष्ट्रिय तथा कोसोभोका न्यायाधीशहरू सम्मिलित तदर्थ अदालत तथा अन्तर्राष्ट्रिय अभियोक्तामा हस्तान्तरण गर्नका लागि कार्यविधिय निकायहरू सृजना गर्ने नियम जारी गरेका थिए। (पाँच वर्षपश्चात् कोसोभोका जिल्ला अदालतहरूमा तदर्थ कार्यदल प्रतिस्थापन गर्ने योजना केन्द्रीय अदालत तथा अभियोक्ताको कार्यालयले प्रारम्भ गरेको थियो।) सङ्गठित अपराध, आर्थिक अपराध र भ्रष्टाचारका लागि बोस्नियामा स्थापना गरिएका विशेष विभागले देशका अदालतमा अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा अभियोक्ताले राष्ट्रिय संरचनासँग मिलेर काम गरेका थिए। अफगानिस्तानमा केन्द्रीय लागूऔषध आयोग देशको न्यायपालिकाभिन्न सृजना गरिएका छन् र राष्ट्रिय कर्मचारीले सञ्चालन गर्ने अदालतले अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट प्रशिक्षण, आर्थिक सहायता र मुद्दा तयारीका लागि ठूलो मात्रामा सहयोग प्राप्त गरिरहेका छन्।

पेज १६० देखि १८० सम्म यस्ता उपायहरूका सम्बन्धमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ।

सञ्चालित थियो भने रुवाण्डाका लागि विशेष अदालत अरुषामा स्थापना गरिएको थियो)। यसर्थ यस्ता अदालतले अत्यन्त सीमित मुद्दाहरूको निर्णय गर्न सक्दछन् र यस्ता अपराधको अध्ययनका लागि अदालतहरूले राष्ट्रिय क्षमता अभिवृद्धिका कुनै कार्य गर्न सकेका हुँदैनन्। सियरालियोनको विशेष अदालत यी समस्या समाधान गर्ने उद्देश्यले स्थापना गरिएको थियो। तर उक्त अदालत पनि अत्यन्त सीमित मुद्दाहरूमा केन्द्रित भएका कारण आलोचित हुन पुगेको छ। पूर्वी टिमोरमा गम्भीर फौजदारी अपराधको विस्तृत क्षेत्राधिकारसहितको च्याम्बर राष्ट्रिय अदालत प्रक्रियामा अत्यन्त कमजोर ढङ्गले समायोजन गरिएको छ, जसले वर्तमानमा पनि गम्भीर अपराधका सवालमा दीर्घकालीन प्रभावित पारिरहेको छ। यसलाई हाल प्राविधिक रूपमा टिमोरको न्यायपालिकाको अङ्ग बनाइएको छ। कोसोभोमा विशेष युद्ध तथा जातीय अपराधसम्बन्धी अदालत सृजना नगरिएपनि अन्तर्राष्ट्रिय अभियोक्ताहरूलाई जिल्ला अदालतमा संलग्न गराइएको थियो र निश्चित घटनाहरूमा अधिकांश अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीशहरू समावेश गरी तदर्थ कार्यदल निर्माण गरिएको थियो। बोस्नियामा अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा अभियोक्ताहरू रहेको युद्ध अपराध विभागलाई राष्ट्रिय अदालतमा गाभिएको थियो। यस्ता अदालतहरूबाट आजसम्म सिकेका अनुभवलाई द्वन्द्व तथा द्वन्द्वउपान्त समाजमा कानूनको शासन तथा सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी महासचिवको प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ र यस्ता अदालतलाई गम्भीर घटनाका चुनौतीहरू सामना गर्ने राष्ट्रिय क्षमता अभिवृद्धिको लक्ष्य प्राप्त गर्न यथाशिघ्र राष्ट्रिय पद्धतिमा समायोजन गरिएको हुनुपर्दछ।

कोसोभोमा गम्भीर अपराधमाथि कारवाही तथा फैसलासम्बन्धी संयन्त्रहरू

कोसोभोमा निष्पक्ष ढङ्गले गम्भीर अपराध हेर्ने राष्ट्रिय न्यायपद्धतिको असक्षमताका वावजुद पनि गम्भीर अपराधमाथि कारवाही तथा फैसलाका लागि निष्पक्ष तथा प्रभावकारी तरिका पत्ता लगाउने प्रयासले विकसीत स्वरूप लिनुभन्दा पहिले धेरै फेरबदल भएको थियो । तटस्थताका कारण पारित गरिएका उपायले गम्भीर अपराध सामना गर्ने संयन्त्रहरूमार्फत लक्षित सङ्कट समाधानका लागि विकास गरिएका मापदण्डहरूमा प्रक्रियागत गल्तीहरू हुन गएको पाइएको थियो । सन् १९९९ मा कोसोभोका लागि राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनले युद्ध तथा जातीय अपराध विशेष अदालत स्थापना गर्ने प्रस्ताव गरेको थियो, जसमा अन्तर्राष्ट्रिय तथा कोसोभोका न्यायाधीश र अभियोक्ताहरू संलग्न गराउने व्यवस्था मिलाइएको थियो । संयुक्त राष्ट्र सङ्घ तथा अन्तर्राष्ट्रिय दाताले समष्टिमा कोसोभोको न्यायपद्धति स्थापना कार्यमा स्रोतको अभाव र महँगो खर्च हुने भयका कारण उक्त प्रस्तावलाई इन्कार गरेका थिए ।

सोही समयमा अल्वानियनमात्र बसोबास गर्ने कोसोभोका न्यायपालिकाले सर्वियनहरूमाथि पूर्वाग्रही व्यवहार गर्दै खतरनाक अल्वानियनहरूलाई समेत रिहा गरेको थियो । कोसोभोमा परिचालन गरिएको कोसोभो फोर्सको नेतृत्व गरेका नेटोका प्रमुखले सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव १२४४ अन्तर्गत सुरक्षित वातावरण निर्माणका लागि अधिकारीहरूलाई आग्रह गर्दै न्यायपालिकाको रिहा गर्ने आदेशका वावजुद पनि निरन्तर थुनामा राख्नसक्ने विधि निर्माण गरेका थिए ।

क्याम्बोडियामा मानवअधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी विशेष अभियोक्ताको कार्यालय

सन् १९९२ को फेब्रुअरीमा सुरक्षा परिषद्ले सन् १९९१ अक्टोबर पेरीस सम्झौता कार्यान्वयन र सन् १९९३ को निर्वाचन सञ्चालन तथा उक्त संस्थाको सुपरिवेक्षणका निमित्त क्याम्बोडियाका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सङ्क्रमणकालीन प्रशासन स्थापना गरेको थियो । पेरीस सम्झौता अनुसार क्याम्बोडियाका लागि महासचिवका विशेष प्रतिनिधि यासुसी आकाशीलाई प्रशासनिक निकायहरूलाई बाध्यकारी हुने निर्देशन दिने अधिकार दिइएको थियो, जसले निर्वाचनमा तटस्थ वातावरण सुनिश्चित गर्ने लक्ष्य लिएको थियो । निर्वाचनमा राजनीतिक हिंसा तथा हस्तक्षेप नियन्त्रण गर्न असफल भएपछि आकाशीले सङ्क्रमणकालीन प्रशासनअन्तर्गत गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनमा संलग्न शङ्कास्पद व्यक्तिहरूको गिरफ्तारी, कारवाही र थुनामा राख्नका लागि विशेष अभियोक्ताको कार्यालय स्थापना गर्ने निर्देशन ९३/१ जारी गरेका थिए । उक्त समयमा सो कदम शान्ति सेनामा मौलिक मानिएको थियो र प्रशासनभित्र पनि विरोध हुन गएको थियो । निरन्तर विरोधका वावजुद यस्ता कार्यालयको सम्भावना कहिल्यै आत्मसात हुन सकेको थिएन र खाली तीन जना उल्लङ्घनकर्ताहरूमात्र अभियोक्ताको कार्यालयबाट गिरफ्तार गरिएको थियो । अभियोक्ताको कार्यालय यस्ता घटना हेर्ने न्यायपालिकाको असक्षमताका कारण कसैलाई पनि सुनुवाईमा ल्याउन सक्षम हुन सकेको थिएन । सङ्क्रमणकालीन प्रशासन प्रमुखका विशेष अभियोक्ताले क्याम्बोडियाका उच्चपदस्थ व्यक्तिहरूलाई रिसाउन नचाहेको आरोप लगाएका थिए र प्रमुखले पदावधि समाप्त हुनुभन्दा पहिले राजिनामा गरेका थिए । क्याम्बोडियाको परिप्रेक्ष्यमा उक्त प्रयास असफल भए पनि सक्रिय प्रहरी तथा न्यायपद्धतिको अनुपस्थितिमा शान्तिलाई चुनौती दिने गम्भीर अपराध भएका स्थानमा अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिको भूमिकाका लागि नजिर बन्न पुगेको थियो ।

अनुसन्धान तथा कारवाही गर्न चुनौतीपूर्ण हुन गएको थियो । कोसोभोमा अल्बानियन राजनीतिक समूह संलग्न भएका सङ्गठित अपराध तथा हत्याले पनि त्यहाँका न्यायाधीश तथा अभियोक्तामाथि कठिनाई सृजना गरेको थियो । सन् २००० डिसेम्बरमा राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनले कम्तिमा दुई अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश रहेको तीन सदस्यीय अदालतले हेर्ने मुद्दा र अन्तर्राष्ट्रिय अभियोक्ताबाट कारवाही चलाइनुपर्ने मुद्दामा कारवाही तथा प्रतिरक्षा प्रदान गर्नका लागि कोसोभोको राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको सिफारिसमा महासचिवका प्रतिनिधिले सिफारिस गर्नसक्ने अधिकारसहितको नियम २०००/६४ जारी गरेको थियो ।

कोसोभोमा गम्भीर अपराधका लागि विवादरहित विशेष संयन्त्र बनाउनमा पुरानो पद्धति असफल भए पनि “६४ कार्यदल” अनेकौं मुद्दामा अपराधीहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याउन सफल भएको थियो । तथापि यो उपाय विभिन्न हिसावले प्रक्रियागत गल्तीका कारण आलोचित हुन पुगेको थियो । सुरक्षा तथा समन्वयका लागि युरोपेली सङ्गठन र कोसोभोका लागि राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनका मानवअधिकार आयुक्तले राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनका महासचिवका विशेष प्रतिनिधिलाई अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा अभियोक्ताहरूको नियुक्ति एवम् ६ महिनासम्म रोजगारी करारनामा लम्ब्याउने र उनीहरूले हेर्नसक्ने मुद्दामा निर्णय गर्ने अधिकार दिइनुले कार्यकारी र न्यायपालिका बीचको शक्ति पृथकीकरण तथा न्यायपालिकाको स्वतन्त्रताको उल्लङ्घन गरेको छ । नियुक्तिका लागि स्वतन्त्र निकाय तथा संयन्त्र स्थापना गरिएमा स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्ने सुरक्षीत उपाय अपनाउन नसकिने तर्क प्रस्तुत गरिएको थियो । “६४ कार्यदल” ले सुनुवाई गर्ने मुद्दाको सञ्चालनसम्बन्धी सिद्धान्त तथा निर्णय प्रक्रियामा पारदर्शिताको अभावले समान प्रकृतिका मुद्दालाई

युरोपका लागि सुरक्षा तथा समन्वय सङ्गठन लगायत अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूले बन्दी बनाइने उक्त कार्यले मानवअधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूको उल्लङ्घन हुन गएका जनाएका थिए र न्यायपालिका पक्षपातपूर्ण भएको वा दवाव तथा धम्कीको सामना गरेका स्थानमा गम्भीर तथा संवेदनशील अपराधका लागि अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश र अभियोक्ताहरू नियुक्त गर्न आह्वान गरेका थिए । सन् २००० को फेब्रुअरीमा मित्रोभिचामा भएका हिंसात्मक आक्रमण तथा जातीय दङ्गाले यस सवाललाई चर्काएको थियो । कोसोभोको राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनले नियम २०००/६ जारी गर्दै मित्रोभिचा जिल्ला अदालत तथा सरकारी वकिलको कार्यालयका लागि अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश र सरकारी वकिल नियुक्त गर्ने अनुमति दिएको थियो । यस नियमले अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश र सरकारी वकिललाई “नयाँ तथा स्थगनमा रहेका मुद्दाहरू छनौट गर्ने तथा दायित्व लिने” अधिकार पनि दिएको थियो । केही महिना पछि युद्ध अपराधका लागि आरोपित सर्वियन मूलका बन्दीद्वारा कोसोभोको राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनले बनाएको नियम २०००/३४ अल्बानियन नियन्त्रित न्यायपालिका निष्पक्ष नभएको भन्दै विरोधस्वरूप भोकहडताल गरेका थिए, जुन नियमले कोसोभोका सबै पाँच जिल्ला अदालत तथा सर्वोच्च अदालतमा अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा अभियोक्ताहरू नियुक्त गर्ने अनुमति दिएको थियो ।

यो नियम विद्यमान पक्षपातका आरोपहरूका कारण कोसोभोका न्यायाधीशहरू पाँच सदस्यीय सुनुवाई तथा तीन सदस्यीय बन्दीको सुनुवाईमा बहुसङ्ख्यक रहेको अदालतमा अन्त्य गर्न अपर्याप्त थिए र अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीशहरूको मतलाई राष्ट्रिय न्यायाधीशले वेवास्ता गरेका थिए । फलस्वरूप जातीय हिंसाका मुद्दा मात्र नभई कोसोभोको न्यायपद्धतिका लागि बन्दीका सवालहरू निष्पक्षरूपमा पत्ता लगाउन र

बोस्नियामा गम्भीर अपराधका मुद्दाहरूसम्बन्धी विशेष विभाग

बोस्निया तथा हर्जगोभिनामा गम्भीर अपराध हेर्ने विशेष संयन्त्र सृजना गर्ने निर्णय कोसोभोको अनुभवबाट लाभ लिएर शान्तिसम्झौतामा हस्ताक्षर भएको आठ वर्षपछि सम्पन्न भएको थियो । डेटोन सम्झौतामा सहमत भएका सृजित जटिल संरचनाहरूबाट क्षेत्राधिकारको व्यापकताका कारण बोस्निया तथा हर्जगोभिना र गणतन्त्र स्पास्काका दुई ठूला जातीय समूह संलग्न भएका कारण राज्यको कमजोर संलग्नता र महासङ्घमा आबद्ध जातीयतामा आधारित १० समूहहरूले अपराधीहरूका लागि दण्डहीनताको वातावरण बनाउन सहयोग पुऱ्याएका थिए, जो सामान्यतया न्यायपालिकामाथि दवाव दिनसक्ने स्थानमा सुनुवाईमा परेका थिए । बोस्नियामा फैलिएको सङ्गठित अपराध वा भ्रष्टाचार गतिविधिहरूका लागि डेटोन सम्झौताले राज्यको तहमा कुनै अभियोक्ताको कार्यालय वा फौजदारी अदालतको कल्पना गरेको थिएन ।

गम्भीर अपराधको सामना गर्नका लागि क्षमता अभिवृद्धिका प्रयासहरू अनुरूप यसको अनुसन्धान, कारवाही र फैसलामा सहायता पुऱ्याउनका लागि आपराधिक कानुनी संरचनामा सुधार गर्ने प्रस्तावहरू सन् १९९८/९९ मा प्रारम्भ गरेको थियो । राष्ट्रिय अभियोक्ता तथा अनुसन्धानकर्ताले कारवाही तथा फैसला गरे पनि अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरूले छानेका राष्ट्रिय व्यक्तिहरूलाई गम्भीर अपराध मुद्दाहरूको तयारीमा सहायता उपलब्ध गराउने एउटा उपाय हुन सक्दछ । दाता देशहरूले पठाएका केही अनुसन्धानकर्ताहरू तथा अभियोक्ताहरूले ठगीविरुद्ध विभागका लागि उच्च प्रतिनिधिको कार्यालयसँग मिलेर

फरक ढङ्गले हेरेका कारण समस्या उत्पन्न भएको थियो । सिद्धान्तको अभावले निर्णय लिने समयमा राजनीतिक तथा अन्य सम्बन्धित नहुने विषयमा समेत विचार गर्ने अनुमति दिएको थियो, जुन मुद्दाहरू कोसोभोका न्यायाधीशहरू बहुसङ्ख्यक भएको पाँच सदस्यीय अदालत भन्दा तीन सदस्यीय अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीशसमक्ष सुनुवाई गर्नुपर्ने जनाइएको थियो ।

अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा अभियोक्ताहरूले आफूमा निहित न्यूनतम सीप तथा क्षमता राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा अभियोक्ताहरूलाई हस्तान्तरण गरी राष्ट्रिय सहकर्मीहरूसँग मिलेर काम गर्नुको साटो उनीहरूले सक्रिय रूपमा समानान्तर ढङ्गले कार्य सञ्चालन गरेका थिए । राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा अभियोक्ताहरूलाई सशक्तिकरण गरी अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरूलाई प्रतिस्थापित गर्नका लागि विशेष आधार र लक्ष्यहरूको विस्तृत रणनीति कोसोभोका लागि राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको स्थापनाको ६ वर्षसम्म पनि प्रारम्भ हुन सकेको थिएन । अन्तर्राष्ट्रिय अभियोक्ताका सहायकहरू र कोसोभोका अभियोक्ताहरू दुवैलाई सुनुवाईका समयमा प्रश्न गर्न प्रोत्साहित गरिएको थिएन र केहीले मात्र उक्त कार्यहरू अन्तर्राष्ट्रिय अभियोक्ताको पहलमा सञ्चालन गर्ने अवसर पाएका थिए । सन् २००६ को प्रारम्भमा कोसोभोका लागि विशेष अभियोक्ताको कार्यालय स्थापना गर्ने सकारात्मक विकास देखा परेको थियो, जसको गठन १०-१० जना अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय अभियोक्ताहरूलाई समावेश मार्फत गरिएको थियो र व्यक्तिगतरूपमा मिलेर काम गर्नुपर्ने भएको थियो । यसअनुसार कोसोभोको सरकारले १० जना कानुन अधिकृतहरू पनि प्रदान गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको थियो । उक्त कार्यालय सञ्चालनमा आएपछि राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको न्याय विभागसँग मिलेर जटिल सङ्गठित अपराध, सार्वजनिक भ्रष्टाचार र अन्तरजातीय अपराधका मुद्दाहरू हेर्नुपर्ने जनाएको थियो ।

देशव्यापी दण्ड र पुनसंरचनासँग समायोजन गर्न उच्च न्यायिक तथा अभियोक्ता परिषद् स्थापना गर्ने नयाँ तरिका पारित गरेको थियो । वर्षौंसम्मको कानुनी सुधार प्रयास स्वरूप फौजदारी संहिता तथा फौजदारी कार्यविधि संहिता परिमार्जन गरेर कानुनको रूपमा पारित गरिएको थियो । यसमा न्यायाधीशको खोजमूलक भूमिकाको अन्त्यका लागि अभियोक्ताद्वारा खेलेको भूमिकाको विस्तार तथा पुनरसंरचना जस्ता विवादास्पद कार्यहरू समावेश गरिएको छ । देशमा अदालतको स्थापना कानुनद्वारा गरिए पनि गणतन्त्र स्रास्काले दिएको संवैधानिक चुनौतीका कारण कार्यान्वयनमा ल्याउन ढिलाई भएको थियो । उक्त अदालत निर्वाचन तथा प्रशासनसम्बन्धी विवादहरू समाधान गर्ने उद्देश्यले प्रारम्भमा स्थापना गरिएपनि सङ्गठित अपराध, आर्थिक अपराध र भ्रष्टाचारका लागि सरकारी वकिलको कार्यालयका सहयोगी उच्च प्रतिनिधिले सृजना गरेका थिए । त्यस्ता निकायले अन्तर्निकाय क्षेत्राधिकारसहित इकाई अदालतलाई त्यस्ता अपराधसम्बन्धी मुद्दा हेर्ने अधिकार निधो गर्न आग्रह गरेका थिए ।

बोस्नियाली अधिकारीको आग्रहमा उच्च प्रतिनिधिको कार्यालयले अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश र अभियोक्तालाई विशेष अदालतमा समावेश गरेको थियो । सामान्यतया बोस्नीयन अदालतहरूले मुद्दाको सुनुवाई गरेपनि बोस्नीयन प्रमुख न्यायाधीशले दुईजना अन्तर्राष्ट्रिय र एकजना राष्ट्रिय न्यायाधीश भएको अदालतलाई सुनुवाई तथा पुनरावेदन कार्य सुम्पिन सक्दछन् । अन्तर्राष्ट्रिय अभियोक्ताको नेतृत्वमा राष्ट्रिय अभियोक्ताले सघाएको समूहले मुद्दा हेर्नुपर्दछ । स्थापनाको प्रारम्भिक दुई वर्षमा विशेष विभागले मानव बेचबिखनको ठूलो गिरोह तथा राज्यको अधिकारको दुरुपयोगको आरोपमा १० वर्षको सजाय पाएका बोस्निया तथा

उक्त कार्य सञ्चालन गरेका थिए । यसलाई राष्ट्रिय संस्थाहरूमाथि सुपरिवेक्षण र कानुन पारित गर्ने अधिकार दिइएको थियो । सन् २००२ सम्ममा अदालत समक्ष मुद्दा अगाडि बढाउने स्थिति सृजना हुन नसकेपनि कुनै पनि मुद्दा फैसलाको चरणमा पुग्न सकेका थिएनन् । पुराना कानुनी संरचनामा भ्रष्टाचार, मुद्रा अपचलन तथा अन्य आर्थिक अपराधका अलावा दण्डस्वरूप प्रभावकारी नाकावन्दी जस्ता आपराधिक क्रियाकलापहरूको उपयुक्त परिभाषाको अभाव रहेको थियो । भ्रष्टाचारी फौजदारी कार्यविधि संहिताले प्रक्रियाको ढिलाईमा सहयोग पुऱ्याएको थियो भने न्यायाधीशले गम्भीर मुद्दाहरूमाथि देखाएको अनिच्छाका कारण अवसरहरूको दुरुपयोग भएको थियो । बोस्नियाका दुई पक्षका बीचमा कानुनी समन्वयको अभावमा गिरफ्तारी तथा खोजतलास र यस्ता मापदण्डहरूको कार्यान्वयनमा कठिन हुन गएका अपराधीहरूले पत्ता लगाएका थिए । भ्रष्ट तथा प्रभावकारी राजनीतिज्ञका कारण घुस, धम्की र दवावजस्ता कार्यहरू सामान्य हुन गएका थिए । सन् १९९९ मा प्रतिनिधि घटनाको रूपमा महासङ्घका आन्तरिक व्यवस्था मन्त्री गाडी विस्फोटनमा मारिएका थिए । शङ्कास्पद हत्याहरू सङ्गठित अपराध समूहका सदस्यहरू थिए, जसमाथि मन्त्रीले अनुसन्धान गरिरहेका थिए । उक्त हत्या मन्त्रीले सक्षम तथा व्यावसायिक राष्ट्रसङ्घीय प्रहरीसँग निकट समन्वय राखेका कारण शङ्कास्पद व्यक्तिहरू उनीमाथि जाइलागेका थिए । संघिय अदालतमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले महत्त्वपूर्ण प्रमाण प्रस्तुत गरे पनि मुद्दा खारेज हुन गएको थियो । हत्या अहिले पनि समाधानविहीन अवस्थामा रहेको छ ।

गम्भीर अपराधका लागि दवावमूलक उपाय न्यायिक तथा फौजदारी सुधारका लागि विशेष रणनीति बनाइएको थियो । सन् २००२ मा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले अभियोक्ताको कार्यालय र अदालत पद्धतिको

भएका कारण पनि मुद्दाको अनुसन्धानमा अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरूलाई राष्ट्रिय सहयोगीसँग अलग हुनुपरेको महसुस भएको थियो । अदालतको अध्यक्षता गरिरहेका बोस्नियाका न्यायाधीशले प्रारम्भमा संवेदनशील मुद्दाहरूको अनुसन्धानका लागि वैकल्पिक संयन्त्रहरू मार्फत अन्तर्राष्ट्रिय अदालतलाई सुम्पिन इन्कार गरेका थिए ।

सन् २००४ मा बोस्नियाको अदालत र अभियोक्ताको कार्यालयमा युद्ध अपराधसम्बन्धी विशेष शाखा स्थापना गरिएको थियो । राष्ट्रिय न्यायिक संस्थाहरूमा युद्ध अपराध तथा सङ्गठित अपराधसम्बन्धी जटिल मुद्दाहरूलाई प्रक्रिया पुऱ्याउन भौतिक तथा व्यावसायिक क्षमता सुनिश्चित गर्न स्वतन्त्र दर्ता कार्यालय स्थापना गरिएको थियो । दर्ता कार्यालयले अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीशको भर्ना तथा छनौट सञ्चालन गर्दछ, भने अन्तर्राष्ट्रिय दातृ संस्थाको आर्थिक सहायेगको व्यवस्थापन तथा सञ्चालन गर्दछ । साथमा विशेष शाखाका लागि अदालत व्यवस्थापन, भाषा सेवा, सूचना प्रविधि र कानुन अधिकृत जस्ता सेवाहरू प्रदान गर्दछ, र थुना, प्रतिरक्षा र साक्षी संरक्षण तथा सहायतासँग सम्बन्धित समन्वयात्मक क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्दछ ।

दर्ता कार्यालयको उद्देश्य युद्ध अपराध तथा सङ्गठित अपराधको सुनुवाईका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू पूरा गर्ने व्यवस्थापन तथा प्राविधिक साधनहरूसँगै आर्थिक तथा भौतिक स्रोतहरू बोस्निया तथा हर्जगोभिनाको आमजनता तथा समुदायमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको भूमिका उपलब्ध गराउनु रहेको छ । सङ्क्रमण रणनीति नमुना परियोजनालाई योजनामा समावेश गरिएको छ र अगस्त २००६ सम्ममा दर्ता कार्यालयका अन्तर्राष्ट्रिय कर्मचारीहरूले व्यवस्थापनसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण कार्यहरू

हर्जगोभिनाका पूर्व राष्ट्रपतिलाई गिरफ्तार गरेको थियो । फेब्रुअरी देखि अक्टोबर २००५ को बीचमा विभागले ११ वटा मुद्दाको सुनुवाई गरेकामध्ये आठ वटा मुद्दामा फैसला सुनाएको थियो, जसमध्ये बाँकी सातवटा मुद्दा अक्टोबरमा सुनुवाईको अवस्थामा रहेका थिए । अरोपित व्यक्तिहरू भ्रष्टाचार, सङ्गठित अपराध, मानव बेचबिखन, भन्सार छल, कर अपचलन र बैंकिङ कारोवारको उल्लङ्घन संलग्न रहेका थिए । साथमा बोस्निया तथा हर्जगोभिनाका अर्का पूर्व राष्ट्रपतिको मुद्दा स्थगन अवस्थामा रहेको छ ।

विशेष विभागको स्थापना चुनौती बिना हुन सकेको थिएन । नयाँ राज्य संस्थाको निर्माण गरिएभैं यसको निर्माण पनि शून्यताबाट गरिनुपर्दछ, जसका लागि भवन, फर्निचर, साधन र कर्मचारी आवश्यक हुन्छ । अदालत तथा अभियोक्ताको कार्यालयका लागि भवन बनाउन एक वर्षभन्दा बढी लागेको थियो । राजनीतिज्ञसँग समन्वय हुन नसकेका कारण पनि उक्त कार्य ढिलाई हुन गएको थियो । अदालतका लागि सशक्त अन्तर्राष्ट्रिय सहमतिका वावजुद पनि पर्याप्त आर्थिक स्रोत तथा व्यक्तिहरू तत्काल जुट्न सकेका थिएनन् र अन्तर्राष्ट्रिय पदपूर्तिका लागि एक वर्षभन्दा बढी समय लागेको थियो भने अक्टोबर २००५ सम्ममा पनि पूर्ण पदपूर्ति हुन सकिरहेको थिएन । अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा अभियोक्ताको अनुभव र विशेषज्ञतामा देखिएको असमानताका कारण उक्त पहलमा जनताको दृष्टिकोणमाथि तुषारापात हुन गएको थियो । अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरूलाई बोस्नियाको आकर्षित हुने कानुनका सम्बन्धमा प्रशिक्षण दिइएको थिएन र कतिपय अवस्थामा उनीहरू आफ्नो देशको कानुनमा भर पर्ने गरेका थिए । भाषा तथा साँस्कृतिक अवरोधका कारण मुद्दाहरूको छनौट तथा कानुनी तथा साँस्कृतिक पक्षमा फरक बुझाई

अफगानिस्तानमा बहुलक्षित लागूऔषधविरोधी रणनीति

सन् २००५ नोभेम्बरमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रतिवेदन अनुसार अफगानिस्तानले विश्वको ८७ प्रतिशत अफिम उत्पादन गर्दछ र सन् २००५ मा अफिम उत्पादन तथा लागूऔषध ओसारपसारको आय अनुमानित अमेरिकी २.७ विलियन डलर, जुन कानुनी रूपमा अफगानिस्तानको कुल राष्ट्रिय आम्दानीको ५२ प्रतिशत रहेको थियो । अवैध अफिम उत्पादन तथा लागूऔषधको ओसारपसार अफगानिस्तानको राजनीतिक स्थिरता तथा शान्ति निर्माण कार्यका लागि ठूलो चुनौती मानिएका छन् । क्षेत्रीय युद्ध सरदार, भ्रष्ट सरकारी पदाधिकारी र आपराधिक संस्थाहरूले अफगानिस्तानको कमजोर आन्तरिक सुरक्षा तथा नयाँ लोकतन्त्रको अपमानित गर्दै कर तथा संरक्षण गरेवापत शुल्कको प्रमुख स्रोतका रूपमा दुरुपयोग गर्ने गर्दछन् । लागूऔषधीको ओसारपसार तालिवान जस्ता आतङ्कवादी तथा उगवादी समूहहरूको महत्त्वपूर्ण आर्थिक स्रोतका रूपमा पनि लिइन्छ । सन् २००१ मा अफगानिस्तानको आन्तरिक व्यवस्था स्थापना गर्ने बोन सम्झौताले लागूऔषधी तथा सङ्गठित अपराधका विरुद्धमा नयाँ सरकारको समन्वयमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले काम गर्ने वचनबद्धता जाहेर गरेको थियो । अफगानिस्तानको लागूऔषध नियन्त्रण गर्न नसकेमा आन्तरिक सुरक्षा पनि व्यवस्थापन गर्न सकिँदैन । आन्तरिक सुरक्षा व्यवस्थापन गर्न नसकेमा शान्तिका लागि पुनर्स्थापना तथा प्रगति पनि सिथिल हुन जान्छ ।

अफगानिस्तानको राष्ट्रिय लागूऔषधविरुद्धको रणनीतिले फौजदारी कारवाही, प्रतिबन्ध, उन्मूलन, वैकल्पिक जीवनयापन, मागमा न्यूनीकरण र जनचेतना जस्ता बहुपक्षीय उपायहरू पहिचान गरेको छ । फौजदारी

राष्ट्रिय कर्मचारीलाई हस्तान्तरण दायित्व स्थानान्तरण कार्य सम्पन्न गर्ने आशा राखेका थिए ।

दाताहरूको सहयोगबाट उच्चसुरक्षा बन्दीगृहको निर्माण गरिएको थियो, जुन अहिले बोस्नियालीबाट सञ्चालन गरिएको छ । बन्दी इकाईको सम्पूर्ण खर्च बोस्नियाको सरकारले वहन गरेको छ । सन् २००५ अक्टोबरसम्ममा बोस्नियाली सरकारले न्याय मन्त्रालयको समन्वयमा ३४० क्षमता भएको अत्यन्त सुरक्षित जेल बनाउने परियोजना व्यवस्थापन गरिरहेको थियो ।

सन् २००५ मे महिनामा बोस्निया तथा हर्जगोभिनाका लागि प्रमुख अभियोक्ताले कारवाही रणनीति प्रस्तुत गरेका थिए । अनुसन्धानका लागि दुईसय अति संवेदनशील मुद्दाहरू छानिएको थियो, जसमध्ये सातवटा मुद्दाहरू पूर्व युगोस्लाभियाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी कार्यदलले अदालतमा सिफारिस गरेको थियो । अभियोजन समूहका प्रमुख बोस्नियाली थिए र उनलाई युद्धअपराधका कारवाही गर्ने अनुभव भएका अन्तर्राष्ट्रिय अभियोक्ताले सघाएका थिए । कार्यदल तीन जना न्यायाधीशसहितको बनेको थियो, जसको अध्यक्षता बोस्नियाली न्यायाधीशले गरेका थिए । युद्धअपराधमाथि सुनुवाई प्रारम्भ भयो र अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी कार्यदलले हेगबाट बोस्निया तथा हर्जगोभिनाको अदालतमा आरोपित व्यक्तिलाई हस्तान्तरण गरेको थियो । अक्टोबर २००५ मा अदालतले झन्डै ४० वटा युद्धअपराधका मुद्दाहरू सुनुवाईका लागि अगाडि बढाएको थियो । यसमा स्रवेनिचा क्षेत्रमा कम्तिमा एक हजार पुरुष तथा युवाहरूको हत्यामा संलग्न १० जना मानिसको मुद्दा पनि रहेको थियो, जसमा “क्राभिचा वेरहाउस” मुद्दा पनि पर्दछ र आरोपित व्यक्तिहरूलाई जुलाई २००५ मा गणतन्त्र स्पास्काको प्रहरीले गिरफ्तार गरेको थियो ।

काम गर्दछ। सन् २००६ मार्च सम्ममा उक्त कार्यदलमा लगभग ३० जना अफगानी अभियोक्ताहरू र ३५ देखि ४० जना अनुसन्धानकर्ताहरूको सङ्ख्या पुगेको थियो। केन्द्रीय सरकार तथा प्रान्तहरूमा कार्यदल राष्ट्रिय तहमा सक्षमरूपमा कामको सुनिश्चितता गर्न चेतना प्रवर्द्धन तथा सरसामग्रीसम्बन्धी योजना विकासका लागि प्रमुख चुनौती ऐतिहासिक तथा भौगोलिक विभाजन मानिन्छन्। राष्ट्रिय सूचना विधिहरूको सञ्चालनमा प्रान्तका प्रहरीले गिरफ्तारी पछि कार्यदललाई सूचित गर्नुपर्थ्यो। अन्तर्राष्ट्रिय अभियोक्ताहरू तथा लागूऔषध कार्यान्वयन व्यावसायिकहरू मुद्दाहरूको विकासका लागि कार्यदलसँग मिलेर काम गरेका थिए।

यस्ता मुद्दाहरू प्रभावकारी ढङ्गले सञ्चालन गर्न न्यायपालिका तथा अभियोक्ताको क्षमताको अभाव र कमजोर न्यायिक संस्थाहरूका कारण अफगानिस्तानका लागि प्रशिक्षणको विकास गर्न आवश्यक भएको प्रारम्भदेखि नै स्पष्ट थियो। सरकारले सबै तहमा कार्यरत पदाधिकारीहरू लागूऔषध बेचबिखनमा संलग्न रहेको आशङ्का गर्दछ र खासगरी काबुलबाहिर अपराधीको नियन्त्रणमा रहेका प्रान्तहरूमा दोषी स्पष्ट रूपले प्रमाणित भए पनि गिरफ्तार बेचबिखनकर्ताहरू लगातार सुनुवाईभन्दा पहिले नै रिहा हुनुलाई आश्चर्य नमान्दा हुन्छ। तर एउटा स्थानबाट अर्को स्थानमा लागूऔषध पैठारी गर्ने “गधाहरू” कानूनतः दिइएको समय नाघेका कारण कहिलेकाहीं थुनामा पर्ने गरेको पाइन्छ।

राष्ट्रिय क्षेत्राधिकारभित्र एक छुट्टै लागूऔषध अदालत स्थापना गर्ने प्रस्ताव व्यापक राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सरोकारका वावजुद र असंवैधानिक भएको तथा तालिवान शासनका सुरक्षा अदालतका सहयोगी

न्याय क्षेत्रमा समेत सुधारका प्रयासहरू विभिन्न तहमा समावेश गरिएका छन्, जसमा कानुनी संरचनामा रहेको रिक्तता न्यून, विशिष्टीकृत प्रहरी क्षमता तथा अनुसन्धानात्मक कार्यदलको विकास, संवेदनशील तथा जटिल लागूऔषधका मुद्दाहरूमा क्षमतावान न्यायिक संयन्त्र सृजना आदि पर्दछन्।

सन् २००३ मा अफगानिस्तानको लागूऔषध प्रहरीलाई विशिष्टीकृत इकाई तथा गस्ती समूहसँग मिलाएर विशेष आन्तरिक व्यवस्था मन्त्रालयको विभागको रूपमा सृजना गरिएको थियो। प्रतिवन्ध क्षमताका चुनौतीहरूमा विभिन्न कार्यान्वयन निकायहरूको दायित्व वहनका लागि दक्षताको अभाव र कमजोर प्रशासन तथा व्यवस्थापन पर्दछन्। त्यसपछिका दिनहरूमा उनीहरूको क्षमतामा सुधार तथा कमजोरीमाथि सम्बोधन गर्न धेरै काम गर्नुपर्ने हुन्छ। एउटा अन्तर्राष्ट्रिय दाताले प्रतिवन्ध कार्यहरू सम्पन्न गर्नका लागि राष्ट्रिय प्रतिवन्ध इकाईमा काम गर्नका लागि हतियार, उडान, खोजतलास, गिरफ्तारी तथा अन्तर्वार्ता प्रविधिहरू र प्रमाण सङ्कलन जस्ता विषयहरू, सरसामग्री सहायता, विशेष सवारीसाधन तथा सामग्रीहरू र अन्तर्राष्ट्रिय विज्ञहरूका सम्बन्धमा प्रशिक्षण प्रदान गर्ने भएको छ। अमेरिकी प्रतिवेदन अनुसार प्रहरीले विशिष्टीकृत प्रतिवन्ध इकाईले ४२.९ मेट्रीक टन गाँजा तथा ५.५ मेट्रीक टन हेरोइन जफत गरेको थियो भने जफतसँग सम्बन्धित आरोपमा ३० भन्दा बढी व्यक्तिहरूलाई गिरफ्तार गरेको थियो।

अन्तर्राष्ट्रिय सहायतामा छानिएका अफगानी अभियोक्ता तथा अनुसन्धानकर्ताहरूले अनुसन्धानात्मक कार्यदलका रूपमा अभियोजन कार्यदल गठन गरेका थिए, जसले अफगानिस्तानमा मुद्दाको तयारी गर्ने

सन् २००६ को मार्चमा लागूऔषध प्रतिरोध न्याय केन्द्र निर्माण योजना प्रारम्भ भएको थियो, जुन केन्द्रीय लागूऔषध अदालत तथा अभियोजन कार्यदल, अदालत र सुरक्षित बन्दी सुविधाहरूका लागि अफगानीले सञ्चालन गरेका घरहरू सुरक्षित हुन सक्दछन् ।

सन् २००५ को डिसेम्बरमा अफगानी सरकारले विस्तृत लागूऔषध प्रतिरोधी कानून पारित गरेको थियो, जसले छानबिन तथा कब्जाका कार्यविधीय प्रावधानहरू, विद्युतीय रेकर्डिङ, गोप्य गतिविधि सञ्चालन कार्य, सूचकहरू प्रयोगका लागि निर्देशन र सम्पत्तिको कब्जा तथा जफतलगायतका कानुनी संरचनामा परिवर्तन गर्ने प्रस्ताव गरेको थियो । सरकारले साक्षी संरक्षण कार्यक्रम तथा गम्भीर अपराध हेर्नका लागि प्रतिरक्षा वकिलहरूलाई प्रशिक्षण दिने अन्तर्राष्ट्रिय सहायता सूचीबद्ध गर्ने विचार गरिरहेको छ । प्रत्येक कार्यक्रमको कार्यान्वयन तथा निरन्तरताका लागि प्रशस्त आर्थिक तथा प्राविधिक सहायता आवश्यक पर्दछ ।

सोलोमान टापुमा गम्भीर अपराध मुद्दाहरू हेर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा सरकारी वकिलहरू

सन् १९९८ र २००० को बीचमा भूमि विवाद, राजनीतिक अस्थिरता र व्यापक अवैध हातहतियारका कारण सोलोमान टापुमा हिंसात्मक आन्दोलन फैलिएको थियो । सन् २००० अक्टोबरमा शान्तिसम्झौतामा हस्ताक्षर भए पनि शान्ति प्रक्रियाको स्थिति कमजोर भएका कारण सन् २००३ मा अष्ट्रेलियाको नेतृत्वमा सेना तथा प्रहरी संलग्न सोलोमानका लागि क्षेत्रीय सहायता परिचालन गरिएको थियो । उक्त सहायताको आगमनपछि अभियोक्ताको कार्यालय र जिल्ला तथा उच्च अदालतमा अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश र अभियोक्ताहरू नियुक्त

भएको आरोपमा अस्वीकार गरिएको थियो, जसले राज्यलाई असाधारण अधिकार दिन र राजनीतिक साधनका रूपमा प्रयोग हुन सक्दथ्यो । यसका अलावा सम्बन्धित सरकारी संस्थाहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहायता प्रदानकर्ताहरूका बीचमा चरणबद्ध वार्तापछि सर्वोच्च अदालतका प्रधान न्यायाधीशले न्यायपालिकाको एकीकृत अङ्गका रूपमा केन्द्रीय लागूऔषध अदालत स्थापना गर्ने प्रस्ताव गरेका थिए । सन् २००६ जुलाईमा राष्ट्रपति हमीद कारजाईले यस पदतिलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन सहमति दिएका थिए । अदालत मध्यदेखि उच्च स्तरका अपराधीहरूका मुद्दाको अनुसन्धान तथा फैसलाका लागि राष्ट्रव्यापी रूपमा क्षेत्राधिकार दिई सृजना गरिएको थियो, जसमा दुई किलोभन्दा बढी हेरोइन, कोकिन वा १० किलोभन्दा बढी अफिमका मुद्दाहरूलाई राखिएको थियो । एक जना न्यायाधीश रहने अदालतमा कार्यदलले पर्याप्त तथा सुरक्षित सुविधाहरू सहज ढङ्गले निर्माण गर्न तथा लक्षित प्रशिक्षणलाई प्रोत्साहित गर्दछ । सन् २००६ मार्चमा केन्द्रीय लागूऔषध कार्यदलमा १४ जना न्यायाधीश रहेका थिए, जसमा मुद्दा दायर गर्नका लागि अभियोजन कार्यदलले सुनुवाईका लागि दर्जनौं मुद्दाहरूको तयारी गरेको थियो । केन्द्रीय लागूऔषध अदालत भन्दा बाहिर मुद्दाहरू हेर्नका लागि पुनरावेदन अदालतमा पनि यस्ता अदालतहरू स्थापना गरिएको थियो ।

अदालत स्थापना गर्ने प्रशस्त चुनौतीहरूमा आवश्यक सुविधाहरूका अलावा अदालतका कोठाहरू, प्रशासनिक कार्यालयहरू र सुरक्षित बन्दी तथा कारागारमा सुविधाहरू पत्ता लगाइएका थिए । अदालत तथा कारागार सुविधा निर्माणको प्रस्ताव आर्थिक स्रोतका अलावा समन्वय तथा योजनाका अभावमा सम्पन्न हुन सकेको थिएन । सन् २००५ नोभेम्बरमा अदालत र प्रहरीले विशिष्टकृत प्रतिबन्ध इकाईका लागि अस्थायी स्थान पहिचान गरिएका थिए । प्रारम्भिक कमजोरीका बावजूद

इराकमा गम्भीर अपराध मुद्दासम्बन्धी केन्द्रीय फौजदारी अदालत

सन् २००३ को जुलाईमा गम्भीर अपराध लगायत आतङ्कवाद, मुद्रा अपचलन, लागूऔषध बेचबिखन, युद्धअपराध र भुक्त्याएर गरिने आक्रमणमा विशेष क्षेत्राधिकार दिई इराकमा केन्द्रीय फौजदारी अदालत कलेक्टिभ प्रोभिजनल अथोरिटीले स्थापना गरेको थियो। राष्ट्रिय अदालतका रूपमा उक्त फौजदारी अदालतमा इराकी न्यायाधीश, अभियोक्ता र प्रतिरक्षा सल्लाहकारलाई समावेश गरिएको थियो। अमेरिकी सेनाले निश्चित मुद्दाहरूमा प्रमाण उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ। यसले बन्दी गृहबाट अदालतसम्म सुरक्षा पुऱ्याउँदछ, र अदालतका लागि सुरक्षा प्रदान गर्न इराकी गार्डसँग मिलेर काम गर्दछ। अदालतको क्षेत्राधिकारमा सुनुवाई पनि पर्दछ, जसमा फौजदारी तथा सङ्गठित अपराध समूहका सदस्यहरू, शङ्कास्पद विद्रोहीहरू तथा सङ्क्रमणकाल घोषणा भएको समयमा गम्भीर अपराधमा आरोपित व्यक्तिहरूबाट इराकको सुरक्षा तथा स्थिरतामाथि सृजना गरिने चुनौतीहरू पर्दछन्। सिद्धान्ततः प्रतिरक्षा वकिलहरूलाई उनीहरूका क्लाइन्ट समक्ष पहुँचका लागि अनुमति दिएपनि व्यवहारमा बन्दीहरूलाई दुर्गम बन्दी केन्द्र (दक्षिणमा रहेको बुच्चा शिविर वा अबु घेब) मा राखिएका कारण पर्याप्त मुद्दा तयारीका लागि आवश्यक पहुँच नभएको वकिलहरूले गुनासो गरेका थिए। प्रतिरक्षा वकिलहरू अनुसार उनीहरूलाई आफ्ना क्लाइन्टमाथि लगाइएको आरोपका सम्बन्धमा सुनुवाईमा नलगाएसम्म थाहा हुँदैनथ्यो। सन् २००६ को मार्चमा इराकी अदालतले गरेका एक हजार सुनुवाईमध्ये करिब ९ सय मानिसलाई दोषी ठहऱ्याएको थियो।

गरिएको थियो। नियुक्त व्यक्तिहरूको प्राथमिक कार्य सोलोमान टापुका अधिकारीहरूको सुपरिवेक्षण र क्षमता निर्माणका लागि तालिम दिनुरहेको थियो। उनीहरूले गम्भीर अपराध र युद्धरत पक्षका नेताविरुद्ध र प्रहरी तथा सांसदहरूविरुद्धका भ्रष्टाचारको आरोपका मुद्दाहरू हेर्ने गर्दछन्।

फिजीमा संवेदनशील मुद्दाहरू हेर्न विदेशी न्यायाधीश

प्रशान्त महासागरका देशहरूमा राज्यका अदालतहरूमा न्यायाधीशहरू अन्य देशबाट निरन्तर नियुक्त गरेको पाइन्छ। सन् २००० को फिजीको रक्तपातविहीन सत्ता कब्जापछि (दशकको तेस्रो) देशको अदालतमा बढेको कार्यभारमा सघाउन उच्च अदालतमा अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीशहरू नियुक्त गरेको थियो। स्थानीय अधिकारक्षेत्रभित्र नियुक्त गरिएका अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीशहरूले राष्ट्रिय न्यायाधीशहरूलाई सुनुवाईका लागि अत्यन्त संवेदनशील मुद्दाहरूमा प्रभावकारी ढङ्गले सामना गर्न सक्षम भएका थिए। अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीशहरूलाई फिजीको समाजमा विवादित हुने राजद्रोह, भ्रष्टाचार र संविधान जस्ता विषयमा मुद्दा फैसला गर्न खटाइएको थियो। उदाहरणका लागि फिजीको उच्च अदालतमा कार्यवाहक न्यायाधीशको रूपमा कार्यरत न्युजिल्याण्डबाट आएका न्यायाधीशले सन् २००० को सत्ता कब्जामा सहभागि भएको आरोपमा सैनिक अधिकृतले सैनिक अदालतमा सैनिक कानून अन्तर्गत सुनुवाई भएमा संविधान अनुसार स्वतन्त्र तथा निष्पक्ष सुनुवाईको अधिकार उल्लङ्घन हुनसक्ने जनाई सुनुवाई नगर्न राखेको तर्कलाई सन् २००४ मा अस्वीकार गरेका थिए। सन् २००५ मा तीनै न्यायाधीशले जग्गाधनीहरूलाई क्षतीपूर्ति दिने निर्णय दिएका थिए, जसको परम्परागत भूमि जलविद्युत परियोजना निर्माणका लागि फिजीको विद्युत प्राधिकरणले कब्जामा लिएको थियो।

प्रारम्भ भएको थियो, जो सन् २००५ को जुनदेखि आत्मदाह गर्ने प्रयास गरेको आरोपमा कारागारमा रहेका थिए। सन् २००५ को मे महिनामा अमेरिकी राज्यहरूको सङ्गठनका कार्यवाहक महासचिव राजदुत लुइगी आर. इनाउडीले नेप्टुनेको मुद्दा परीक्षण र कारवाहीका लागि सुभावा हाइटीका न्यायाधीश, अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा अन्तर्राष्ट्रिय विधिविज्ञान विज्ञ सहीत तीन सदस्यीय आयोग बनाउन सल्लाह दिएका थिए। धेरै प्रतिनिधिहरूले मुद्दाको मानवीय प्रभावका बारेमा सरोकार व्यक्त गरेका थिए र इनाउडीले गरेको पहलको स्वागत गरेका थिए। प्रस्तावित तीन सदस्यीय आयोगमा विधिविज्ञान विज्ञ अर्जेन्टिनाले पठाएको थियो। सन् २००६ को अप्रिलमा पनि इनाउडीको प्रस्ताव कार्यान्वयनमा आउन नसकी नेप्टुने कारावासमा दिन बिताइरहेका थिए।

लाइबेरियाका न्यायाधीशलाई सहायता तथा सल्लाह दिनका लागि विदेशी न्यायाधीशको आह्वान

लाइबेरियाको राजनीतिमाथि अवरोध खडा गर्ने सरकारमा विद्यमान भ्रष्टाचारका सम्बन्धमा सन् २००५ को शरद ऋतुमा अन्तर्राष्ट्रिय दाताले अफ्रिकी युनियन, पश्चिम अफ्रिकी देशहरूको आर्थिक समुदाय र लाइबेरियाका लागि राष्ट्रसङ्घीय कार्यालयसँग मिलेर व्यापक चोरी तथा ठगीविरुद्ध लड्नका लागि चरणबद्ध सुधारको प्रस्ताव गरेको थियो। राज्य सञ्चालन तथा आर्थिक व्यवस्थापन सहायता कार्यक्रमका रूपमा परिचित यस सुधारमा स्वतन्त्र भ्रष्टाचार विरोधी आयोगको स्थापना र राजनीतिक रूपमा संवेदनशील भ्रष्टाचारका मुद्दामा लाइबेरियाका न्यायाधीशलाई सहायता र सल्लाहका लागि विदेशी न्यायाधीशलाई समावेश गर्न सकिन्छ, जहाँ अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीशहरू

सर्वियामा सङ्गठित अपराधका लागि विशेष अदालतको च्याम्बर

पूर्व युगोस्लाभियाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतले अभियोग सूचीबद्ध गरिसकेपछि, बेलग्रेड जिल्ला अदालतमा युद्ध अपराध र सङ्गठित अपराधका लागि दुई वटा विशेष कार्यक्षेत्रहरू गम्भीर अपराधका मुद्दामा फैसला दिन सर्वियाको क्षमता निर्माणका लागि स्थापना गरिएका थिए। यसका प्रमुख मुद्दामा सन् २००३ को सर्वियाका प्रधानमन्त्री योरान जिनजिचको हत्याको घटना (४४ जना प्रतिवादीमध्ये १२ जनाको सुनुवाई सन् २००४ देखि चालू अवस्थामा छ) का अलावा सन् १९९९ मा २००० क्रोयसियन युद्धबन्दी तथा नागरिकहरूको हत्यामा सहभागी भएको आरोपमा १८ जना विरुद्धका मुद्दाहरू रहेका थिए। प्रत्येक अदालत बेलग्रेडको नियमित अदालतका न्यायाधीशहरू र अन्य अदालतबाट ल्याइएका सहयोगी न्यायाधीशहरू सहित ९ जना न्यायाधीशले गठन भएको थियो, जसलाई विशिष्टीकृत सरकारी वकिलहरू, विशेष बन्दी इकाई र गृह मन्त्रालयमा युद्ध अपराध विशेष अनुसन्धान सेवाको क्षेत्राधिकार दिइएको थियो। अदालतले काम गर्न थालेपछि, कैयौं अन्तर्राष्ट्रिय सहायता कार्यक्रम जटिल सुनुवाईका लागि प्रशिक्षण, सरसामग्रीसम्बन्धी सवालहरू, साक्षी संरक्षण कार्यक्रम र जनसम्पर्कका लागि प्रशिक्षणमा केन्द्रित भएका थिए।

हाइटीका लागि प्रस्तावित मिश्रित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय आयोग

सन् २००५ को शरदमा कारागारमा रहेका देशका पूर्व प्रधानमन्त्री वाइभोन नेप्टुनेमाथि हाइटीको “अवरोध हटाउन” मा सहयोग गर्ने उद्देश्यले हाइटी-अन्तर्राष्ट्रिय मिश्रित आयोग स्थापनाका लागि वार्ता

प्रावधानका लागि समन्वयात्मक अभियोक्ताको कार्यालय आवश्यक पर्दछ । (प्रतिरक्षा परामर्शमा पहुँचसम्बन्धी सवालहरू यस परिच्छेदको पछिल्लो भागमा चर्चा गरिएको छ ।)

जस्तोसुकै विशेष संयन्त्रहरू पारित गरिएको भए पनि सम्भावित कमजोरीहरू हटाउन तथा ध्यान दिन निश्चित सामान्य सिद्धान्तहरूमा ध्यान दिनुपर्दछ:

- मुद्दाहरूको प्रकृति स्पष्टरूपमा परिभाषित गर्ने, जुन विशेष संयन्त्रको क्षेत्राधिकारभित्र पर्दछ र विशेष संयन्त्र समक्ष कारवाहीका लागि पठाउन पारदर्शी निर्णय प्रक्रिया निर्धारण गर्नुपर्दछ । यो असफल भएमा भ्रम सृजना गर्दछ, र समान मुद्दाहरू पनि फरक ढङ्गले हेरिन सक्दछन् । साथमा यसले अनुपयुक्त राजनीतिक हस्तक्षेपका लागि खतरनाक प्रक्रिया निर्माण गर्न सक्दछ ।
- विशेष संयन्त्रका न्यायपालिकाको वास्तविक तथा अनुमानित स्वतन्त्रताको सुरक्षा गर्ने । स्वतन्त्र तथा विश्वसनीय नियुक्ति, अनुशासन तथा निस्काशन पद्धतिको स्थापना; पुनरनियुक्ति तथा सम्भौतामा थप; र अनुपयुक्त कार्यकारीको हस्तक्षेपबाट मुक्ति पाउनु आवश्यक हुन्छ । सक्षम व्यक्तिहरूलाई राखिराख्न तथा आकर्षण गर्नका लागि तलबमा वृद्धि गर्नु र भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि आर्थिक सार्वजनीकीकरण प्रावधानहरू प्रस्तुत गर्नु आवश्यक हुन्छ । न्याय क्षेत्रका व्यक्तिहरूलाई सुरक्षित आवास तथा विशेष संरक्षण आवश्यक पनि हुन्छ ।
- राजनीतिक दमनमा पूर्व शासकहरूद्वारा प्रयोग गरिएका विशेष वा गोप्य अदालतसँग कुनै वास्तविक वा प्रत्यक्ष आबद्धता नराख्ने । विद्यमान न्यायपद्धतिमा समायोजन भएका

राजनीतिक दवावबाट टाढा रहन सक्दछन् । लाइबेरियाको संविधान अनुसार न्यायाधीश हुन त्यहिँको नागरिक हुनुपर्दछ । कतिपयका विचारमा विदेशी न्यायाधीशलाई गम्भीर मुद्दाहरूको अनुसन्धानका लागि उक्त नियममाथि संसोधन गरिनुपर्दछ भने कतिपयले लाइबेरियनका अलावा लाइबेरियाका विदेशमा बस्ने नागरिकहरू यस्तो कार्यमा योग्य भएकाले यस्तो सुधार अपमानजनक र अनावश्यक हुने धारणा राख्दछन् । विदेशी न्यायाधीश ल्याउने प्रस्ताव विवादमा परेपनि समान खालका कार्यक्रमहरू सोही क्षेत्रका खासगरी घाना तथा सियरालियोनमा अत्यन्त राम्रोसँग काम गरेको पाइन्छ ।

विशिष्टीकृत संयन्त्रहरूको तयारीका लागि सामान्य सिद्धान्तहरू

प्रत्येक द्वन्द्वउपान्त समाजमा आफ्नै प्रकारका राजनीतिक, व्यावहारिक तथा कानुनी विषय तथा चुनौतीहरू छन्, जसलाई गम्भीर अपराधको सामना गर्ने विशेष संयन्त्र विकासका समयमा ध्यान दिनुपर्दछ । सबै परिस्थितिमा काम गर्ने समान नमुना पाउन सम्भव हुँदैन । विद्यमान न्यायपद्धतिको प्रकृति तथा संरचना, पर्याप्त स्रोत र अन्तर्राष्ट्रिय पक्षहरूले खेलेको भूमिकाका आधारमा एक विशेष अदालत, विभाग वा विद्यमान अदालत वा अदालतहरूभित्र कार्यक्षेत्र वा कार्यविधिय संयन्त्रहरू सृजना गर्नु उपयुक्त हुन सक्दछ, जसले गम्भीर अपराधका मुद्दाहरू विशेष रूपले नियुक्त न्यायाधीशहरूको कार्यदलमा सुनुवाई सुनिश्चित गर्दछ । सबै संयन्त्रहरूका लागि यस्ता मुद्दाहरू तथा पुनरावेदनका संयन्त्रहरूका अलावा प्रतिरक्षा वकिलहरूका लागि पर्याप्त सहायता र परामर्शदाता नियुक्त गर्न नसक्नेका लागि प्रतिरक्षा वकिलको

विशेष संयन्त्रहरूले दीर्घकालीन रूपमा सम्पूर्ण न्यायिक पद्धतिको सुधारको प्रयासको नाममा आर्थिक स्रोत तथा ध्यान अन्यत्र मोडेको आरोप लाग्दछ। गम्भीर अपराधमाथि लक्षित गरेर व्यक्तिगत आर्थिक स्रोत, युद्ध अपराध र ज्यादतीहरू जस्ता अन्य द्वन्द्वसँग सम्बन्धित अपराधको अध्ययन गर्ने विशेष संयन्त्रहरूका बीचमा हुने प्रतिस्पर्धाले थप जटिलता सृजना गर्दछ। यसका अलावा केही द्वन्द्वप्रान्त देशहरूमा विशेष संयन्त्रहरू अत्यन्त संवेदनशील तथा उच्च पृष्ठभूमिका मुद्दाहरू मात्र हेर्नका लागि बनाइएको हुनसक्दछ र अन्य अधिकांश मुद्दाहरू नियमित न्यायपद्धतिलाई छाडिन्छ। यसैले सहयोगात्मक विशेष संयन्त्रहरू तथा विद्यमान न्यायपद्धति सुधार सञ्चालनका बीचमा सन्तुलन स्थापना गरिनु व्यावहारिक हुन्छ।

- गम्भीर अपराधलाई निरूपण गर्नका लागि राष्ट्रिय क्षमता निर्माणको प्रयासलाई वेवास्ता गर्ने विशिष्टीकृत संयन्त्रहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा अभियोक्ताहरूलाई भूमिका खेल्न नदिने। यस्तो जोखिममा अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरूले राष्ट्रिय सहकर्मीहरूसँग निकट भई काम गरेको सुनिश्चित गरेर र गम्भीर अपराधलाई प्रभावकारी तथा निष्पक्ष ढङ्गले न्याय दिने क्षमता प्रदर्शन गर्नका लागि राष्ट्रिय पद्धतिमा अत्यन्त सुषुप्त ढङ्गले राष्ट्रिय क्षमता तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहायताको सङ्क्रमणका लागि रणनीति समायोजन गरेर अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय व्यक्तिहरूका बीचमा उपयुक्त सन्तुलन सृजना गरेर अन्त्य गर्न सकिन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरूसँग निरन्तर तथा दीर्घकालीन अन्तरक्रिया गर्ने विशेष संयन्त्रहरूमा राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा सरकारी

संयन्त्रहरूसम्बन्धी फरक नियम तथा विधिहरू अनुरूप अदालतमा राखिनु प्राथमिकता दिइनुपर्दछ। पारदर्शी विधि तथा सार्वजनिक अनुगमनले कार्यकारी अधिकारमाथि थप अनुगमन गर्दछ।

- विशेष संयन्त्रहरू भएको अवस्थामा दुवै सारभूत र कार्यविधिय तथा कार्यविधि सञ्चालनसम्बन्धी विशेष कानुनी संरचना सुनिश्चित गर्ने। न्यायाधीश तथा सरकारी वकिलको नियुक्ति, अनुशासन र निस्काशन विधिहरू; संस्थागत संरचना, सङ्गठन, सक्षमता, र अदालत तथा सरकारी वकिलको कार्यालयका दायित्वहरू; र अदालत तथा अभियोक्ता कार्यालयका लागि उत्कृष्ट सञ्चालन कार्यविधिहरू, स्वतन्त्र तथा पारदर्शी ढङ्गले मुद्दा अध्ययन तथा हस्तान्तरण नियम तथा विधिहरू, व्यक्तिका लागि आवश्यक योग्यताहरू र आचरण मापदण्डहरूका लागि आकर्षित हुने कानूनका आधारमा कानुनी संरचनामा संसोधन वा थपिनु आवश्यक हुनसक्दछ।
- पूर्वाधार तथा साधनको आवश्यकता, प्रशासनिक सहायता, मुद्दा व्यवस्थापन पद्धति, भवन, व्यक्तिगत सुरक्षा, थुनुवा गृह, कारागार, साक्षी संरक्षण उपायहरू तथा अन्य विशेष विधिहरूका लागि पर्याप्त आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने। यस्ता प्रतिबद्धताहरू सोचेभन्दा अत्यन्त महँगा हुन्छन्। तर सबै सुविधाविना अनुसन्धान निष्पक्ष तथा गहन हुनसक्दैन र सुनुवाइमा ढिलाइ भएका कारण सुरक्षा तथा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू जोखिममा पर्न सक्दछन्।
- न्यायपद्धतिको सुधार गर्ने सम्बन्धमा तथा विशेष सहयोगात्मक संयन्त्रहरूका बीचमा सन्तुलन राख्ने। विशेषतः यस्ता पक्षहरू दाता देशहरूबाट स्रोतका लागि आकर्षित हुन सक्दछन् र

अपराधमा कारवाही गर्न द्वन्द्वउपान्त देश तयार नभएको अवस्थामा उक्त कार्य गर्न इच्छुक देश तयार हुनसक्दछ । अपराधमा संलग्न पीडिकले दण्डहीनतामा रमाएको हेर्नुभन्दा इच्छुक देशले क्षेत्राधिकार ग्रहण गर्न सक्दछ ।

दोस्रो आवश्यकतामा इच्छुक देशले अपराध अनुसन्धान तथा कारवाहीको व्यावहारिकताका सम्बन्धमा निर्णय गर्नुपर्दछ । उक्त निर्णयमा पुग्न इच्छुक देशले मुद्दाका लागि स्रोत, पर्याप्त प्रमाण, साक्षी तथा पीडितका लागि स्थान, अनुसन्धान सञ्चालनमा आउने कठिनाई र कारवाही चलाउनका लागि अन्य सक्षम देशका सम्बन्धमा पनि ध्यान दिनुपर्दछ ।

अफगानी लागूऔषध सरदारमाथि अमेरिकाले ग्रहण गरेको क्षेत्राधिकार

लागूऔषध बेचबिखनका शङ्कास्पद व्यक्तिहरूमाथि कारवाही तथा सुपुर्दगीमा सहायता पुऱ्याउन अफगानिस्तानको सरकारलाई प्रोत्साहित गर्ने उद्देश्यले अमेरिकाले तालिवानसँग सम्बन्ध भएको ठानिएका अफगानी लागूऔषध सरदार नेता मोहम्मदमाथि बाह्य क्षेत्रीय क्षेत्राधिकार तोकेको थियो । मोहम्मद अमेरिकामा सुपुर्दगी गरिने पहिलो अफगानी नागरिक हुन् र सन् २००५ अक्टोबरमा अदालतमा पहिलो सुनुवाइका लागि पेश गरिएको थियो । सन् २००६ को मार्चसम्म उनले न्यूयोर्कस्थित अमेरिकी सङ्घीय अदालतमा सुनुवाइका लागि पर्खिरहेका थिए । उनीमाथि २५ मिलियन अमेरिकी डलरभन्दा बढी मूल्यको हेरोइन अमेरिका तथा अन्य देशमा पैठारी गर्नमा जिम्मेवार भएको आरोप लगाइएको छ । “इच्छुक देश” अफगानिस्तानमा उत्पादित लागूऔषधको व्यापारबाट स्पष्टतया प्रभावित भएका कारण अमेरिकाले सन् १९८८ को अवैध लागूऔषधको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि अन्तर्गत सुपुर्दगी माग गरेको थियो ।

वकिलहरू रहेको स्थायी समूह हुनुपर्दछ । सम्भव भएसम्म भाषाको विविधताका कारण जटिलता भएका कारण भाषानुवादक राख्नु परेपनि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरू दुवैले मुद्दाको सुनुवाई गर्नुपर्दछ । राष्ट्रिय क्षमता व्यावहारिक प्रयोगबाट सशक्त पार्न सकिन्छ । (अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरूको प्रयोगका थप आवश्यकता परिच्छेद ६ मा चर्चा गरिएको छ ।)

इच्छुक देशलाई गम्भीर अपराधका मुद्दा चलाउन सक्ने अधिकार

गम्भीर अपराधमा विशेष कारवाहीका लागि द्वन्द्वउपान्त देश असक्षम भएमा आरोपित पीडकमाथि कारवाही चलाउन इच्छुक अर्को देश विकल्प हुन सक्दछ । उदाहरणका लागि द्वन्द्वउपान्त देशमा जटिल गम्भीर अपराधका मुद्दाहरू कारवाहीका लागि आर्थिक स्रोत, मानव संसाधन, विशेषज्ञता वा राजनीतिक इच्छा नहुन सक्दछ र उक्त मुद्दा अर्को इच्छुक देशले कारवाही गर्ने चाहना राख्न सक्दछन् ।

गम्भीर अपराधको कारवाहीका लागि प्रथम आवश्यकता उक्त देशमा कारवाही गर्ने चाहना हुनुपर्दछ । धेरै घटनाहरूमा इच्छुक देशहरूले अपराधले पारेको प्रभावका आधारमा कारवाही गर्ने चाहना राखेको देखिन्छ । मानव, लागूऔषध तथा हातहतियारको बेचबिखन; सामान ओसारपसार; मुद्रा अपचलन; कच्चा सामग्रीको दुरुपयोग र आतङ्कवादजस्ता गम्भीर अपराधका क्रियाकलापहरूले छिमेकी देशमा अस्थिरता सृजना गर्ने सम्भावना रहन्छ र त्यसैले एक वा दुई देश मिलेर यस क्षेत्रमा काम गर्नुपर्दछ । आफ्नो देशका नागरिकविरुद्ध वा नागरिकमाथि भएको

छ। यहाँ दुई प्रकारका भौगोलिक क्षेत्राधिकारसम्बन्धी सिद्धान्तहरू रहेका छन्, जसमा सक्रिय र निस्क्रिय व्यक्तित्व क्षेत्राधिकार पर्दछन्। सक्रिय व्यक्ति क्षेत्राधिकारअन्तर्गत कुनै देशको व्यक्तिले राज्यको सीमा बाहिर आपराधिक कार्य गरेको अवस्थामा उक्त देशले क्षेत्राधिकार तोक्न सक्दछ। निस्क्रिय व्यक्तिको क्षेत्राधिकारमा कुनै देशले आफ्ना नागरिकविरुद्ध अपराध गर्ने कुनै व्यक्तिलाई आफ्नो देशको सीमाभित्र आपराधिक कार्य गरेको अवस्थामा कारवाही चलाउने क्षेत्राधिकार भएको अर्थ लगाउँछ।

वाह्य क्षेत्रीय क्षेत्राधिकारका अन्य आधारहरू “प्रभाव सिद्धान्त” र “संरक्षित सिद्धान्त” मा आधारित हुने गर्दछन्। प्रभाव सिद्धान्त भन्नाले प्रथम देशलाई प्रभावित पार्ने गरी अर्को देशमा घटेका अपराधमा कारवाही चलाउन सक्दछ भने संरक्षित सिद्धान्तमा अर्को देशमा अपराध घटेको भए पनि सुरक्षा सवालमा प्रभावित पार्ने आपराधिक क्रियाकलापमाथि उक्त देशमा क्षेत्राधिकार हुने गर्दछ। समान नभए पनि दुवै सिद्धान्तहरू अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूमा पाउन सकिन्छ। उदाहरणका लागि आतङ्कवादी विष्फोटक आक्रमण (*बम्बिड*) नियन्त्रणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको धारा ६(२) अनुसार हस्ताक्षर तथा अनुमोदन गरेका देशहरूमा दुवै प्रभाव तथा संरक्षित सिद्धान्तहरूको क्षेत्राधिकार अन्तर्गत पर्दछन्।

अर्को देशमा घटेका फौजदारी अपराधमा इच्छुक देशले कारवाही चलाउनका लागि अन्तिम कानुनी अवरोधका रूपमा दुवै देशहरूका बीचमा सुपर्दगी सन्धि तथा आपसी कानुनी सहायता सन्धिहरूको अवस्थामा निर्भर गर्दछ। दोस्रो देशमा पीडकको उपस्थिति प्रथम

तेस्रो आवश्यकतामा इच्छुक देशमा अपराधमा कारवाही गर्नका लागि कुनै प्रकारको कानुनी आधार हुनुपर्दछ। इच्छुक देशको कानुनी संरचनाले आफ्नो देश बाहिर कारवाहीको अधिकार प्रदान गर्नुपर्दछ वा अर्को अर्थमा त्यस्ता मुद्दामाथि क्षेत्राधिकार हुनुपर्दछ। देशहरूले राख्ने सामान्य प्रकारको क्षेत्राधिकारमा “भौगोलिक क्षेत्राधिकार” पर्दछ, जसमा देशले आफ्नो सीमाभित्र भएका अपराधमाथि कारवाही गर्न सक्दछ। यस्तो क्षेत्राधिकार पूर्णतया दोस्रो देशको सीमाभन्दा बाहिर घटेको अवस्थामा पर्याप्त नहुन सक्दछ। (दोस्रो देशमा आंशिक रूपमा अपराध घटेको भएमा तोकेको क्षेत्राधिकार समस्या नहुन सक्दछ र यस्तो अवस्थामा दोस्रो देशले क्षेत्राधिकार तोक्नुपर्दछ। एकभन्दा धेरै देशमा अपराध भएका मौलिक घटनाहरू, जसमा एउटा देशबाट पङ्केको गोलीले सीमापारि मानिसको हत्या हुन गएमा आपराधिक कार्य एउटा देशमा घट्दछ र परिणाम अर्को देशमा सृजना हुन जान्छ।)

अर्को देशमा घटेको अपराधमाथि कारवाही चलाउन निश्चित रूपमा “वाह्य क्षेत्रीय क्षेत्राधिकार” तोकिनुपर्दछ। वाह्य क्षेत्रीय क्षेत्राधिकारको अवधारणा तथा व्यवहारलाई व्यापक रूपमा स्वीकार गरिएको छैन र धेरै देशहरूमा आफ्नो भौगोलिक सीमा बाहिरका अपराधहरूमाथि क्षेत्राधिकार तोक्नमा मौन देखिन्छन्। अत्यन्त कम देशहरूले मात्र निश्चित अपराधहरूमा वाह्य क्षेत्रीय क्षेत्राधिकार तोक्ने गर्दछन्। आतङ्ककारी अपराध तथा सङ्गठित अपराधसम्बन्धी हालैका अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूले यस्ता अपराधहरूमाथि सीमा बाहिरका क्षेत्राधिकार तोक्ने सन्धिहरूमा हस्ताक्षर तथा अनुमोदन गर्न राज्यहरूलाई प्रोत्साहित गरेको

प्रतिरक्षा परामर्श, प्रतिरक्षा परामर्शमा पहुँच र प्रमाणमा प्रतिरक्षा परामर्शकर्ताको पहुँचमाथि सम्बोधनसम्बन्धी सुधारहरू

द्वन्द्वप्रान्त देशहरूमा फौजदारी न्यायपद्धति द्वन्द्वका कारण भताभुङ्ग भएको हुन्छ। त्यहाँ फौजदारी न्याय कार्यान्वयनका लागि प्रहरी तथा अभियोक्ताहरू मात्र नभई गम्भीर अपराधहरूमा प्रतिरक्षा कार्य गर्ने प्रशिक्षित वकिलहरूको कमी हुने गर्दछ। गम्भीर अपराधका सवालमा तीन प्रकारका कानुनी सहायताको अधिकारमाथि विशेष ध्यान दिनुपर्दछ; जसमा प्रतिरक्षा परामर्शको अधिकार तथा फौजदारी अपराधका लागि स्वतन्त्र कानुनी

सहायता; प्रतिरक्षा परामर्शमा पहुँचको अधिकारमाथि अवरोध; र मुद्दाको प्रमाणमा पहुँचका लागि प्रतिरक्षाको अधिकार पर्दछन्। यी अधिकारहरू द्वन्द्व प्रान्तको स्थितिका सम्बन्धमा विवादास्पद भएको प्रमाणित भइसकेका छन्, जहाँ गम्भीर अपराध सम्बोधनका लागि कानुनी संरचना संसोधन गर्नुपर्ने हुन्छ।

कोसोभोमा प्रतिरक्षा वकिलहरूका लागि सहायता

सन् २००१ मा कोसोभोसम्बन्धी युरोपेली सुरक्षा तथा समन्वय सङ्गठनले त्यहाँका प्रतिरक्षा वकिलहरूलाई सहायता पुर्याउन फौजदारी प्रतिरक्षा स्रोत केन्द्र स्थापना गरेको थियो। केन्द्र पछि स्वतन्त्र गैरसरकारी संस्था बन्न पुगेको थियो। अन्तर्राष्ट्रिय तथा कोसोभोका कर्मचारी रहेको केन्द्रले प्रतिरक्षा वकिलहरूका लागि स्रोतका रूपमा काम गरेको थियो। तर सुनुवाईका समयमा वास्तवमा मुद्दाका पक्षहरूको प्रतिनिधित्व गर्न सकेको थिएन। (यद्यपि पहिलेको प्रस्तावले अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिरक्षा

देशले सुनिश्चित गर्नुपर्दछ र दोस्राले मुद्दाको प्रभावकारी अनुसन्धान सञ्चालन गर्नुपर्दछ।

यथार्थमा द्वन्द्वप्रान्त देशमा संलग्न गम्भीर अपराधमाथि कारवाही गर्न सक्षम तथा चाहना राख्ने दोस्रो देशले क्षेत्राधिकार, सुपुर्दगी र आपसी कानुनी सहायता संयन्त्रहरू जस्ता कानुनी आधार बिना सफल कारवाही सञ्चालन गर्न सक्दैनन्। महत्त्वपूर्ण कुरा यसका लागि अपराध घटेको देशको समन्वय तथा सहायता आवश्यक हुन्छ।

द्वन्द्वप्रान्त देशमा घटेका अपराधमा कारवाही तथा फैसलाका लागि विकल्पका रूपमा इच्छुक देशले अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी सहायता, प्रहरी र कानुनी सल्लाहकारका अलावा मुद्दाको अनुसन्धान, कारवाही तथा फैसलाका लागि द्वन्द्वप्रान्त देशलाई सक्षम बनाउन आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउन सक्दछन्।

समान प्रकारका सवालहरू द्वन्द्वप्रान्त देशको नागरिकले अर्को देशमा घटेको अपराधमा संलग्न भएको अवस्थामा उत्पन्न हुने गर्दछन्। सुपुर्दगी कानुनले अनुमति नदिएको अवस्थामा द्वन्द्वप्रान्त देशले नचाहेर पनि अर्को देशमा अपराधमा संलग्न भई लुक्नका लागि अपराधीहरूका निम्ति स्वर्ग बन्न सक्दछ। यस्ता घटना कोसोभोमा भएका थिए, जहाँ नर्वे, जर्मनी तथा अन्य देशहरूले कोसोभोका प्रतिरक्षाहरूका लागि अनुसन्धान तथा सुनुवाईमा सहयोग गरिरहेकोमा अपराधीहरू उनीहरूका देशमा अपराधमा संलग्न कोसोभोमा फर्केको पाइएका थिए।

अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मस्यौदा घोषणापत्रमा “विशेष मुद्दामा न्यायको चाहना अपराधको गाम्भीर्यता विचार गरेर निर्णय गरिनुपर्दछ, जसमा आरोपित प्रतिवादी गम्भीर सजायका कारण जोखिममा रहेका हुन्छन्।” सामान्यतया यो अधिकार व्यक्ति गिरफ्तार भएपछि “लागू” वा प्रभावकारी हुन्छ। यस्ता घटनामा वकिल निशुल्क रूपमा प्रदान गरिनुपर्दछ र आरोपित पूर्व वा सुनुवाईका क्रममा हुने सोधपुछका लागि उपस्थित हुनैपर्दछ।

द्वन्द्वप्रान्त अपराधका आरोपित व्यक्तिहरूलाई कानुनी सहायता दिने सामान्य प्रवृत्ति पाइन्छ। यसको साटो रणनीतिको विकास, कार्यान्वयन तथा आर्थिक स्रोत र गम्भीर अपराधको अनुसन्धानमा प्रहरी तथा अभियोक्ताका सामग्रीहरूमा प्राथमिकता दिएको पाइन्छ। प्रहरी तथा अभियोक्ताका बीचमा आधारभूत असन्तुलन अधिकतम तथा दीर्घकालीन अधिकार प्रस्तुत गरेको पाइन्छ, जसले व्यापक रूपमा प्रतिरक्षाको प्रतिनिधि वा पहुँचको अभावमा आरोपित व्यक्तिको अधिकारमाथि प्रभाव पार्ने सवाललाई सम्बोधन गर्दछ। गम्भीर अपराधका मुद्दामा आरोपित व्यक्तिहरूमा कानुनी सहायताका लागि शुल्क तिर्ने आधार नभएको अवस्थामा स्वतन्त्र कानुनी सहायता प्रदान गरिनुपर्दछ। गम्भीर अपराध सम्बोधन रणनीतिमा स्वतन्त्र कानुनी सहायता प्रदान गर्ने संयन्त्रहरूको सुधार र यसका लागि पर्याप्त स्रोतहरूको विनियोजन समावेश हुनुपर्दछ। कानुनी सहायता प्रदान गर्ने दस्तावेजहरू अन्तर्राष्ट्रिय देखि अदालती प्रशासन मार्फत परामर्शदाताको नियुक्तिका सिद्धान्तको स्थापनामा फरक हुन सक्दछन्।

वकिलहरूले गम्भीर अपराधका आरोपित मुद्दाका पक्षहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने जनाएपनि कोसोभो बार एशोसियसनले उक्त प्रस्तावको कडा विरोध जनाएको थियो। केन्द्रले उपलब्ध गराएका सहायतामा सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा वकिलहरूको पहुँच, अध्ययन, मुद्दा र वहसको तयारीमा सहायता र निरन्तर कानुनी शिक्षा कार्यक्रमको प्रदान समावेश गरिएका छन्।

प्रतिरक्षा वकिलको अधिकार

प्रतिरक्षा कानुनी सल्लाहकारको छनौटको अधिकार अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय दस्तावेजहरूले निर्धारण गरेभन्ने गिरफ्तार वा आरोपित व्यक्तिको आधारभूत स्वतन्त्र सुनुवाईको अधिकार हुने गर्दछ। उक्त अधिकारले आरोपित व्यक्ति परामर्शका लागि शुल्क तिर्नसक्ने क्षमता भएको परिकल्पना गर्दछ। तर सो व्यक्ति वकिलको शुल्क तिर्न सक्षम नभएको अवस्थामा निश्चित परिस्थितिमा

सोलोमान टापुमा साथ-साथ मिलेर काम

सोलोमान टापुमा अष्ट्रेलियाले नेतृत्व गरेको क्षेत्रीय सहायता कार्यदलको अङ्गका रूपमा फौजदारी तथा अन्य अपराधका आरोपित व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व गर्दै सोलोमान टापुका सहकर्मीहरूसँग मिलेर स्वतन्त्र कानुनी परामर्श प्रदान गर्नका लागि सरकारी वकिलको कार्यालयमा देशबाहिरका सात जना अनुभवी वकिल तथा एक जना सरकारी वकिलले काम गरेका थिए।

राज्यले निःशुल्करूपमा वकिलको व्यवस्था गर्नुपर्दछ। यो स्वतः पाउने अधिकार होइन् र निशुल्क कानुनी सहायता निर्णयका लागि प्रयोग गरिने मापदण्ड अन्तर्गत “न्यायको चाहना” लाई परीक्षण गरिनुपर्दछ। निष्पक्ष सुनुवाई तथा उपचारको

वकिलको कार्य गिरफ्तारमा परेका व्यक्तिहरूको पर्याप्त रूपमा संरक्षणका अलावा अनुसन्धानका समयमा गिरफ्तार व्यक्तिमाथि दुर्व्यवहार नभएको वा यातना नदिएको सुनिश्चित गर्नु हुने गर्दछ। सुरक्षाको अभाव तथा “सूचनाबेगर थुन्ने” अभ्यास गर्नुले जोखिमताहरू व्यापक मात्रामा वृद्धि गर्दछ, अर्थात् कम्तिमा गिरफ्तारीमा परेका मानिसहरूको अधिकार उल्लङ्घन हुने उपयुक्त वातावरण सृजना गर्दछ। कानुनी सल्लाहकार समक्ष पहुँच हुने तथा परिवारजनलाई सूचना बिना अवरोध प्राप्त हुनुपर्ने सामान्य सिद्धान्त हो र निर्विवाद मुद्दाहरूमा बाहेक कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ। परामर्शदातामा पहुँचमाथि बन्देज लगाइनुको साटो प्रहरी तथा सरकारी वकिलबाट हुनसक्ने गलत व्यवहारको प्रतिरक्षा रोकथामका लागि सहयोगी सुरक्षा मापदण्डहरू प्रयोग गर्नुपर्दछ। प्रतिरक्षा सल्लाहकारले आफ्ना व्यावसायिक आचारसँग बाझिने काम गरेको अवस्थामा वा अनुसन्धानमा अवरोध गर्ने कदम चाल्नका लागि अपराधिक समूहलाई सूचना प्रदान गर्ने जस्ता कार्य मार्फत न्यायमाथि अवरोध खडा गर्नमा संलग्न भई कानूनसँग बाझिने काम गरेमा उक्त वकिलमाथि न्यायमाथि अवरोधसम्बन्धी कारवाही जस्ता अनुशासन वा कानुनी कारवाही चलाइनुपर्दछ।

कोसोभोमा परामर्शदाताको पहुँचसम्बन्धी विषयमा छलफल

कोसोभोमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनले काम थालेको पहिलो दुई वर्ष कानुनी सल्लाहकारको पहुँचका सम्बन्धमा व्यापक वहस भएको थियो। कोसोभोको न्यायपद्धतिमा सक्रिय रूपमा कार्यरत विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू तथा व्यक्तिहरूका प्रतिनिधिहरू रहेको एक कार्य समूह गिरफ्तारीमा परेका व्यक्तिहरूका विषयमा छलफल गर्ने

प्रतिरक्षा परामर्शमा पहुँचको अधिकारमाथिका बन्देजहरू

निष्पक्ष सुनुवाईसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय उपायहरूमा गिरफ्तारीपछि आरोपित वा शङ्कास्पद व्यक्तिको प्रतिरक्षाको अधिकारलाई राख्ने गरिन्छ। व्यवहारमा यसको अर्थ आरोपित वा गिरफ्तार व्यक्तिले परामर्शकर्तासँग गोप्यरूपमा संवाद गर्न पाउनुपर्दछ। (उदाहरणका लागि सुनुवाईका समयमा प्रहरी वा कारागार अधिकृत नभई उनीहरूको नजरमा) गिरफ्तार वा आरोपित व्यक्तिलाई सोधपुछका समयमा प्रतिरक्षा वकिल राख्न पाउने अधिकार हुन्छ। द्वन्द्वउपान्त देशहरूमा प्रतिरक्षा वकिलको पहुँचमा रोक लगाउने वा गिरफ्तारी लगत्तै निश्चित अवधिका लागि वकिलको उपस्थितिबिना प्रहरी वा अभियोक्ताहरूलाई पहुँच दिने प्रवृत्ति पाइन्छ। यस्ता बन्देजका समर्थकहरूका अनुसार प्रतिरक्षा वकिललाई पहुँच दिइएमा गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिले शुल्क तिरेका कारण उनीहरूले अपराधीका सहकर्मी वा सहयोगीलाई सूचना हस्तान्तरण गर्न सक्दछन्। यस्तो अवस्थामा शङ्कास्पद व्यक्तिको गिरफ्तारी निश्चित नभएका अवस्थामा पहुँच रोक्ने कदम चाल्न सक्दछन् भने प्रमाण लुकाउने वा साक्षीलाई धम्की दिने खबरहरू पठाएर अपराध अनुसन्धानमा अनुपयुक्त ढङ्गले दवाव दिन सक्दछन्।

प्रतिरक्षाको पहुँचमाथि बन्देज लगाउने प्रस्तावका विपक्षीहरूले गिरफ्तारीपछि सोधपुछका समयमा कानुनी सल्लाहकार उपस्थित हुन पाउनुपर्ने गिरफ्तार व्यक्तिको अधिकारमाथिको बन्देजमाथि गम्भीर सरोकार व्यक्त गरेका छन्। अनुसन्धानमा प्रतिरक्षा

सन् २००४ अप्रिलमा कोसोभोका लागि नयाँ आकर्षित हुने प्रावधान फौजदारी कार्यविधि संहिताले माथिका प्रावधानहरूलाई प्रतिस्थापित गरेको थियो । तथापि ती प्रावधानहरू अत्यन्त समस्याजनक र विवादास्पद थिए । यसले अभियोक्तालाई “अपवादजनक आवश्यकता” का आधारमा २४ घण्टासम्म परिवार वा अन्य कसैसँग सम्पर्क गर्नबाट बञ्चित गर्नसक्ने अधिकार दिएको छ । यसले आतङ्कवाद वा सङ्गठित अपराधमा संलग्न भएको आरोपमा गिरफ्तार व्यक्तिले चाहेको प्रतिरक्षा वकिलको प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्ति फौजदारी कार्यमा संलग्न भएको वा अनुसन्धानमा अवरोध खडा गर्ने पर्याप्त आधार भएको अवस्थामा गिरफ्तार भएको समयदेखि बढीमा ७२ घण्टाका लागि वैकल्पिक प्रतिरक्षा वकिल उपलब्ध गराउँदछ । अन्य अपराधका लागि गिरफ्तार व्यक्तिले चाहेको प्रतिरक्षा वकिल दुई घण्टाभित्र र वैकल्पिक वकिल एक घण्टाभित्र उपस्थित नभएमा अभियोक्ता वा प्रहरीले थप ढिलाई गरेमा अनुसन्धान सञ्चालनमा गम्भीर प्रभाव पार्ने आधारमा गिरफ्तार व्यक्तिमाथि सोधपुछ प्रारम्भ गर्न सकिन्छ ।

मुद्दाको प्रमाणमा पहुँचका सम्बन्धमा प्रतिरक्षाको अधिकार

अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय मानवअधिकार दस्तावेजहरूले आरोपित व्यक्तिलाई प्रतिरक्षाका निम्ति “पर्याप्त समय तथा सुविधाहरू” को अधिकार प्रदान गर्दछन् । यो अभियोजन तथा प्रतिरक्षा बीचमा हुने समान अधिकार हो । यस प्रतिरक्षा अधिकारलाई पूर्णरूपमा प्रभावकारी बनाउन दस्तावेज तथा अन्य प्रमाणमा पहुँच हुनुपर्दछ, जुन आरोपित व्यक्तिका विरुद्ध वा आरोपित व्यक्तिको निर्दोषिता (आरोप प्रमाणित गर्न नसक्ने) को प्रमाण सङ्कलनमा सहायता पुऱ्याउँदछन् । यस्तो खुलासा गर्ने आरोपित व्यक्तिलाई मुद्दा तयारीका निम्ति आवश्यक हुन्छ । गम्भीर अपराध

र नियमावली मस्यौदा गर्ने उद्देश्यले गठन गरिएको थियो । छलफलका क्रममा समूहका केही सदस्यहरूले गिरफ्तार भएको ७२ घण्टासम्म कानुनी सल्लाहकारको पहुँचलाई सीमित गरिनुपर्ने तर्क राखेका थिए । उनीहरूले “अधिक समय” प्रहरीका लागि नभएमा प्रतिरक्षा वकिलले मुद्दावाललाई प्रहरीसँग नबोल्न वा बयान नबदल्नका लागि गिरफ्तार व्यक्तिलाई मौनताको अधिकार अभ्यास गर्ने सल्लाह दिनसक्ने भएकाले प्रहरीले अनुसन्धानका लागि आवश्यक सूचना प्राप्त गर्न नसक्ने जनाएका थिए । प्रतिरक्षा वकिलहरूलाई मुद्दावालको प्रतिनिधित्व गर्न अनुमति नदिने वा प्रतिरक्षा वकिलले मुद्दावालसँग कुरा गर्ने समयमा प्रहरीको उपस्थित हुनुपर्ने प्रस्तावित बन्देजहरू समावेश गरिएका छन् । यसको कारण के हो भने केही प्रतिरक्षा वकिलहरू भ्रष्ट भएका कारण मुद्दावालले न्यायमाथि अवरोध खडा गर्न सहयोग गर्न सक्दछन् । अर्को प्रस्तावमा प्रहरीले सोधपुछ गर्ने समयमा प्रतिरक्षा वकिल उपस्थित भए पनि मौन रहनुपर्ने प्रावधान राखिएको थियो । अन्तत्त्वगत्वा कानुन कार्यान्वयन निकायद्वारा गिरफ्तार व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी नियम २००१/२८ जारी गरिएको थियो । उक्त नियमले यी अवरोधहरूलाई समेटेको थिएन, जसले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूको उल्लङ्घन गर्दछ । यद्यपि प्रतिरक्षा वकिलको पहुँचमाथि अनावश्यक हस्तक्षेपका अलावा गिरफ्तार व्यक्ति आतङ्कवादी वा सङ्गठित अपराधमा संलग्न भएको आरोपमा गिरफ्तार र अभियोक्ता वा सक्षम अनुसन्धान न्यायाधीशका लागि अनुसन्धानमा हुने ढिलाई आवश्यक भएको अवस्थामा गिरफ्तार भएको समयदेखि ४८ घण्टासम्म परामर्शमा पहुँच दिन ढिलाई गर्ने समस्याजनक प्रावधानहरूलाई समेटेको छ । नियमले “गिरफ्तार भएका व्यक्तिबाट प्राप्त गरेका सूचनाका कारण अन्य मानिसको जीवन जोगाउन सकिने अवस्थाजस्ता उपयुक्त आधार” भएमा प्रतिरक्षा परामर्श उपस्थिति हुनुभन्दा पहिले नै सोधपुछ गर्नसक्ने अनुमति दिएको छ ।

प्रमाणका सम्बन्धमा निर्णय गर्न गुप्तचर वा संवेदनशील राष्ट्रिय सुरक्षा सूचनाको पुनःअवलोकनका लागि राष्ट्रिय सुरक्षा कानूनले न्यायाधीशलाई सशक्त बनाउनुपर्दछ ।

गम्भीर अपराध सम्बोधनका सम्बन्धमा कारागार सुधार

प्रत्येक फौजदारी न्यायप्रणालीमा शङ्कास्पद तथा आरोपित र फौजदारी अपराधमा सजाय पाएका व्यक्तिहरूलाई सुनुवाईपूर्वको समयमा राखिने स्थानमा आवश्यक न्यूनतम सुविधाहरू हुनुपर्दछ । कारागार पद्धतिका लागि आवास, सेवा तथा बन्दीहरूको सुरक्षा, बन्दीहरूका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूको सम्मान र थुनामा महिला तथा बालबालिकाका विशेष आवश्यकताहरू प्रदान गर्न सक्षम हुनुपर्दछ ।

द्वन्द्वउपान्त देशहरूमा गम्भीर अपराधका विरुद्ध लड्न कारागारमा सञ्चालित पद्धति फौजदारी अपराधको पहिचान तथा रोकथामका लागि सक्षम हुनु महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । खतरामा रहेका र भाग्नका बाहिरी सहयोगमा भाग्न सक्ने फौजदारी अपराधको अनुसन्धानमा समन्वय गरिरहेका प्रहरीका लागि उच्च जोखिमका कैदीहरूका लागि कारागार अधिकारीहरूले पर्याप्त र सुरक्षित आवास व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ । उन्मुक्ति पाएका शङ्कास्पद वा आरोपित व्यक्तिहरू वा समन्वयका कारण सजाय न्यून गरिएका व्यक्तिहरूको अर्को समूह साक्षी संरक्षणअन्तर्गत राखिएका वा प्रमाण वा सबुद प्रदान गर्नेलाई अन्य कैदीबाट अलग राख्नेका लागि विशेष संरक्षण आवश्यक हुन सक्दछन् ।

अनुसन्धानका मुद्दामा प्रायः टेलिफोन रेकर्डिङ तथा गोप्य गतिविधि अनुगमनजस्ता हस्तक्षेपकारी तरिकाहरू अपनाइन्छ, जसले आरोपित व्यक्तिको अधिकार व्यापक रूपमा उल्लङ्घन गर्न सक्दछ । यस अधिकारमा उपयुक्त विधिहरू नअपनाइएमा प्रमाण समावेश नगर्ने नीति समायोजन गरेको अवस्थामा प्रहरी तथा अभियोक्ताहरूको अधिकारलाई थप जवाफदेही बनाउन आवश्यक सुरक्षा दस्तावेजहरू हुनुपर्दछ ।

आफ्ना विरुद्ध प्रयोग गरिएका आरोपहरूको प्रमाणहरू खुलासा नभएको अवस्थामा आरोपित व्यक्तिले प्रतिरक्षा गर्न सक्दैन । त्यसकारण अन्तर्राष्ट्रिय उपायहरूले प्रमाण पेश गर्न वा आरोपित व्यक्तिका विरुद्ध त्यस्ता प्रमाण प्रयोग नगर्न आवश्यक ठहर्‍याएको छ । तथापि राष्ट्रिय सुरक्षासँग सम्बन्धित मुद्दाहरू वा खुलासा गर्न नमिल्ने गोप्य स्रोतबाट प्राप्त प्रमाणहरू भएका मुद्दामा संवेदनशील प्रमाणसँग सम्बन्धित देशहरूका लागि सार्वजनिकीकरण कार्य कठिन हुन जान्छ । केही विज्ञहरूका अनुसार यस्ता मुद्दामा खुलासामाथि प्रतिबन्ध लगाइनुपर्दछ भने केही देशहरूले सूचनामा पहुँचका लागि न्यायाधीश तथा सरकारी वकिलहरूले अपनाउने तरिकाभैँ मुद्दावालका तर्फबाट केही दस्तावेजहरूमा पहुँच दिनका लागि पृष्ठभूमि जाँचजस्ता सुरक्षा प्रमाणीकरण मार्फत प्रतिरक्षा वकिललाई आवश्यक हुने संवेदनशील सूचनाको खुलासासम्बन्धी विशेष विधिहरू निर्माण गरेका छन् । यस्ता प्रावधानहरूलाई प्रस्तुत गर्ने नियममा प्रतिरक्षा वकिलले प्राप्त गर्ने संवेदनशील सूचना र आरोपित व्यक्तिका अलावा तेस्रो पक्षका लागि संवेदनशील सूचनाहरूको खुलासामा लगाइने प्रतिबन्धलाई समावेश गरिनुपर्दछ । केही देशहरूमा वैकल्पिक उपाय पनि अपनाइएको छ, जसमा कुनै निर्दोषिताको

हालैका द्वन्द्वप्रान्त कार्यहरूमा कारागारमा पर्याप्त पूर्वाधारको अभाव एक गम्भीर समस्या हुन आएको छ र गम्भीर अपराधका पीडकलाई न्यायबाट उम्कन सहयोग पुऱ्याएको छ । कोसोभो

तथा पूर्वी टिमोर दुवैमा गम्भीर अपराधीहरूलाई सीमितको सङ्ख्यामा मात्र कारवाही गरिएको थियो किनकि उनीहरूलाई सजाय दिइएमा पनि राख्ने स्थानको अभावको समस्या सबैलाई जानकारी थियो । परिच्छेद २ मा चर्चा गरिएअनुसार कारागार र त्यसका कर्मचारी, निर्माण वा मर्मतको आवश्यकताका लागि प्रारम्भिक मूल्याङ्कन महत्त्वपूर्ण हुन्छ । सामान्यतया पर्याप्त सुविधाहरूको निर्माण र

व्यावसायिक रूपमा सक्षम कर्मचारी साधन सम्पन्न तथा प्रशिक्षित गर्न वर्षौं लाग्न सक्दछ ।

द्वन्द्वप्रान्त देशमा कारागार तथा बन्दीगृह सम्बन्धी कानूनहरूको सुधारका लागि बन्दी तथा कैदसम्बन्धी

इराकमा मानवअधिकार उल्लङ्घन

अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार मापदण्डहरूका अलावा उपयुक्त कार्यविधिका मापदण्डहरू र सुपरिवेक्षण तथा जवाफदेहिताको पालना सुनिश्चित गर्नमा असफल भएका कारण बग्दादबाहिर रहेको अबु घेब जेलमा दिइएको यातनाका तस्वीरहरूको प्रकाशनबाट अत्यन्त दुःखद् पक्ष जानकारीमा आएको थियो ।

अफगानिस्तानमा जेल निर्माण

अफगानिस्तानले मानवअधिकारका तथा उपयुक्त प्रशिक्षित कारागार सुरक्षाकर्मीका मापदण्डहरू पूरा गर्ने जेलमा स्थानको समस्या भोग्ने गरेको पाइन्छ । स्थितिको सुधारका लागि अफगानिस्तानको न्याय मन्त्रालयले लागूऔषध तथा अपराधसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्यालय तथा अन्तर्राष्ट्रिय लागूऔषध तथा कानून कार्यान्वयन अमेरिकी विदेश विभागसँगको साभेदारीमा व्यापकरूपमा भवन निर्माण तथा प्रशिक्षण कार्यक्रम सुरु गरेको छ ।

कारागारमा स्थानको कमीका कारण सृजित समस्याहरूः कोसोभो तथा सोमालियाको उदाहरण

कोसोभो

कोसोभोमा नेटो सेनाले उक्त क्षेत्रको सुरक्षाको अधिकारअन्तर्गत म्यासेडोनिया, अल्बानिया तथा अन्य देशबाट भित्र्याइएका हतियारहरू नियन्त्रणमा लिएको थियो । ती व्यक्तिहरू गिरफ्तारीपछि अस्थायीरूपमा सैनिक ब्यारेकमा थुनिए पनि धेरैजसोमाथि स्थायी कारागार तथा सुरक्षाकर्मीको अभावका कारण कारवाही हुन नसकी रिहा हुन पुगेका थिए ।

सोमालिया

सन् १९९२ मा सोमालियामा *पिस अपरेसन्स* प्रारम्भ भएपछि सुनुवाई वा रिहामा कार्यरत न्यायपालिकाको अभावले बन्दीगृहको सुविधा तथा कारागारको स्थान सम्बन्धमा अन्त्यविहीन कमजोरी देखापरेको थियो । कारागारमा गिरफ्तार व्यक्तिहरूलाई राख्ने स्थान नभएपछि तत्काल रिहा गर्नुपरेको थियो । समुदायमा अपराधीलाई पुनः अपराध गर्न फर्कने अनुमति दिने उक्त अभ्यासले सोमाली जनतामा व्यापक आक्रोश सृजना गरेको थियो भने देशमा अन्तर्राष्ट्रिय उपस्थितिमाथि आकर्षण पनि घटेको थियो ।

प्रहरीले कैदी स्थानान्तरण इकाई स्थापना नगरेको अवस्थामा कारागार अधिकारीले उच्च जोखिमका कैदीहरूलाई जेल, अदालत र चिकित्सा सेवामा पुऱ्याउन वा ल्याउनका लागि सवारी योजना बनाउनुपर्दछ । भगौडा मतियारका लागि हतियारमा पहुँच हुनका लागि खतरनाकका अलावा रक्रेटबाट खसाइने विस्फोटक पदार्थहरू र बारुदी सुरुङ भएको अवस्थामा उच्च जोखिममा रहेका कैदीहरूलाई स्वचालित हतियारसहितका अत्यन्त प्रशिक्षित व्यक्तिहरूले सुरक्षित बाहनबाट आवतजावत गराइनुपर्दछ ।

संहिताहरूको अङ्गका रूपमा “नमुना बन्दी ऐन” सहयोगी हुन सक्दछन् । यसले शङ्कास्पद, आरोपित र सजाय पाएका व्यक्तिका लागि सारभूत तथा कार्यविधीय कानुनी संरचना प्रदान गर्दछ ।

पदाधिकारी तथा संस्थाहरूको संरक्षणसम्बन्धी सुरक्षा उपायहरू

द्वन्द्वउपान्त देशमा गम्भीर अपराधको सुनुवाई तथा कारवाहीका लागि गरिने विशेष संरक्षण महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । त्यस्तो संरक्षण उच्च पृष्ठभूमिका गम्भीर अपराधका मुद्दाहरूमा संलग्न भएका कारण धम्की, हस्तक्षेप वा भौतिक आक्रमणको शिकार हुनसक्ने न्यायाधीश, सरकारी वकिल र प्रतिरक्षा वकिल; गम्भीर अपराधमा बयान दिने व्यक्तिहरू; गम्भीर अपराधमा जस्तो विविध खालका व्यक्तिहरूको संरक्षण गर्नु पर्ने हुन्छ ।

द्वन्द्वउपान्त वातावरणमा पूर्वाधार, भ्रष्टाचार, सहज रूपमा हतियारको प्राप्ति र हतियार सम्पन्न राजनीतिक तथा आपराधिक समूहहरूका कारण अत्यन्त कठिन अवस्थाका खतरामा रहेका व्यक्तिहरूमाथि षडयन्त्र हुनजान्छ, र

कोसोभोमा कैदी फरार

कोसोभोका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनसँग बन्दीहरू राख्न पर्याप्त सुविधाहरू नभएपछि अस्थायी बन्दीगृह अमेरिकी सेनाको बन्दस्टीलमा बनाइएको थियो । कमजोर रूपमा निर्माण गरिएको शिविर तथा कर्मचारीका लागि पर्याप्त प्रशिक्षण नभएका कारण नागरिक सवार बसमा विस्फोटन गराउने मुख्य शङ्कास्पद व्यक्तिहरू भाग्न सफल भएका थिए । जुन २००१ मा सार्वजनिक गरिएको प्रतिवेदनमा अमेरिकी सैनिक प्रहरीले पाई (एक प्रकारको रोटी) मार्फत

अफगानिस्तानको मन्त्रालयले उक्त कार्यमा नेतृत्व लिएको छ र दाताराष्ट्रहरूले राजनीतिकरूपमा सहज हुने कार्यक्रममा आर्थिक सहयोग नभई यसका लागि प्राथमिक आवश्यकताहरू पूरा गर्नमा आवश्यक ठहर्‍याएका छन् । दाताहरू प्रायः जेल निर्माणमा हिचकिचाउँछन् किनकि यस्ता सहायताले अपराधीलाई पकडने प्रहरी तथा पीडित नभई अपराधीको कल्याणमा सरोकार प्रदर्शन भएको जनताले ग्रहण गर्ने त्रासमा हुने गर्दछन् । केही दाता देशहरूमा उनीहरूको सहायता प्रहरी वा कारागारमा जानबाट सिधा प्रतिबन्ध लगाएका छन् । तथापि बन्दीहरू तथा सजाय पाएका कैदीहरूको मानवअधिकार संरक्षणको आवश्यकताले कारागार अफगानिस्तानमा उच्च प्राथमिकतामा रहेको थियो ।

लाइबेरियामा कैदीको पारवहनका लागि सुरक्षाको अभाव

सन् २००३ मा लाइबेरियामा संयुक्त राष्ट्र सङ्घको कार्यालय स्थापना गरिएपछि उपयुक्त न्यायपालिका र विद्यमान कानुनी संरचनाको विस्तार तथा सुरक्षाको सुधारको व्यापक आवश्यकता पुनर्स्थापित गर्न सङ्घर्ष गर्नुपरेको थियो । धेरै कैदीहरू मोन्रोभियाको जेलबाट राजधानीको अदालतसम्म ल्याउने क्रममा यात्रा गरिरहेको बाटोमा सुरक्षा दिन नसकेको वा आरोपित व्यक्तिलाई पुर्‍याउने सुरक्षित गाडीको अभावमा भाग्न सफल भएका थिए । लाइबेरियाको राष्ट्रिय प्रहरीलाई उपयुक्त ढङ्गले साधनसम्पन्न गराउने आवश्यकता अनुसन्धानदेखि गिरफ्तारी तथा फैसलासम्म गम्भीर अपराधका प्रत्येक कदममा परीक्षण गरिनुपर्दछ ।

अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू सम्बन्धी “नरम कानुन” दस्तावेजहरू (परिच्छेद ३ को पेज ९२-९३ हेर्नुहोस्) का अलावा कारागार अध्ययन अन्तर्राष्ट्रिय केन्द्रले तयार पारेका संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय पिस अपरेसन्समा सुधार सेवाको स्थापना र कारागार व्यवस्थापनका लागि मानवअधिकार दृष्टिकोणलाई आधार बनाइनुपर्दछ । द्वन्द्वउपान्त फौजदारी न्यायका लागि नमुना

सुनिश्चितताका लागि जिम्मेवार हुने गर्दछन् । नेतृत्व प्रहरी वा सैनिक संस्था वा फरक संरचनाका सदस्य हुन सक्दछन् ।

- **विश्लेषण शाखा:** यो शाखा सुरक्षा सवालका कार्यमा प्रभावित पार्ने कार्यमा समस्त वस्तुस्थितिका सम्बन्धमा चेतना अभिवृद्धि र खतरामा परेका मानिसहरूमाथि देखिएको व्यक्तिगत धम्की

मूल्याङ्कन सञ्चालनका लागि प्रहरी तथा सैनिक गुप्तचर विश्लेषक समावेश गरी समूह बनाइएको हुन्छ ।

- **सूक्ष्म संरक्षण समूहहरू:** यी समूहहरू व्यक्तिहरू वा समूहहरूको संरक्षणका लागि तयार गरिएका हुन्छन् । यस्ता

यो घटना पूर्वतानाशाह सद्दाम हुसेनको सुनुवाईसँग सम्बन्धित छ । हुसेनका लागि प्रतिवादीहरू जनाबी र अदिल मुहम्मद अल जुबाइदी, हुसेनको क्रान्तिकारी अदालतका प्रधान न्यायाधीश अवाद हमाद बमदार र पूर्व उप-राष्ट्रपति ताहा यासिन रमदानको सन् २००५ को अन्त्यतिर तीन हप्तामा एक अर्कोगरी हत्या हुन गएको थियो । जनाबीको हत्या उनको कार्यालयबाट अपहरणपछि टाउकोमा गोली प्रहार गरिएको थियो । अल जुबाइदीको हत्या बगदादमा गाडी हाँकिरहेको समयमा तीन जना बन्दुकधारीले चलाएको गोलीबाट हुन गएको थियो । प्रहरीका अनुसार वकिलहरूमाथि आक्रमण भएको समयमा उनीहरूसँग सुरक्षाकर्मीहरू थिएनन् । इराकी कानून व्यवसायी सङ्गठनका प्रमुख कमाल अलावका अनुसार “सद्दामको सुनुवाईमा संलग्न वकिलहरू तथा सङ्गठनका कुनै पनि सदस्यहरूलाई सुरक्षा प्रदान” गरिएको थिएन । गोली प्रहारपश्चात् प्रतिरक्षा वकिलहरूले पनि न्यायाधीश र अभियोक्तासह संरक्षण प्राप्त गरेका थिए ।

भित्र्याइएको तार काट्ने साधनले कमजोर जेलको अवरोध हटाई बन्दस्टिलबाट शङ्कास्पद व्यक्तिहरू भाग्न सफल भएको निष्कर्ष निकालेको थियो । भाग्नका लागि सुरक्षाकर्मीले देख्न नसके “मृत (सुनसान) स्थान” ले पनि सहज बनाएको थियो । (भगुवाहरूलाई पछि अल्वानियामा समातिएको थियो र सुनुवाईका लागि कोसोभोमा फर्काइएको थियो ।)

सूक्ष्म (विशेष) संरक्षण कार्यक्रम स्थापनाका लागि आवश्यकताहरू

सामान्यतया संवेदनशील संरक्षण संरचनाहरूले जोखिममा परेका व्यक्तिहरूको पहिचान, धम्कीको विश्लेषण तथा वर्गीकरण र खतरामा रहेको व्यक्तिहरूलाई अस्थायी आवास, निवास, बन्दीगृह वा कार्यस्थलमा संरक्षण गरिनुपर्दछ । विस्तृत सूक्ष्म संरक्षण संरचनामा निम्न पक्षहरू समावेश गर्न सकिन्छ:

इराकमा प्रतिरक्षा वकिलको हत्या

न्यायाधीश, अभियोक्ता र साक्षीहरूका लागि मात्र प्रभावकारी सुरक्षा उपायहरू आवश्यक नभई कहिलेकाहीं प्रतिरक्षा वकिललाई पनि संरक्षण आवश्यक हुन्छ । आरोपित व्यक्तिका प्रतिरक्षा वकिल विवादित भए वा अर्काको प्रतिरक्षा कमजोर बनाएको अवस्थामा यस्तो आवश्यकता विशेषगरी सत्य हुने गर्दछ ।

त्यस्ता व्यक्तिहरूको सुरक्षा तथा अदालत र निवासजस्ता रणनीतिक स्थानहरूको सुरक्षाका लागि प्रभावकारी योजनाको विकास मूल्य लगाउनुपर्ने हुन्छ ।

- **समग्र नेतृत्व (कमाण्डर):** समष्टिगत नेतृत्व तथा नेतृत्वका कर्मचारीहरू सूक्ष्म संरक्षण कार्यक्रमको प्रभावकारी सञ्चालन तथा समन्वय

व्यक्तिहरूका लागि स्वतः सञ्चालन गरिनुपर्दछ। साथमा धम्की ठानिएको आधारमा सूक्ष्म संरक्षणका लागि आवेदन दिन सक्दछन्, जसका लागि कारवाहीको अनुरोधका लागि प्रक्रिया स्थापना गरिनुपर्दछ। तत्कालीन धम्की भएको स्थानमा गहन् धम्की मूल्याङ्कन सञ्चालन नभएसम्म अन्तरिम संवेदनशील संरक्षण प्रदान गरिनुपर्दछ।

धम्की मूल्याङ्कन सम्पन्न भएपछि प्रतिवेदन समितिसमक्ष पेश गरिनुपर्दछ (एक जना विशेषज्ञ संलग्न भएको), जसले मूल्याङ्कन तथा सुझावहरू पुनःअवलोकन गर्नुपर्दछ र कुन स्तरको संरक्षण प्रदान गर्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नुपर्दछ। समिति विभिन्न संस्थाहरूबाट सुरक्षासँग व्यक्तिहरू समावेश गरी विज्ञ समूह बनाइनुपर्दछ (संरक्षण प्रदानकर्ताका अलावा मूल्याङ्कनका लागि दृष्टिकोण प्रदान गर्ने), जसले सावधानीपूर्वक कारवाही गर्दछन् र निष्पक्ष तथा प्रभावकारी तरिकाले आवश्यक सुरक्षा सुनिश्चित गर्नका लागि संरक्षण गरिनुपर्दछ।

सूक्ष्म संरक्षण समूहका लागि आवश्यक व्यक्तिहरू

सूक्ष्म संरक्षण जटिल र खतरनाक काम भएकोले प्रभावकारी ढङ्गले उद्देश्यपूर्तिको सुनिश्चितताका लागि व्यक्तिहरूको सावधानीपूर्वक सुरक्षा गर्नुपर्दछ। समूहको व्यापक विस्तार आवश्यक छ र सूक्ष्म संरक्षण अनुभव भएका पर्याप्त व्यक्तिहरू प्रशिक्षण तथा नेतृत्व समूहका लागि उपलब्ध हुनुपर्दछ।

समूहले निश्चित रूपमा धम्की तथा कार्य क्षेत्रका विशेष आवश्यकताहरू निर्धारण गरिनुपर्दछ। उदाहरणका लागि प्रहरी

समूहका लागि आवश्यक प्रशिक्षणको स्तर तथा वास्तविक संरचना धम्कीका स्वरूप तथा प्रकृतिमा फरक हुनसक्दछ।

- **स्थानीय सुरक्षा समूह:** स्थानीय सुरक्षा समूह निवास तथा अदालत जस्ता महत्त्वपूर्ण स्थानको संरक्षणका लागि जिम्मेवार मानिन्छन्। यस्ता समूहमा विशेष सूक्ष्म संरक्षण प्रशिक्षण कार्यक्रम नभए पनि स्रोतहरूको उपयुक्त विनियोजन सुनिश्चित गर्न र सूक्ष्म संरक्षण समूह शाखा संरक्षण नेतृत्व अन्तर्गत कार्य सञ्चालन गर्नुपर्दछ।
- **सहायता शाखा:** सहायता शाखा सवारीसाधन, सञ्चार र अन्य पूर्वाधार व्यवस्थापनका लागि जिम्मेवार हुन्छ।

संवेदनशील संरक्षण समूह स्थापनाका विधिहरू

सूक्ष्म संरक्षण समूह स्थापनाका लागि कार्य विवरण तथा नेतृत्वसँग सम्बन्ध स्थापना गर्नु महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। व्यापक सुरक्षा संरचनामा काम गर्ने सुरक्षा संयन्त्रले सूक्ष्म संरक्षण प्रदान गरिरहेका छन् वा विशेष गम्भीर अपराधमा काम गर्नका लागि समूह गठन गरेका छन्। उनीहरू कसका लागि कसको संरक्षणका काम गर्ने अनुमति प्राप्त गरेका छन्। सूक्ष्म संरक्षण स्रोतहरूको सामान्यतया अभाव हुने गर्दछ। त्यसैले सूक्ष्म संरक्षण कार्यक्रमका क्षेत्र तथा सीमाहरू प्रारम्भमा स्पष्टतया स्थापना गरिनुपर्दछ।

प्रभावकारी सूक्ष्म संरक्षण प्रदान गर्नका लागि पहिलो कदममा सम्भावित जोखिममा रहेका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा गहन तथा निष्पक्ष मूल्याङ्कन गरिनुपर्दछ। सामान्यतया धम्की मूल्याङ्कन सरकारी वकिल, न्यायाधीश, प्रतिरक्षा वकिल र संवेदनशील मुद्दामा आरोपित व्यक्तिहरूजस्ता उच्च खतरामा रहेका

कार्यगत सुरक्षा सुनिश्चित गर्नका लागि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण कदमका रूपमा सुरक्षा तथा विभाजित वातावरणमा काम गरेका र चुनौती तथा खतराको संलग्नताका सम्बन्धमा मनन गर्ने व्यक्तिहरूको छनौट गर्नुपर्ने हुन्छ। विश्वव्यापी संरक्षण कार्यक्रमका अलावा उक्त कार्यका सम्बन्धमा सूचनामा पहुँच राख्ने मानिसहरूका लागि महत्त्वपूर्ण मानिने विश्वव्यापी प्रशिक्षण सञ्चालन गरिनुपर्दछ र उनीहरूले पनि समान उपायहरू तथा कार्यविधिहरूको पालना गर्नुपर्दछ भने यी कार्यविधिहरूको उल्लङ्घन भएका कारण निस्कने परिणामका बारेमा सचेत गराइनुपर्दछ। संयोगवस तथा योजनाबद्ध ढङ्गले सुरक्षामा सम्भौता गर्ने व्यक्तिहरूका विरुद्धमा पूर्ण रूपमा अनुशासन वा प्रशासनिक सजायको व्यवस्था हुनुपर्दछ। साथमा संवेदनशील मुद्दामा काम गर्ने व्यक्तिहरू सचेत हुनुपर्दछ। जतिसुकै इमान्दार र समर्पित कर्मचारी भए पनि बाध्य पारिने अवस्थाका कारण गोपनियतामाथि धोखा दिन दवावमा परी जोखिमता भोगेका हुन्छन्। यस्तो जोखिम स्थानीय तहमा भर्ना गरिएका व्यक्तिहरूमाथि पनि हुने गर्दछ, जसका परिवारमा उक्त क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन् र परिवारका सदस्यका विरुद्धमा हुने धम्कीका कारण खतरामा रहेका हुन्छन्।

चिकित्सा योजना

सूक्ष्म संरक्षण कार्यक्रमका लागि आकस्मिक चिकित्सा सेवा तथा उपचार योजनालाई महत्त्वपूर्ण अङ्ग मान्ने गरिन्छ। सैद्धान्तिक रूपमा चिकित्सा सहायता प्रत्येक समूहमा उपलब्ध हुनुपर्दछ र प्रभावकारी आकस्मिक चिकित्सा सेवाका योजना तयार गरिनुपर्दछ।

तथा कुटनीतिक सुरक्षा व्यक्तिहरू कोसोभो जस्तो शहरी वातावरणमा र उडान, लडाई र सैनिक स्थितिका जोगिएकाहरू अफगानिस्तान जस्तो ग्रामीण क्षेत्रमा काम गर्नका लागि उपयुक्त हुन सक्दछन्।

सूक्ष्म संरक्षण समूहका लागि व्यवस्था गर्ने विदेशी सहायता प्रदानकर्ताहरूले समूह सम्पूर्णतया दाता देशहरू, कार्य क्षेत्रमा अन्तर्राष्ट्रिय फौज वा निजी सुरक्षा कम्पनीबाट भाडामा लिएका सुरक्षाकर्मीबाट सहयोग लिनुपर्दछ। सफलताको महत्त्वपूर्ण पक्षमा कार्य जिम्मेवारी दिइने समूहहरूका लागि व्यापकरूपमा सूक्ष्म संरक्षण कार्यका लागि समूहहरू उपयुक्त ढङ्गले तुलनात्मक रूपमा सामान्य कम जोखिम कामदेखि उच्च वा न्यून पृष्ठभूमि र उच्च जोखिम तथा उच्च पृष्ठभूमि कार्यहरूमा छानिएका, प्रशिक्षित र साधन सम्पन्न भएको सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।

सूक्ष्म संरक्षण कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा

सरोकारका क्षेत्रहरू

कार्यगत तहमा सुरक्षा

कागज तथा विद्युतीयरूपका दुवै सञ्चार तथा सूचनाको सुरक्षा विश्वव्यापी संरक्षण कार्यक्रम सञ्चालनमा महत्त्वपूर्ण मानिन्छन्। कमजोर कार्यगत सुरक्षाले अत्यन्त ठूलो तथा प्रभावकारी सुरक्षा संरक्षण समूह पनि प्रयोगहीन हुन जान्छ। विरोधी शक्तिलाई सूचनाहरू सुरक्षित तथा विभाजित सुनिश्चितता गर्ने मापदण्डहरू अपनाउनै पर्दछ।

केही मुद्दामा साक्षी संरक्षणका उपायहरूको अभावले गम्भीर अपराधका पीडकहरूलाई कारवाही तथा सजाय दिनका लागि आवश्यक प्रमाण असम्भव हुने गर्दछ। धेरै मुद्दाहरूमा अनुसन्धान तथा सुनुवाई वा सुनुवाई पछिको समयमा साक्षीको संरक्षण सुनिश्चित गर्न साक्षीको भौतिक संरक्षण आवश्यक हुन्छ।

कोसोभोमा साक्षी संरक्षण चुनौतीहरू

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनले विभिन्न प्रकारका साक्षी संरक्षणका उपायहरू कार्यन्वयन गरेपनि धेरै वर्षसम्म साक्षीमाथि हस्तक्षेप कार्य कोसोभोमा जारी रहेको थियो। सन् २००१ मा राष्ट्रसङ्घीय प्रहरी प्रमुखको नेतृत्वमा साक्षी संरक्षण इकाईको स्थापना गरिएको थियो। साक्षीले बयान नदिँदासम्म कोसोभोमा सुरक्षित आवासको सुविधा प्रदान गर्ने र आवश्यक भएमा अर्को देशमा स्थानान्तरण गर्ने अधिकार इकाईलाई दिइएको थियो। उक्त इकाईको स्थापनापछि धेरै मौलिक खालका जोखिम समूहको पहिचान गरिएको थियो, जसका कारण उच्च जोखिम सवारी इकाई तथा क्षेत्रीय सवारी इकाईहरू पनि गठन भएका थिए, जसले संरक्षण सेवालाई विभिन्न कार्यक्षेत्रमा विभाजन गरेको थियो। इकाईको संरक्षणका लागि निवेदनहरू अनुसन्धानकर्ताहरू, अभियोक्ताहरू, न्यायाधीशहरू तथा गैरसरकारी संस्थाहरू र प्रत्येक निवेदनको विशेष मूल्याङ्कन गर्ने विविध प्रकारका स्रोतहरू प्राप्त हुने गरेका थिए। स्रोत, चुनौतीको समन्वय र आपराधिक अभिलेख भएका सहयोगात्मक साक्षी तथा प्रतिवादीलाई अर्को देशमा स्वीकार हुन नसकेका कारण कोसोभोमा साक्षी संरक्षण कार्य चुनौतिपूर्ण रहेको छ। सन् २००२/०३ मा राष्ट्रसङ्घीय प्रशासन तथा सुरक्षा तथा समन्वयसम्बन्धी युरोपेली सङ्गठनले साक्षीमाथि धम्की, हत्या तथा

स्रोत

सूक्ष्म संरक्षणले डरपोक व्यक्तिहरू तथा कानून कार्यान्वयन तथा सुरक्षाको अन्य परिप्रेक्ष्यमा कामलाई अन्यत्र मोड्ने गर्दछ। सूक्ष्म संरक्षणका आवश्यकताहरू मुद्दाको भारमा निर्भर गर्ने गर्दछ र समूहको सङ्ख्या तथा आकारको व्यापक विस्तारको आवश्यकताका सम्बन्धमा अनपेक्षित तहमा अचानक वृद्धि हुने गर्दछ, जुन यथार्थमा सङ्ख्याका नाममा गुणस्तरमाथि सम्झौता नगरिने भएपछि समूहको प्रशिक्षण तथा बनावटको निर्देशनका लागि अनुमति दिने गर्दछ।

स्रोतका आधारमा धम्की मूल्याङ्कन

धम्की मूल्याङ्कन स्रोतको उपलब्धतासहित निश्चितरूपमा निष्पक्ष ढङ्गले सञ्चालन गरिनुपर्दछ। धेरै मानिसले उच्च तहको सूक्ष्म सुरक्षा आवश्यक ठानेमा अदक्ष व्यक्तिहरू उक्त तहको सुरक्षामा खटिने गर्दछन् भने उक्त तहको सुरक्षाका लागि आवश्यक स्रोतको उपलब्धताको माग न्यून गर्न खतरालाई कम आँकिनुहुँदैन। मूल्याङ्कनले धम्कीको यथार्थ प्रकृतिलाई प्रतिबिम्बित गर्नुपर्दछ र स्रोतको सीमिततालाई ध्यान दिएर उपचारका कमजोरीहरू सुधारने प्रयास गरिनुपर्दछ।

साक्षी संरक्षण कार्यक्रम

साक्षीलाई संरक्षण दिइएमा प्रहरी तथा सहयोगात्मक साक्षीको रूपमा गम्भीर अपराध तथा अपराधीहरूको बारेमा सूचना प्रदान गरेर पीडित तथा साक्षीको सहयोगमा सुनिश्चितता ल्याउँछ।

राख्ने सम्बन्धमा कार्यगत तथा प्रशासनिक दृष्टिकोणबाट विधिहरू तयार गर्नुपर्दछ। यस खण्डले साक्षीको भौतिक संरक्षण सम्बन्धमा सम्बोधन गर्दछ।

साक्षीको अस्थायी भौतिक संरक्षणको अर्थ साक्षी तथा तीनका परिवारको संरक्षणका लागि सुरक्षा प्रावधानमा प्रहरीलाई समावेश गराउनु हो। यसमा प्रहरी संरक्षण अन्तर्गत सुरक्षित आवास समावेश गर्न सकिन्छ। भौतिक सुरक्षा समान्यतया सुनुवाई पहिले, सुनुवाई जारी रहेको समयमा र अन्तिम फैसला नभएसम्मको अवस्थामा प्रदान गरिन्छ। साक्षीको भौतिक सुरक्षाका लागि प्रहरी कानूनको

संसोधन र प्रशासनिक तथा कार्यगत कार्यविधिहरूका अलावा आवास, खाना तथा सम्बन्धित खर्चका लागि पर्याप्त आर्थिक स्रोत आवश्यक हुन्छन्। प्रहरीका लागि विशेष प्रशिक्षित प्रहरी संरक्षण इकाई स्थापना गर्नुपर्ने हुनसक्छ। विकल्पका रूपमा साक्षीलाई संरक्षण सूक्ष्म संरक्षण इकाईमा प्रदान गर्न सकिन्छ।

बोस्नियामा स्थापना गरिएका साक्षी संरक्षण कार्यक्रम

बोस्निया तथा हर्जगोभिनाको महासङ्घ बनेपछि साक्षी संरक्षण कार्यक्रम स्थापना गर्न करिब दस वर्ष लागेको थियो। सन् २००४ को अन्त्यमा साक्षी संरक्षण विभाग, राज्यको प्रहरीसंरचनाअन्तर्गत स्थापना गरिएको थियो। विभागको सञ्चालन उक्त प्राङ्गणमा रहेको सुरक्षित स्थानबाट हुने गर्दछ। अन्तर्राष्ट्रिय साक्षी संरक्षणका सल्लाहकारहरूले विभागसँग मिलेर काम गर्दछन् र कर्मचारीका लागि जारी विशेष प्रशिक्षण कार्यक्रम समन्वय गर्दछन्। विभागले सङ्गठित अपराध तथा युद्धअपराधमा संलग्न साक्षीहरूका सम्बन्धमा काम गर्दछ।

हत्याको प्रयासका अलावा उच्च पृष्ठभूमिका राजनीतिक तथा युद्ध अपराधका मुद्दाहरू र सङ्गठित अपराधका मुद्दाहरूसम्बन्धी घटनाहरूको अभिलेखीकरण गरेको थियो।

सूचना गोपनीय राख्न नसकेमा साक्षीमाथि हुने जोखिम

कोसोभोमा जोखिममा रहेका साक्षीको स्थानान्तरणसम्बन्धी गोपनीयताको आवश्यकता पीडितको सूचना आधिकारिक व्यक्तिबाट सार्वजनिक भएपछि महसुस गरिएको थियो। यसमा साक्षीको नाम, स्थानान्तरण गरिने स्थान र अन्य सूचना गोप्य राख्न प्रहरीको ठूलो प्रयास पनि असफल हुन गएको थियो। सूचना कोसोभाका साक्षीहरूलाई सुरक्षा दिने सूक्ष्म संरक्षण इकाईबाट पनि टाढा राखिएको थियो। दुर्भाग्यवश उक्त मुद्दामा कसैले गलतिवश साक्षी खतरामा नरहेको ठानी साक्षीको स्थानान्तरणका सम्बन्धमा समाचार बाहिर ल्याएको थियो। समाचारका कारण प्रतिवादीले खोजी गर्न थालेपछि साक्षी तथा उसको परिवार खतरामा परेको थियो। यस घटनाले साक्षी संरक्षणसँग अपरिचित व्यक्तिहरूले परिस्थितिको गाम्भीर्यता मनन् गर्न सक्दैनन् र यसको पालना सुनिश्चित गर्नका लागि गोपनीय संयन्त्रहरू तथा त्यससम्बन्धी प्रशिक्षण आवश्यक हुन्छ।

परिच्छेद ३ मा चर्चा गरिएभन्ने साक्षी संरक्षण उपायका प्रकारहरू राज्यको कानुनी संरचनामा समावेश गर्न गरिनुपर्दछ। यहाँ उल्लेख गरिएभन्ने साक्षी संरक्षण तथा स्थानान्तरण कार्यक्रमको स्थापनाका लागि अनुमति दिन कार्यविधिय कानूनहरू पारित गरिनुपर्दछ, जसले साक्षीको गोपनीयता, कार्यविधिहरूको कार्यगत र साक्षी स्थानान्तरण जस्ता व्यवस्थापनका लागि अभिलेखहरू सुरक्षित

सीपहरू उद्देश्य सफल गर्ने कार्यका लागि महत्त्वपूर्ण मानिन्छन्। साथमा आवास गोप्य स्थानमा भएमा उक्त व्यक्ति न्यून पृष्ठभूमि भएको अवस्थामा कार्यात्मक तरिकाबाट सुरक्षा दिन कठिन हुने गर्दछ। साक्षीको सुरक्षामा सम्झौता नगर्नका लागि सूचनाको कडा विभाजन आवश्यक हुन्छ।

- **जातीय/धार्मिक/राजनीतिक पक्षमाथि मनन** : जातीय, धार्मिक, राजनीतिक र अन्य पक्षहरूले साक्षी संरक्षणलाई विभिन्न तरिकाले प्रभावित गर्ने गर्दछन्। साक्षी संरक्षणका सदस्यहरूले जातीय, धार्मिक वा राजनीतिक सद्भावका कारण प्रभावित हुनसक्ने खतराको प्रयासमाथि निश्चित रूपमा सतर्क हुनुपर्दछ। यसैगरी समूहका सदस्यहरू साक्षीको आवास तथा यात्रा गराउने बाटो जस्ता विषयमा सुरक्षित तथा संवेदनशील विषयमा उपयुक्त लिनका लागि स्थानीय वातावरणसँग घुलमिल भएको हुनुपर्दछ।

- **भाग्ने खतरा/जोखिम** : आपराधिक क्रियाकलापमा प्रभावित पार्ने साक्षीहरूलाई खतराबाट सुरक्षित राख्न र भाग्नबाट रोकथाम गर्नका लागि साक्षी संरक्षणको महत्त्वलाई विचार गरिनुपर्दछ।

- **परिवार** : संरक्षित साक्षीमाथि हुने सम्भावित दवावलाई हटाइनुपर्दछ। यसकारण साक्षीका परिवारलाई अन्तरिम सुरक्षा वा उनीहरूलाई स्थानान्तरण गरिनु आवश्यक हुन्छ। यस्तो कार्यका लागि सुरक्षा स्रोतमाथि पर्ने प्रभावका कारण सम्पूर्ण परिवारलाई गोप्य आवास र यातायात उपलब्ध गराउन कठिन भएका कारण सुरक्षामाथि सम्झौता हुने सम्भावनामा वृद्धि हुन सक्दछ।

केही देशहरूमा औपचारिक साक्षी कार्यक्रम तथा समर्पित साक्षी संरक्षण इकाई सृजना गरिएका हुँदैनन् भने साक्षीको संरक्षण तथा पहिचानको परिवर्तन गर्ने अधिकार अत्यावश्यक मुद्दाका हकमा अपवादस्वरूप तदर्थ हिसावले अदालतबाट प्रदान गरिएको हुन्छ।

सूक्ष्म संरक्षणमा उपयोग हुने धेरैजसो कार्यगत सिद्धान्तहरू साक्षी संरक्षण इकाईमा पनि प्रयोग हुने गर्दछ र गुप्तचर इकाई तथा साक्षी संरक्षण इकाईहरूले नेतृत्व, अनुसन्धान तथा सहायता संरचनाहरू आदान-प्रदान गर्ने गर्दछन्। यी दुई क्रियाकलापको क्षेत्रमा भिन्नताका कारण साक्षी संरक्षण तथा सूक्ष्म संरक्षणका लागि फरक इकाई स्थापना गरिनु उत्तम हुन्छ।

साक्षी संरक्षणलाई पीडित सहायता भन्दा फरक ढङ्गले बुझ्नुपर्दछ। यस परिच्छेदमा चर्चा गरिएभैं प्रहरी सहायता इकाई वा प्रतिबद्ध व्यक्तिहरू चिकित्सा सहायता, मानसिक स्वास्थ्य परामर्श र फौजदारी न्यायपद्धतिसम्बन्धी सूचना प्राप्त गर्ने उपायहरू पीडितलाई सहयोग पुऱ्याउन उपलब्ध हुने गर्दछन्।

साक्षी संरक्षणका सन्दर्भमा विषयहरूमा विशेष ध्यान दिइनुपर्दछ:

- **न्यून पृष्ठभूमि तथा उच्च पृष्ठभूमि** : साक्षी सुरक्षित पर्खालभित्र रहेको आवासमा राख्न तथा सोही तरिकाबाट उच्च पृष्ठभूमिका व्यक्तिहरूको आवतजावत सम्भव भएसम्म गोप्य तरिकाबाट साक्षी संरक्षणको आवश्यकता हुनसक्छ। साक्षीहरूको कमजोर तरिकाबाट संरक्षण गरिएका स्थानमा समूहहरू उच्च जोखिम/न्यून पृष्ठभूमि संरक्षण कार्यहरू, गोप्य गतिविधि अवलोकन तथा पहिचान हुनुपर्दछ र यस्ता

परिच्छेद ५

गम्भीर अपराध सम्बोधन रणनीतिहरू

यस परिच्छेदका उद्देश्यहरू

- गम्भीर अपराधका पीडकहरूमाथि अनुसन्धान तथा कारवाहीमा अभिवृद्धि गर्ने रणनीतिहरू प्रस्तुत गर्ने
- गम्भीर अपराधसम्बन्धी अनुसन्धान तथा कारवाहीमा फौजदारी अनुसन्धानकर्ताले खेलेको भूमिका सम्बन्धमा विचार गर्ने ।
- द्वन्द्वउपान्त देशमा गम्भीर अपराधका पीडकहरूमाथि “लक्षित” गरिएका सवाल र यस प्रयासमा संलग्न व्यावहारिक तथा राजनीतिक विचारमाथि मनन गर्ने
- गम्भीर अपराधविरुद्ध जुध्न जनचेतना अभियानको आवश्यकतामाथि चर्चा केन्द्रित गर्ने ।
- द्वन्द्वउपान्त समाजमा गम्भीर अपराधविरुद्ध जुध्न अन्तर्राष्ट्रिय फौजका सम्बन्धमा छलफल गर्ने ।

यस परिच्छेदमा गम्भीर अपराध सम्बोधनका लागि चार फरक रणनीतिहरूका बारेमा चर्चा गरिएको छ, जसमा फौजदारी जासुसी सूचना सङ्कलन, लक्ष्य, जनचेतना अभिवृद्धि अभियान र अन्तर्राष्ट्रिय फौजको सहभागिता पर्दछन् । फौजदारी अनुसन्धान

“जासूसी सूचना” शब्दावलीले जासूसी प्रक्रिया तथा जासूसी सूचनाका अङ्गहरूलाई जनाउने गर्दछ । जासूसी सूचना प्रक्रियालाई प्रायः प्रारम्भमा सङ्कलन मार्फत चल्ने चक्र र वितरण तथा कार्यान्वयनमा ल्याउन सूचनाको सङ्कलन, मूल्याङ्कन, भण्डार तथा विश्लेषणका रूपमा वर्णन गर्ने गरिन्छ । व्यवहारमा जासूसी सूचना चक्र परिस्थितिजनक परिवर्तन तथा तत्कालीन आवश्यकता प्रति उत्तरदायी हुने जीवन्त प्रक्रिया हो ।

विभिन्न जासूसी सूचना कार्यहरूले विभिन्न तरिकाले काम गर्दछन् । यस खण्डको उद्देश्यमा “जासूसी कार्य” ले अनुसन्धान प्रक्रियाप्रति जिम्मेवार व्यक्तिहरूलाई जनाउँदछ । उदाहरणका लागि उक्त कार्य प्रहरी विभाग अन्तर्गतको फौजदारी अनुसन्धान निकाय वा इकाईलाई सुम्पिएको हुनसक्छ । केही कार्यहरू सङ्कलन तथा विश्लेषणका लागि फरक मानिसहरू जिम्मेवार हुन सक्दछन् भने अन्यमा सम्पूर्ण चक्रका लागि समान मानिसहरू राख्ने गर्दछन् । विशेष परिस्थितिका लागि उत्तम उपायहरू उपलब्ध कार्य, उपलब्ध स्रोतहरू र कर्मचारीको सीप जस्ता पक्षहरूको दायरामा निर्भर गर्दछ ।

प्रहरी कार्यमा कार्यात्मक वा योजनाबद्ध जासूसी तथा रणनीतिक जासूसीमा विभाजन गर्ने गरिन्छ । कार्यात्मक जासूसीले गैरकानुनी क्रियाकलापहरूको अनुमान, मूल्याङ्कन र प्रभावका साथमा उक्त कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरू वा समूहका सम्बन्धमा जासूसलाई प्रदान गर्न प्रयोग गरिन्छ । यसलाई जारी अनुसन्धान वा अनुसन्धान पहलका संयन्त्रहरूका रूपमा वा गोप्य अनुसन्धान मापदण्ड पारित गर्नका लागि प्रयोग गरिन्छ । रणनीतिक जासूसी

सङ्कलनमा सामान्य अपराधसम्बन्धी सूचनाहरू, विशेष आपराधिक क्रियाकलाप र अपराध नभए पनि अपराध योजनाअन्तर्गत पर्ने योजनाबद्ध क्रियाकलापहरूलाई समावेश गर्न सकिन्छ । विशेषगरी द्वन्द्वउपान्त वातावरणमा अस्थिरता सृजना गर्ने वा गम्भीर अपराधमा संलग्न विशेष व्यक्तिहरूमाथि अनुसन्धान तथा कारवाही गर्नका लागि निश्चित अपराधमाथि केन्द्रित गर्ने प्रयास तथा स्रोतहरूलाई लक्ष्य अन्तर्गत राख्न सकिन्छ । यी दुई रणनीतिहरू अन्तरसम्बन्धित भएकाले फौजदारी जासूसी सूचना सङ्कलनलाई लक्षित रणनीति विकासका लागि सूचीत गर्न प्रयोग गरिन्छ र तल चर्चा गरिएभन्ने फौजदारी जासूसी सूचना सङ्कलन तथा गम्भीर आपराधिक क्रियाकलापलाई उच्च प्राथमिकतामा राख्ने निर्णयका लागि अमूल्य साधनहरू मानिन्छन् । यस परिच्छेदमा उल्लेख गरिएको तेस्रो रणनीति गम्भीर अपराध नियन्त्रण, त्यससम्बन्धी सूचनाको व्यवस्थापन र गम्भीर अपराधविरुद्ध सार्वजनिक सहायता सृजनालाई राख्न सकिन्छ । सेनाको सहभागितासम्बन्धी चौथो रणनीतिमा गम्भीर अपराधविरुद्ध लड्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सैनिक सहायताको प्रयोगलाई समावेश गर्न सकिन्छ ।

फौजदारी अनुसन्धान

“जासूसी सूचना” को पर्यायवाची “सूचना” होइन । जासूसी सूचनालाई प्रक्रिया पुऱ्याई अर्थपूर्ण बनाइएमा अनुसन्धान हुन जान्छ । प्रहरी सङ्गठनका निर्णयकर्ताहरूलाई कार्यात्मक तथा रणनीतिक निर्णय लिन र कार्यान्वयनमा उतार्न जासूसी सूचना आवश्यक हुन्छ । जासूसी सूचनालाई कहिलेकाहीं “कार्यका लागि तयार गरिएको सूचना” का रूपमा परिभाषित गर्ने गरिन्छ ।

देखिन जाने वा गम्भीर अपराध क्रियाकलापमा संलग्न हुने गरेको पाइन्छ। परिणामस्वरूप जासूसीसम्बन्धी पूर्व विद्यमान सेवाहरूमा सुधार गरिनुपर्दछ वा द्वन्द्व पश्चात् अलग राखिनुपर्दछ। विद्यमान, सुधारित वा पूर्णतः नयाँ भए पनि अनुसन्धान सेवालाई कानूनको शासनद्वारा सञ्चालित देशका सिद्धान्तहरूसँग मेल खाने हुनुपर्दछ र अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त तथा मान्यतालाई आत्मसात गर्नुपर्दछ।

दमनकारी शासन व्यवस्थाको दिमागबाट अनुसन्धान सेवालाई अलग राख्ने महत्त्वपूर्ण कदमका रूपमा अनुसन्धानको प्रयोग तथा क्रियाकलापको सञ्चालन र संवेदनशील सवालमा सम्बोधनका संयन्त्रहरू सृजना गर्ने कानूनको निर्माण तथा कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ। यस्ता सवालहरूले सूचना सङ्कलन विधि, सूचनाको भण्डार र अनुसन्धान सेवालाई सशक्तिकरण वा कार्यविधिमाथि कडाई गर्न थप वा संसोधित कानूनको आवश्यकतामाथि सरोकार जनाउने गर्दछ।

जासूसी प्रक्रिया

माथि उल्लेख गरिएभन्ने जासूसी प्रक्रियामा निम्न पक्षहरूलाई समावेश गर्न सकिन्छ, जसमा कार्ययोजना, सङ्कलन, मूल्याङ्कन, भण्डार, विश्लेषण र वितरण पर्दछन्। जासूसी कलामा सूचनाको भण्डारबाट आवश्यक सूचनाको पहिचान हुने गर्दछ। जासूसी कार्यको सफलताका लागि उद्देश्यविहीन तरिकाले सूचना सङ्कलन गर्न सकिँदैन। यसका लागि स्पष्ट र केन्द्रित कार्य हुनुपर्दछ र आवश्यक तथा कहाँबाट प्राप्त गर्ने पक्ष पनि थाहा पाउनुपर्दछ। यसका लागि जासूसी चक्रमा लक्षित सङ्कलन

प्रहरी निकायको उद्देश्यका परिप्रेक्ष्यमा प्रहरी क्रियाकलापको वातावरणमा केन्द्रित गर्दछ। रणनीतिक जासूसीले वर्तमान तथा उद्भव भइरहेका प्रवृत्ति, विभिन्न प्रकारका अपराध वा अपराधीहरूबाट आउने धम्की इत्यादिका सम्बन्धमा सूचना तथा मूल्याङ्कन प्रदान गर्दछ। यस सूचनाका आधारमा निर्णयहरू समय, रकम, व्यक्ति तथा साधन जस्ता कार्यात्मक स्रोतहरूको उचित विनियोजनसम्बन्धी निर्णयहरू गर्न सकिन्छ। रणनीतिक जासूसीले निकायहरूलाई सूचकहरू विकास गर्ने तथा विभिन्न प्रकारका स्थितिहरूको मूल्याङ्कनका लागि सावधानी सङ्केतहरूका लागि अनुमति दिने गर्दछ।

जासूसीको सीपमूलक प्रयोगले अपराध घटेको समयमा सक्रिय हुनुभन्दा पहिले नै सक्रिय हुन अनुमति दिने गर्दछ। अपराधपछि सक्रिय हुन अनुमति दिने यस्ता अपराधको प्रभाव भएभन्ने गम्भीर अपराधविरुद्ध लड्नका लागि कुनै प्रभावकारी रणनीतिको केन्द्र यसको पूर्व सक्रियतामा निर्भर गर्दछ। पूर्व सक्रियता उपायले अपराध रोकथाममाथि जोड दिने गर्दछ। यसले जटिल फौजदारी सञ्जालसँग मुकाविला गर्दा उक्त सञ्जालमा अर्को व्यक्तिले नेतृत्व लिने अवस्थामा अपराधी व्यक्तिहरूलाई गिरफ्तारी पर्ने मात्र नभई सञ्जालमाथि अवरोध खडा गर्ने तथा भताभुङ्ग पार्ने महत्त्वलाई स्वीकार गर्ने पक्षमा जोड दिने गर्दछ।

“जासूसी सूचना” शब्दावलीको द्वन्द्वउपान्त देशमा नकारात्मक अर्थ लाग्ने गर्दछ। यस्ता धेरै देशहरूमा जनताहरूले अनुसन्धान निकायहरूलाई गम्भीर अपराधविरुद्ध लड्ने भन्दा शक्ति संयन्त्रका रूपमा लिने गर्दछन् भने यस्ता निकायहरू कानून भन्दा माथि

विश्लेषणमा प्रक्रियाको विश्लेषण फरक पक्ष मानिन्छ। तर यसलाई सङ्कलन योजनाको तयारी, सूचना भण्डार र भण्डारमा रहेको सूचनाको वितरण जस्ता विश्लेषणमा प्रक्रियाका बृहत् लक्ष्यमा निर्णय लिन प्रयोग गर्ने गरिन्छ। विश्लेषणले हस्तक्षेप वा मूल्याङ्कनको तयारी गर्न सक्दछ, जुन प्रायः अनुमानको स्वरूपमा हुने भएकाले त्यसको परीक्षण गरिनुपर्दछ। विश्लेषकले कार्यात्मक वा रणनीतिक विश्लेषणका आधारमा अनुसन्धानकर्ता समूह वा व्यवस्थापकलाई सुझाव दिने गर्दछन्। सूचनाले निष्कर्ष निकाल्नका लागि विश्लेषकलाई सहयोग नगरेको अवस्थामा विश्लेषकले सूचनामा रहेको रिक्तता वा कमजोरीहरू पहिचान गर्न सक्दैनन् र थप सङ्कलनका लागि नयाँ अनुसन्धान आवश्यकताहरू निर्धारण गर्न वा सुझावहरू दिन सक्दछन्।

विश्लेषण समाप्त भएपछि परिणामहरू वितरण गरिनुपर्दछ। सामग्रीको प्रकार वितरणको स्वरूप र यसको महत्त्व तथा गति समायोजन गरिने सूचनामा निर्भर रहने गर्दछ। मौखिक व्याख्याका लागि लिखित प्रतिवेदन समायोजन गर्न सकिन्छ। परिणाम वितरण गर्नुभन्दा पहिले व्यक्तिले सूचनाको संवेदनशीलतालाई ध्यान दिनुपर्दछ र प्रतिवेदन वर्गीकृत हुने वा नहुने सम्बन्धमा निर्णय गर्नुपर्दछ। प्रतिवेदनका विविध स्वरूपहरूको तयारी र वितरण गरिनुपर्दछ। उदाहरणका लागि वर्गीकृत प्रतिवेदनमा संवेदनशील सूचनाहरूलाई हटाएर अन्य सूचनाहरू व्यापक रूपमा वितरण गर्न सकिन्छ। तथापि संवेदनशील स्रोतहरू सदैव संरक्षण गरिनुपर्दछ र उनीहरूको पहिचान गोप्य राखिनुपर्दछ, जसले गर्दा दुवै व्यक्ति तथा निकाय भविष्यमा थप सूचनाहरू उपलब्ध गराउन कम्तिमा विश्वस्त हुन सक्दछन्।

आवश्यक तत्त्व हुने गर्दछ। सङ्कलन उपयुक्त ढङ्गले सञ्चालन नगरिएमा अनुसन्धान कार्य सूचनामै फस्दै गएको पाइन्छ र लाभदायी चीजवस्तु उत्पादनका लागि सङ्घर्ष गर्नुपर्दछ।

वास्तवमा जासूसी कला सफलता कम्प्युटर सफ्टवेयरको सहायताबिना हासिल गर्न सकिँदैन। आजको सूचनाको युगमा मानिसहरूबाट सङ्कलित सूचना भौतिकरूपमा प्रक्रियाबद्ध गरेभन्दा आधुनिक प्रविधि अत्यन्त लाभप्रद हुने गर्दछ। केही कम्पनीहरू कानून कार्यान्वयन निकायको प्रयोगका लागि सफ्टवेयर प्याकेज विकास गरेका छन्। यस्ता प्रविधिहरूको उपयोगका लागि स्रोत तथा पूर्वाधारसँगै द्वन्द्वउप्रान्त वातावरणमा यी सफ्टवेयर मूल्यवान् हुने गर्दछन्। तर राज्यले आफ्नो आवश्यकता परिपूर्तिका लागि उपलब्ध संयन्त्रहरूका बारेमा सावधानीपूर्वक अध्ययन गर्नुपर्दछ। समय तथा स्रोतले अनुमति दिएमा देशको विशेष आवश्यकता पूर्तिका लागि सफ्टवेयरको विकास तथा प्रयोग गरिनुपर्दछ। फौजदारी जासूसीका लागि सूचना प्रविधि विशेषगरी सूचनाको तयारी तथा व्यवस्थापनका लागि पोख्त आफ्नै कर्मचारी हुनुपर्दछ। संवेदनशील प्रकृतिका सूचनाको सङ्कलन तथा आदान-प्रदानका लागि जुनसुकै अवस्थामा भए पनि सूचनाको अभिलेखीकरण सुरक्षितरूपमा गरिनुपर्दछ र अनुरोध गर्ने तहको प्रमाणीकरणबाट मात्र पहुँच दिइनुपर्दछ।

जासूसी प्रक्रियाको केन्द्रविन्दुमा सङ्कलन गरिएका सूचनाको विश्लेषण, उत्पादन र मूल्याङ्कनलाई राख्न सकिन्छ। विश्लेषणको चरणले सूचनाको अर्थ झल्काउँछ र सान्दर्भिक बनाउने गर्दछ।

जासूसी कार्य अपर्याप्त विश्वसनीय वा विस्तृत हुने प्रमाण संवेदनशील स्रोतहरूबाट प्राप्त हुने भएका कारण अदालतमा प्रयोग गर्न सकिँदैन । अदालतमा संवेदनशील स्रोतबाट प्राप्त अनुसन्धान प्रस्तुत गरेको अवस्थामा उक्त स्रोतको सुरक्षा खतरामा पर्न सक्दछ र उनीहरूलाई पुनः प्रयोग गर्न असम्भव हुन जान्छ । तथापि संवेदनशील तथा अपुष्ट सूचनाहरूको सत्यताका लागि अनुसन्धान इकाईमा दिनु वा अदालतमा प्रस्तुत गरिने नमुनामा सूचना प्राप्त गर्नका लागि जासूसी इकाईमा पठाइनु मूल्यवान हुन जान्छ ।

जासूसी सूचना आदान-प्रदान

गम्भीर अपराधविरुद्ध लड्न जासूसी कार्यहरू वा संस्थाहरूका बीचमा उपलब्ध सूचना आदान-प्रदान प्रायः महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यसले समस्याहरू ल्याइन सक्दछ । केही घटनाहरूमा कुनै संस्थाहरूको जासूसी वा सूचना अर्को संस्थासँग आदान-प्रदान गर्न अनुमति नदिएको पाइन्छ । अन्य घटनाहरूमा प्रारम्भिक रूपमा सूचना विभिन्न उद्देश्यका लागि आदान-प्रदानका लागि उत्पादन गरिएको हुन्छ । यसको अर्थ सूचना अर्को निकायले तत्कालै प्रयोग गर्न सक्दैन ।

गम्भीर अपराधका सीमापार प्रकृतिलाई लिनुपर्दा प्रायः सूचना आदान-प्रदान तथा अन्य देश वा संस्थासँग विश्लेषणका लागि विधि, कार्यविधि र अभिलेख संरक्षण संयन्त्रहरू स्थापना गरिनु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यसमा अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरी सङ्गठन (इन्टरपोल) र युरोपमा युरोपेली प्रहरी (युरोपोल) लाई समावेश गर्न सकिन्छ,

जासूसी कार्यको भूमिका पर्याप्त सूचनाको व्याख्या तथा विश्लेषणबाट हुने गर्दछ । तथापि प्रत्येक अनुसन्धान कार्यका उपलब्धिका सीमाहरू हुने गर्दछन् । उदाहरणका लागि जासूसी कार्यबाट सूचना योजनाबद्ध ढङ्गले लुकाइएमा अर्को जासूसी कार्यका लागि भविष्यमा हुनसक्ने अपराधमा सावधानी अपनाउन असम्भव हुनजान्छ । यसको सीमाका वावजुद पनि गम्भीर अपराध निर्मूलनका प्रयासमा सफलताका लागि प्रभावकारी जासूसी प्रक्रिया महत्त्वपूर्ण हुन आउँछ ।

प्रभावकारिताका लागि जासूसी कार्यको उचित परिभाषित गर्ने क्षेत्राधिकार हुने गर्दछ र जासूसीका लाभ तथा सीमाहरूका सम्बन्धमा जानकार हुने निर्णयकर्ताहरूले यसको उत्तम प्रयोग, सङ्कलन तथा विश्लेषणका लागि विशेषज्ञता भएका पर्याप्त एवम् सक्षम कर्मचारी र पर्याप्त स्रोतहरूका सम्बन्धमा बुझ्ने गर्दछन् । जासूसी कार्य व्यापक प्रहरी सङ्गठन अन्तर्गतको एकीकृत अङ्ग हुनुपर्दछ ।

जासूसी सूचनाको प्रमाणसँग तुलना

जासूसी सूचना प्रमाण सरह मान्न सकिँदैन, जुन अदालती प्रयोगका लागि लक्षित हुने गर्दछ र लागू हुने कानूनका आधारमा सङ्कलन गरिएको भए प्रमाणको रूपमा ग्रहण गरिन्छ । वास्तवमा जासूसी कार्य स्वीकार्य प्रमाणको खोजीका लागि प्रहरीको नेतृत्वमा प्रमाण सङ्कलन गरिएको अवस्थामा अदालतमा ग्रहण गर्न सकिन्छ । कहिलेकाहीं जासूसी इकाईमा आउने सूचनाको स्रोत तथा स्वरूप प्रमाणका लागि स्वीकार्य हुन सक्दैनन् । साधारणतया

सम्भौताहरूबाट समाधान गर्न सकिन्छ। यसो भएर पनि द्विपक्षीय सम्भौताबाट प्राप्त गरेका सूचनाहरू स्वतः तेस्रो पक्षलाई दिने अनुमति नदिएको हुन सक्दछ। प्रायः आदान-प्रदान गरिएका सूचनाहरू वा आफूखुसी सूचना सञ्चालनमा कोड हुन सक्दछ, जसले सूचनाका सम्बन्धमा पठाउने संस्थाले प्राप्तकर्तालाई अनुमति दिने सम्बन्धमा स्पष्ट पार्दछ। उदाहरणका लागि कोडले प्राप्तकर्ताले अर्को निकायसँग सूचना आदान-प्रदान, अदालतमा प्रयोग वा प्रथम प्रेषकसँग परामर्श नगरी प्रतिवेदनमा समावेश गर्ने सम्बन्धमा निर्देशित गर्दछ।

देशहरूले बेलामौकामा *पिस अपरेसन*मा प्रत्यक्षरूपले सूचना तथा जासूस पठाउने गर्दछन्। विशेषगरी जासूसी कार्यले राम्रोसँग नभएको भएमा यस्तो सहायता मूल्यवान् हुने गर्दछ। तर अनुसन्धान इकाईले *पिस अपरेसन*मा प्रभावकारी ढङ्गले काम गरिरहेको भएमा पनि *पिस अपरेसन*भन्दा देशहरूमा आफ्नो प्रयोगका लागि जासूसी सूचना सङ्कलन तथा विश्लेषणका गहन माध्यमहरू हुन सक्दछन्।

*पिस अपरेसन*मा अन्तर्राष्ट्रिय फौजको उपस्थितिले जासूसी सूचना आदान-प्रदानमा चुनौती तथा अवसरहरू प्रस्तुत गर्दछ। सैनिक तथा आपराधिक जासूसीमा प्रायः भिन्नता हुन्छ। तर द्वन्द्वप्रान्त देशमा सैनिक जासूसीले आपराधिक क्रियाकलापमा केन्द्रित नगरेपनि सङ्कलित केही सूचनाहरू गम्भीर अपराधविरुद्ध लड्नका लागि प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित हुने गर्दछन्। सैनिक तथा फौजदारी अनुसन्धानमा देखिने हानथाप गम्भीर अपराध र युद्ध अपराधको

जुन अपराधको रोकथाम तथा नियन्त्रणका अलावा आतङ्कवाद, सङ्गठित अपराध, मानव बेचबिखन, लागूऔषध बेचबिखन र अन्य अपराधमा बहुराष्ट्रिय प्रभाव वा संलग्नतामा सदस्य देशहरूका बीचमा समन्वय सुधार गर्ने उद्देश्यले स्थापना गरिएका छन्।

द्वन्द्वप्रान्त देशका गैरसरकारी संस्थाहरूले प्रायः फौजदारी जासूसी कार्यमा मूल्यवान् हुने सूचनाहरू प्रदान गर्ने गर्दछन्। कहिलेकाहीं गैरसरकारी संस्थाहरू द्वन्द्वरत पक्षहरूका नजरमा उनीहरूको तटस्थतामा प्रभावित पार्ने भएकोले फौजदारी जासूसी कार्यमा संलग्नता जनाउन हिचकिचाउने गर्दछन्, जसले गर्दा उनीहरूको काममा कठिनाई उत्पन्न हुने गर्दछ। तर गैरसरकारी संस्थाहरूसँग समन्वयका सम्भाव्यताहरू वृद्धि गर्न फौजदारी जासूसी कार्यमा महत्त्वपूर्ण मानिन्छ, जसले महत्त्वपूर्ण सूचनाहरूको खोजी गर्न सक्दछन्। यथार्थता के हो भने यस्तो समन्वयमा उत्पन्न अवरोधहरूले उद्देश्य प्राप्तिमा असम्भव नहुन पनि सक्दछ।

पिस अपरेसन जारी रहेको द्वन्द्वप्रान्त देशमा गम्भीर अपराधको सामनाका लागि प्रयासरत अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरूले सुरक्षा प्रमाणीकरण प्राप्त गर्न सक्दछन्, जसले गर्दा उनीहरूलाई आफ्नो गृह देशको जासूसी सूचनामा पहुँच हुन सक्दछ। यस्तो प्रमाणीकरण पाएका व्यक्तिहरू आफ्नो देशमा प्राप्त सूचना समान प्रकारको कार्य गर्ने भए पनि अन्य व्यक्तिसँग वा फरक राष्ट्रियता भएका व्यक्तिहरूसँग आदान-प्रदान गर्न अनुमति नदिएका हुन सक्दछन्। यस्तो कठिनाईलाई विशेष संस्थाहरूका बीचमा सूचनाहरू आदान-प्रदान गर्नका लागि सहमतिपूर्ण

रूपमा पहिचान नभएका साक्षीहरू र अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीशका लागि जासूसी सूचनाको खुलासाका लागि आवश्यक विधि सुनिश्चित गर्ने नियम २००१/२० अन्तर्गत अधिकार दिएको थियो । जासूसी स्रोतहरू यस्ता सूचना खुलासा गर्ने चाहना राख्दैनन् ।

थुनामा कार्यकारी आदेशमार्फत शङ्कास्पद व्यक्तिलाई नियन्त्रणमा लिनका लागि आरोपका सम्बन्धमा बुझ्न जासूसी प्रक्रियाको निरन्तरताको लागि पर्याप्त समय प्रदान गर्नु रहेको थियो, जसका कारण अदालतमा स्वीकार्य प्रमाणहरू उपलब्ध हुन सकून् । अन्तत्त्वगत्वा शङ्कास्पद व्यक्तिमाथि अदालतमा सुनुवाई गर्नुपर्ने हुन्छ र कार्यकारी आदेश जारी गर्नुको उद्देश्य अस्थायी उपायप्रति लक्षित थियो ।

सुरक्षा तथा समन्वयका लागि युरोपेली सङ्गठनको कानुनी पद्धति अनुगमन शाखा, अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरू र कोसोभोका लागि राष्ट्रसङ्घीय आयोगका अनुसार थुनासम्बन्धी कार्यकारी आदेशले फौजदारी न्यायमाथि हस्तक्षेप हुन गई न्यायपालिकाको स्वतन्त्रताका सिद्धान्तहरू उल्लङ्घन हुन पुगेको थियो । न्यायिक पुनःअवलोकनमा असफल भएपछि थुनासम्बन्धी कार्यकारी आदेश स्थानीय वा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनका आधारहरू अपुग हुन पुगेका थिए । युरोपेली परिषद्को प्रतिवेदनले यस्ता उपायहरू शान्ति तथा कानुनको शासन प्राथमिक भएको समयमा र प्रशासनिक रिक्तताको अवस्थामा द्वन्द्वको तत्काल अन्त्यपछि मापदण्डको उपयुक्त कार्यारम्भ भएको केही वर्षमा प्रश्न उठाउन लायक हुने गर्दछ ।

थुनासम्बन्धी कार्यकारी आदेशविरुद्ध आलोचना वृद्धि हुन थालेपछि चारजना शङ्कास्पद व्यक्तिहरू समावेश भएको विष्फोटनको विशेष

शङ्कास्पद आतङ्कवादीको रिहाईमा जासूसी परिणामहरूको आदान-प्रदानमा असक्षमता

बोस्निया तथा हर्जगोभिनामा नेटोको सेनाले आतङ्ककारी क्रियाकलापमा संलग्नता भएको आरोपमा एक जना शङ्कास्पद व्यक्तिलाई बन्दी बनाएको थियो । अन्तत्त्वगत्वा सेनाले शङ्कास्पद व्यक्तिलाई स्थानीय कानुन कार्यान्वयन निकायलाई हस्तान्तरण गरेपछि आरोपहरू प्रमाणित गर्नका लागि प्रयोग हुने जासूसी सूचनाको आदान-प्रदान वा प्रमाण उपलब्ध गराउन असक्षम भएका कारण रिहा गर्नुपरेको थियो ।

अनुसन्धानका समयमा निश्चिन्त हुने गर्दछ । द्वन्द्वप्रान्त समाजहरूमा प्रहरी तथा सैनिक जासूसी कार्यका बीचमा हुने सूचनाप्रवाह महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । यो प्रक्रिया चुनौतीबिना सदैव सम्भव हुन सक्तैन र यससम्बन्धी प्रमाणहरू तल उल्लेख गरिएका छन् ।

जासूसी सूचनामा आधारित थुनाका समस्याहरू

जासूसी स्रोतहरूबाट सूचनामा आधारित थुनाले समस्याहरू थोपार्न सक्दछ । कोसोभोमा *पिस अपरेसन*को प्रारम्भका केही वर्षमा राष्ट्रसङ्घीय महासचिवका विशेष प्रतिनिधिले अदालतको आदेशपछि पनि व्यक्तिहरू थुन्ने आदेश दिएका थिए । केही मुद्दामा पूर्णरूपमा अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीशबाट गठन भएको अदालतले प्रमाणको अभावमा त्यस्ता व्यक्तिको रिहाईको आदेश दिएको थियो र रिहाईका लागि अन्तर्राष्ट्रिय अभियोक्ताले प्रस्ताव राखेका थिए । केही मुद्दाहरूमा विशेष प्रतिनिधि नेटोको नेतृत्वमा रहेको *कोसोभो फोर्स*मा विश्वास गर्नुपरेको थियो, जसले उक्त जासूसी सूचनाको स्रोत अदालतमा सार्वजनिक गर्न चाहँदैनथ्यो । अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा अभियोक्ताहरू सार्वजनिक

गर्न सक्ने प्रमाणहरूलाई एकीकृत गर्न नसक्नु रहेको थियो, जसमध्ये केहीलाई सैनिक जासूसका रूपमा वर्गीकृत गरिएको थियो । शङ्कास्पद व्यक्ति सैनिक जासूसीमा उक्साएको पाइएपछि, पक्राउ परेका थिए र कोसोभो फोर्सले शङ्कास्पद र उनीहरूका सहयोगीसँग सोधपुछ गरेको थियो । दुवैको संलग्नता पिजेरियामा प्रतिरक्षा स्वरूप भएको पहिलो प्रतिरक्षा दावी गरिएको थियो, जसलाई सैनिक अनुसन्धानमा राखी राष्ट्रसङ्घीय अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरी, कोसोभोका सरकारी वकिल वा पछि नियुक्त गरिएका अन्तर्राष्ट्रिय अभियोक्तासमेतलाई उपलब्ध गराइएको थिएन । सोही घटनामा अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा राष्ट्रसङ्घीय अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरीले शङ्कास्पद र उनका सहयोगीसँग गरेको सोधपुछका क्रममा घटना घटेको समय र स्थानका अलावा अन्य विवरण पनि फरक पाइएको थियो । दोस्रो प्रतिरक्षा दावीको घटनामा सहमत गराउन पाँच प्रतिरक्षा साक्षीहरू उपस्थित गराइएको थियो भने पीडित सर्वियनले एक जनामात्र शङ्कास्पद व्यक्ति पहिचान गर्न सक्षम भएपछि सरकारी वकिलले उक्त मुद्दा खारेज गरेका थिए । अन्तर्राष्ट्रिय अभियोक्ताले पहिलो प्रतिरक्षाका सम्बन्धमा जानकारी पाएपछि वर्षौंको कार्यविधिगत सङ्घर्षपछि मुद्दा पुनः चलाउन सक्षम भएका थिए । दुर्भाग्यवश सोही समयमा कोसोभो फोर्सले नियमितरूपमा प्रारम्भिक सैनिक जासूसका प्रमाणहरू नछाडी आफ्नो देशमा फर्किने क्रम जारी रहेको थियो । साथमा सैनिक जासूसीको पहिचान तथा समसामयिक टिप्पणीहरूको संरक्षण गरिएको थिएन भने खाली सैनिक जासूसी अभिलेखमा नाम नखुलाइएका कम्प्युटरमा सुरक्षित टिप्पणीहरूमात्र उपलब्ध थिए । तसर्थ प्रथम प्रतिरक्षा दावीलाई दोस्रोमा अभियोग लगाउन प्रयोग गर्न सकिएको थिएन ।

घटनामा पूर्जा जारी भएको निर्णय लिन र संवेदनशील प्रमाणको पुनःअवलोकन गर्नका लागि राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनले उपयुक्त सुरक्षा प्रमाणीकरणसँगै अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीशहरूको विशेष अदालत गठन गरेको थियो । विशेष न्यायाधीशहरू यस घटनामा संलग्न थुनाको सवालमा निर्णय दिने उद्देश्यले आकस्मिक रूपमा कोसोभोमा ल्याएको थियो । बाहिरका न्यायाधीशलाई उपयोग गर्नुको कारण उनीहरूका लागि पहिले नै सुरक्षा प्रमाणीकरण गरिएको थियो र वर्गीकृत सामग्रीको पुनःअवलोकन पनि गरिरहेका थिए । सुरक्षा तथा समन्वयका लागि युरोपेली सङ्गठन तथा कोसोभोमा आयोगले विशेष कार्यदलको स्थापना गर्दैमा उक्त परिस्थितिको उपचार हुने अवस्था नहुने तर्क अगाडि सारेका थिए र कार्यकारी आदेशबाट थुनामा राख्ने कार्य अन्तर्राष्ट्रिय उपायहरूसँग बाभिएको थियो किनकि प्रतिरक्षाका लागि अनुसन्धान तथा प्रमाण सार्वजनिक नगरिएका कारण उक्त कार्य सम्पन्न गर्न असक्षम भएका थिए । विशेष कार्यदलले शङ्कास्पद व्यक्तिलाई निश्चित समयसम्म नियन्त्रणमा राख्नका लागि पर्याप्त प्रमाणहरू भएको निर्णय दिएको थियो । अन्तत्त्वगत्वा शङ्कास्पद व्यक्तिलाई अदालतमा सुनुवाई गर्न प्रशस्त स्वीकार्य प्रमाणहरू प्राप्त गर्न असफल भएका थिए र चारमध्ये तीन जना रिहा हुन पुगेका थिए । चौथो चाहिँ प्रारम्भमा चुरोटको बट्टामा पाइएको वंशाणुगत गुण (डि.एन.ए.) परीक्षणमार्फत उक्त विस्फोटनको घटनामा संलग्न भएको पाइएको थियो ।

गैरसैनिकका मुद्दामा सैनिक जासूसी सूचनाको प्रयोगमा कठिनाई

कोसोभोमा एकजना व्यक्ति कोसोभो अल्वानियन समूहका शङ्कास्पद सानो पसलअगाडि उभिरहेको समयमा चार वर्षको बालक सहित तीनजना कासोबो सर्वियन मानिसको हत्याको आरोपमा पक्राउ परेका थिए । शङ्कास्पद व्यक्ति रिहा हुनुमा एउटा कारण आरोप प्रमाणित

केन्द्रीय कार्यालय रहने गरी अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरीमा फौजदारी जासूसी इकाईको स्थापना गरेको थियो । उक्त इकाईले कोसोभोका लागि राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनका प्रहरी प्रमुख र कोसोभोका सङ्गठित अपराध विभागसँग समन्वय गर्नु पर्दथ्यो । बोस्निया तथा हर्जगोभिनामा उच्च प्रतिनिधिको कार्यालयले पनि अन्तर्राष्ट्रिय कर्मचारीले सञ्चालन गर्ने समान प्रकारको इकाई स्थापना गरेको थियो ।

राष्ट्रिय पद्धतिमा विशेष फौजदारी इकाईको स्थापनाका लागि यसको क्षेत्राधिकार र सक्षमताका साथमा विविध सवालहरू

कोसोभोमा जासूसी सूचना इकाईको सृजना

कोसोभोका लागि राष्ट्रसङ्घीय प्रशासन तथा यसको प्रहरी, अदालत र कोसोभो फोर्स तथा यसको जासूसी इकाई संवेदनशील सैनिक सूचनाहरू जासूसीका लागि अदालतमा स्वीकार्य प्रमाणहरू उपलब्ध गराउन सावधानीपूर्वक तयार गरेको थियो । उदाहरणका लागि सन् २००० को प्रारम्भमा राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको प्रहरीसँग आबद्ध फौजदारी जासूसी इकाईको अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरीले स्थापना गरेको थियो र कोसोभो फोर्सको केन्द्रीय कार्यालयबाट काम गरेको थियो । यसको कार्य सेनाको अनुसन्धानसँग सम्बन्धित सङ्गठित अपराधका प्रहरी सूचनाहरू समायोजन गर्न, विश्लेषण गर्न, यससम्बन्धी प्रवृत्तिहरू पत्ता लगाउन र प्रहरीको सीमित स्रोतहरूको उत्तम उपयोगसम्बन्धी रणनीतिहरूमा सुझावहरू दिनु रहेको थियो । यस प्रक्रियामा ढिलाई भएपछि कोसोभो सङ्गठित अपराध विभागको स्थापना हुन गयो, जुन सङ्गठित अपराधका लागि प्रहरी विश्लेषण तथा अनुसन्धान निकाय बन्न पुगेको थियो ।

गम्भीर अपराध सम्बोधनका लागि फौजदारी जासूसी इकाईको स्थापना

परिच्छेद ४ मा उल्लेख गरिएभैं द्वन्द्वउपान्त देशमा अनुसन्धान सङ्कलन, भण्डार, विश्लेषण र आदान-प्रदानमा समन्वय; जासूसी

जासूसी सूचनाको आदान-प्रदानमा नागरिक-सेना सहायतामा समझदारी-पत्र

जासूसी सूचना आदान-प्रदानका लागि सेना तथा प्रहरीका बीचमा विद्यमान आपसी विश्वास मात्र नभई कून सूचना कसरी कस्तो परिस्थितिमा आदान-प्रदान गर्ने सम्बन्धमा उनीहरूका बीचमा सम्पन्न सम्झौतामा निर्भर गर्दछ । कोसोभोमा राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको प्रहरी तथा कोसोभो फोर्सको सैनिक प्रहरी इकाईले सुरक्षा तथा अपराधसँग सम्बन्धित सूचनाहरूको विनिमयमा सहजीकरण गर्ने उद्देश्यले सान्दर्भिक सूचनाहरूको सङ्कलन, सार्वजनिक र आदान-प्रदानका लागि सूचना तथा जासूसीमा सहायता पुऱ्याउने सम्बन्धमा समझदारी-पत्र तयार गरेको थियो । कोसोभो अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरी तथा सैनिकले कुन सूचना आदान-प्रदान गर्न सकिने सम्बन्धमा निर्णय गर्न जिम्मेवार सम्पर्क व्यक्तिहरू नियुक्त गरेका थिए । साथै उनीहरू एक अर्काबाट प्राप्त गरेका सूचनाहरूलाई गोप्य राख्नसमेत सहमत भएका थिए ।

सूचनाका लागि भण्डारण कक्ष र सूचकहरूको सञ्चालनका लागि राष्ट्रिय प्रहरी सङ्गठनमा फौजदारी अनुसन्धान इकाईको स्थापना गरिनु आवश्यक हुन्छ । विभिन्न क्षेत्रमा विकेन्द्रित इकाईका सम्बन्धमा पनि सोच बनाउन सकिन्छ । साथमा केही पिस अपरेसनमा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन र सेनाले जासूसीमा समन्वय तथा आदान-प्रदान गर्नका लागि संयन्त्रहरू निर्माण गरेका हुन्छन् । माथि चर्चा गरिएभैं कोसोभोका लागि राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनले कोसोभो फोर्सको कार्यालयमा

सञ्चालनका लागि उत्कृष्ट सञ्चालन कार्यविधिहरू, सूचनाको खुलासा वा अनाधिकृत व्यक्तिको पहुँचमा रोकथामका लागि नीतिहरू, नाम तथा पहुँचका लागि गोप्य सङ्केत र सुपरीक्षण उल्लेख गरेको कानुन आवश्यक पर्दछ। अनुसन्धान सङ्कलन तथा विश्लेषणको विशेष तथा प्राविधिक प्रकृति अनुसार जिम्मेवार व्यक्तिहरू कारवाहीको प्रक्रियामा जानुपर्दछ र पूर्णरूपमा प्रशिक्षित हुनुपर्दछ। कलम र कागज सहित सूचना भण्डार सामग्री, सवारीसाधन र कम्प्युटर विशेषज्ञहरूका लागि आवश्यक स्रोतहरू कार्यालयलाई उपलब्ध गराउन समुचित आर्थिक कोष आवश्यक हुन्छ। इकाईका लागि समन्वय, सञ्चार र फौजदारी न्यायपद्धतिमा कार्यरत संस्थाहरूका बीचमा समन्वय नीति तथा विधिहरू पनि आवश्यक हुन्छन्।

रणनीतिहरूमाथि लक्षित

“लक्षित” भन्नाले अनुसन्धान वा कारवाहीका लागि सम्भावित लक्ष्यहरूमाथि निर्णय लिनका लागि प्रहरी वा फौजदारी न्यायपद्धतिको कारवाही इकाईको प्रक्रियालाई जनाउँदछ। लक्ष्यहरू विशेष व्यक्तिहरू, आपराधिक सङ्गठनहरू वा आपराधिक क्रियाकलापमा केन्द्रित हुन सक्दछन्। प्रभावमाथि अस्थिरता सृजना गर्ने वा आम जनतालाई खतरा हुने लक्ष्यहरू जस्ता पक्षहरू, स्रोतको उपलब्धता र चाहेको परिणामका लागि लक्ष्यको छनौटका सम्बन्धमा सूचित गर्नुपर्दछ। लक्ष्य पहिचान भएपछि मात्र कुशल रणनीति सृजना गर्न सकिन्छ। रणनीतिहरूमाथि लक्ष्यहरू फौजदारी जासूसी सूचनाबाट तयार गरिएका हुन्छन्। उदारहणका लागि रणनीतिक फौजदारी जासूसी सूचनाले देशमा हुने अपराधको प्रवृत्ति तथा स्वरूपहरू र रणनीतिक प्रतिक्रियामा

विभागले फौजदारी जासूसी इकाई तथा कोसोभोका लागि राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको प्रहरीबाट अनुसन्धान गरेको थियो। विभागलाई कोसोभोका लागि राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको प्रहरीको प्राविधिक तथा गोप्य अवलोकन र गुप्तचर एवम् सूचकहरू सञ्चालन गर्ने प्राविधिक सञ्चालनकर्ताको जिम्मेवारी दिइएको थियो। सन् २००२ को मध्यतिर उक्त विभागले कोसोभो फोर्स, फौजदारी जासूसी इकाई र कोसोभोका लागि राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको न्याय विभागका अन्तर्राष्ट्रिय अभियोक्ताहरूसँग प्रभावकारी कार्य सम्बन्ध विकास गरेर लक्षित प्राथमिकता र गोप्य तथा प्राविधिक गोप्य अवलोकनमा संयोजन हुनगई कारवाहीयोग्य हुने गिरफ्तारीबाट परिणाम आएको थियो। लक्षित प्रक्रिया अमेरिकी न्याय विभागको संवेदनशील सूचना तथा सञ्चालन इकाईको स्थापना पश्चात् प्रभावकारी हुन गएको थियो। अन्तत्त्वगत्वा उक्त इकाई कोसोभो फोर्स, फौजदारी जासूसी इकाई र कोसोभोका लागि सङ्गठित अपराध विभागले आदान-प्रदान गरिएको सैनिक तथा प्रहरी जासूसी गम्भीर अपराधीका पक्षमा प्रयोग गरिएको थियो र अदालती प्रक्रियाका लागि स्वीकार्य प्रमाण सङ्कलन गर्न प्रहरी अनुसन्धान तथा गोप्य एवम् प्राविधिक गोप्य अवलोकन प्रयोग गरिएको थियो।

तुलनात्मक रूपमा विस्तृत नीतिका वावजुद कोसोभोका लागि राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनले जासूसीलाई प्रमाणमा परिवर्तन कार्य सहजरूपमा हासिल गर्न सकेको थिएन। राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको गोप्य तथा प्राविधिक अनुगमन र अनुसन्धानबाट प्राप्त जासूसीको निरन्तरताबाट प्रयास सफल तथा स्वीकार्य मुद्दाका लागि पर्याप्त प्रमाणहरू जुटाउन सहज थिएन। राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनले सङ्गठित अपराधसम्बन्धी खतरनाक मुद्दाहरूको पहिलो सजाय टेलिफोन वार्ताको गोप्य अनुगमनमा पूर्णतः निर्भर रहेको थियो।

गिरफ्तारीले राजनीतिक उग्रवादीलाई उनीहरूको कार्यसञ्चालन गर्न सहयोग पुऱ्याउन सक्दछ, जसले भय, असन्तुष्टि र अस्थिरतालाई उत्साहित गर्दछ। जनविद्रोह नभए पनि अनुसन्धान, गिरफ्तारी र कारवाहीबाट आउनसक्ने परिणाममा असर पार्न सक्दछ।

- शान्तिसम्झौताको अङ्गका रूपमा सम्भवतः योजनाबद्ध ढङ्गले आरोपित नेता वा अपराधिक क्रियाकलापमा संलग्न हुनसक्ने नेतालाई सरकारमा समावेश गर्ने राजनीतिक सहमति हुनसक्दछ। यस्तो सहमति निःशर्त नहुन सक्दछ।
- अनुसन्धान, गिरफ्तार वा कारवाही गरिएमा अस्थिरता सृजना हुने चुनौती दिने नेताका सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय वा नयाँ सरकारले ध्यान दिनुपर्दछ।
- राजनीतिक रूपमा निकट सम्बन्ध भएका पीडकहरूका मुद्दा अगाडि बढाइएमा सुरक्षा स्थिति कमजोर बन्न सक्दछ र द्वन्द्व पुनः प्रारम्भ हुन सक्दछ। परिस्थिति कमजोर नभए पनि गिरफ्तारी वा कारवाही रोकथामका लागि राजनीतिक निर्णय तदारुकताका साथ लिन त्रास आउन सक्दछ।
- निश्चित व्यक्तिहरूलाई कारवाही वा गिरफ्तारीको प्रयासलाई विशेष जातीय वा धार्मिक समूह तथा एक वा अर्को राजनीतिक समूहको हितका विरुद्धमा विभेदका प्रमाणका रूपमा लिन सक्दछन्।
- निश्चित व्यक्तिहरूका विरुद्धमा फौजदारी मुद्दा अगाडि बढाइनुले सैनिक वा जासूसीका व्यापक उद्देश्यलाई वेवास्ता गर्न पनि सक्दछ।

कुन र कस्तो अवस्थासम्म राजनीतिक अवस्थालाई ध्यान दिने भन्ने विषयमा विवाद हुन सक्दछ। केही पर्यवेक्षकका अनुसार

कसलाई प्राथमिकता दिने सम्बन्धमा प्रहरीलाई तरिका उपलब्ध गराउँछ। कार्यात्मक फौजदारी जासूसीले कुन शङ्कास्पदलाई अगाडि बढाउन प्रहरी वा अभियोजन रणनीतिका सम्बन्धमा सूचीत गर्दछ। यसले गोप्य परिचालन तथा गोप्य गतिविधि अवलोकन कार्य सञ्चालनका लक्ष्यहरू पहिचान गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ, जुन अदालतमा स्वीकार्य प्रमाणको खोजी वा कम्तिमा न्यायिक वा कारवाही जासूसीमा काम लाग्ने प्रमाण हुन सक्दछन्। द्वन्द्वउपान्त देशमा परिस्थितिका आधारमा अन्तर्राष्ट्रिय फौजबाट सैनिक अनुसन्धानले लक्षित रणनीतिहरूको विकासका लागि प्रहरी तथा अभियोक्तालाई सहायता पुऱ्याउँदछ।

सबै लक्षित रणनीतिहरूका लागि स्रोतहरूको उचित विनियोजन वा विशेष प्रकारका अपराधमा केन्द्रीकृत विशेष अपराधिक सञ्जाल जस्ता छनौट आवश्यक हुन्छ। द्वन्द्वउपान्त परिप्रेक्ष्यमा तत्कालीन राजनीतिक परिवेस तथा सामाजिक अस्थिरता सृजना हुने त्रासका कारण निश्चित गम्भीर अपराधका पीडकहरूमाथि कारवाही अगाडि बढाउन मुस्किल हुने थप सवाल उठ्ने गरेको छ। यो अत्यन्त संवेदनशील सवाल हो, जुन प्रायः सम्बोधन नभएको पाइन्छ।

राजनीतिक विचारका आधारमा परिस्थिति अनुसार निम्न भूमिका खेल्न सक्दछन् -

- राजनीतिक रूपमा शक्तिशाली वा जनताको एउटा समूहबाट युद्ध तथा प्रतिरोधका निम्ति मार्गदर्शक ठानिएका व्यक्तिको गिरफ्तारीले जनविद्रोह वा विरोध प्रदर्शनमा उक्साउन सक्दछ, भने हुलदङ्गा तथा गम्भीर हिंसा पनि निम्त्याउन सक्दछ।

जनचेतना अभियानहरू

गम्भीर अपराध रणनीतिका लागि व्यापक समझदारी तथा सहायता वा कम्तिमा पनि स्वकारोक्ति द्वन्द्वउप्रान्त वातावरण आवश्यक हुन्छ। यस्तो सहायतामाथि विजय प्राप्त गर्नका लागि सार्वजनिक तथा सामूदायिक प्रचार र चेतना अभियान सञ्चालन गरिनु महत्त्वपूर्ण मानिन्छ, वा सैनिक शब्दावली अनुसार “सूचना कारवाही” को प्रयोग गरिनुपर्दछ। यस खण्डको उद्देश्य प्राप्त गर्न “जनचेतना अभियान” शब्दावलीले दुवै नागरिक तथा सैनिक सार्वजनिक सूचना, चेतना र प्रचार प्रयासहरूलाई समेट्ने गर्दछ। सैनिक वा नागरिक अधिकारी जोसुकैले सञ्चालन गरेको भए

पनि जनचेतना अभियानका चार वटा उद्देश्यहरू हुने गर्दछन्, जसमा गम्भीर अपराधको सामना गर्न जनतालाई जानकारी दिने; गिरफ्तारी तथा कारवाहीका बारेमा सूचनाको व्यवस्थापन; गम्भीर अपराधका विरुद्धमा लड्नका लागि व्यापक वैधानिकता; र स्थानीय जनताका लागि सक्रिय सहायताको व्यवस्था पर्दछन्।

सार्वजनिक सूचनाको कमीका कारण दड्गा

कोसोभोमा बिक्री करमा देखिएको असहमतिका कारण दड्गा व्यापक भड्केको थियो। राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनले बिक्री कर देशमा लागू नगरी आयातीत सामानमा मात्र लगाएको थियो। यस सम्बन्धमा जनतालाई एकदम कम सूचना प्रदान गरिएको थियो। तर कोसोभो सर्वोच्च समुदायले यसलाई आयात करका रूपमा बुझे र यसलाई स्वतन्त्र राष्ट्र घोषणा गर्ने कदमका रूपमा ग्रहण गर्न पुगे। बिक्री कर सङ्कलन गर्नुभन्दा पहिले सूचना अभियान सञ्चालन गरिएको भए अधिकांश असमझदारी तथा कठिनाईहरू हटाउन सकिन्थ्यो।

राजनीतिक अवस्थालाई कानुनी पक्षसंग हेरिनुहुँदैन र अपराधमा संलग्न भएका व्यक्ति जोसुकै भए पनि उनीहरूमाथि कारवाही गरेका कारण आउन सक्ने सम्भावित अल्पकालीन परिणामका सम्बन्धमा जवाफदेही बनाइनुपर्दछ। पर्यवेक्षकहरूका अनुसार यसो नभएको खण्डमा कानुनको शासनका सिद्धान्तहरू तथा द्वन्द्वउप्रान्त समाजको स्थायित्व प्रयासहरूलाई वेवास्ता गरेको ठहर्छ र दण्डहीनतालाई स्वीकारेको मानिन्छ। अन्यका अनुसार अनुसन्धान, गिरफ्तारी र कारवाहीका समयमा राजनीतिक अवस्थालाई ध्यान दिनुपर्दछ किनकि गम्भीर अपराधका प्रयासहरू प्राथमिकरूपमा स्थिरता संरक्षणप्रति लक्षित राजनीतिक रणनीतिका अंशका रूपमा लिने गरिन्छ र द्वन्द्वउप्रान्त वातावरण निश्चित कारवाहीको कमजोरीका कारण धान्न नसक्ने हुन सक्दछन्। साथै गर्ने वा गर्न नहुने कार्यसम्बन्धी कुनै पनि निर्णय वस्तुगत स्थितिका आधारमा गरिनुपर्दछ र स्वार्थको सावधानीपूर्वक सन्तुलनका आधारमा द्वन्द्वउप्रान्त वातावरणलाई स्थायित्व दिन प्रयासतर्फ लक्षित हुनुपर्दछ। यस दृष्टिकोणका विपक्षीहरूले पहिला परिस्थिति तथा कारवाही गर्न हुने वा नहुने सम्बन्धमा मूल्याङ्कन र त्यसपछि ढिलागरी गरिने कारवाहीबाट कानुनको शासनमा आधारित सुरक्षित वातावरण स्थापना गर्ने लक्ष्यका लागि हानिकारक वा सहयोगी हुने सम्बन्धमा निर्णय लिनुपर्दछ। प्रहरी तथा कारवाहीमाथि राजनीतिक नियन्त्रणका नजिर स्थापना गर्ने परिणामहरूलाई निश्चित रूपमा ध्यान दिनुपर्दछ।

द्वन्द्वको केन्द्रमा परेका हुन सक्दछन् वा बदला स्वरूप आक्रमण वा जातीय वा राजनीतिक रूपमा लक्षित हत्या जस्ता गम्भीर अपराधहरूलाई निष्पक्षता नभएको बुझ्न सक्दछन्। गम्भीर अपराधका शङ्कास्पद जातीय वा अन्य समूहका सदस्यलाई अर्को समूहका सदस्यले मन नपराएको दृष्टिकोणले हेर्न सक्दछन्। समुदायमा कुनै पनि प्रकारका सम्भावित बदलास्वरूप लिइने कार्यबाट जोगिन गिरफ्तारी वा आरोपका सम्बन्धमा यथाशिघ्र सार्वजनिक गरिनुपर्दछ। यस कदमले सञ्चार माध्यम वा उच्च पृष्ठभूमि भएका व्यक्तिका सहयोगीबाट सञ्चालन गर्न सकिने

गलत सूचना प्रवाहलाई रोक्न सकिन्छ। वास्तवमा निर्दोषिताको परिकल्पना मापदण्डको अधिकार उल्लङ्घन नहुनेमा ध्यान दिनुपर्दछ र सञ्चार माध्यमले सुनुवाई सञ्चालन गर्ने भन्दा सही सूचना प्रदान गर्नमा जनचेतना अभियान केन्द्रित भएको सुनिश्चित गर्नुपर्दछ। अपराधिक मुद्दामा अभियोक्ता तथा प्रतिरक्षा वकिलले कस्ता प्रकारका सूचनाहरू सार्वजनिक गर्ने निर्देशिका तयार गर्न आचारसंहिता

साक्षी संरक्षण विकल्पका सम्बन्धमा जनचेतना अपर्याप्त

कोसोभोमा राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको नियम २००१/२० ले अदालती प्रक्रियामा बन्द सत्र, नक्कली लाभको प्रयोग, आरोपित व्यक्तिलाई अदालतबाट अस्थायी रूपमा अलग राख्ने र साक्षी संरक्षण इकाईको स्थापना जस्ता कैयौं साक्षी संरक्षण मापदण्डहरू प्रदान गरेको छ। तथापि जनताको विश्वास यी कार्यक्रममा बढाउन कोसोभोको न्यायपद्धतिलाई चुनौतीपूर्ण हुन गएको थियो र साक्षी संरक्षण सहायताका लागि योग्य आवश्यक उपायहरूका बारेमा स्पष्ट र उपयुक्त सूचना प्रदान गर्नमा जनचेतना अभियानको महत्त्वपूर्ण भूमिकालाई उल्लेख गर्दछ।

जनचेतनाको पहिलो तथा प्रमुख उद्देश्य प्रहरी तथा गम्भीर अपराधिक क्रियाकलापका सम्बन्धमा लागू गरिएका रणनीति तथा उपायहरूको जनतालाई जानकारी गराउनु हुने गर्दछ। सामान्य वा विशेष तरिकाबाट गम्भीर अपराध नियन्त्रणका लागि कानुनी संरचनाका कुनै पनि संसोधनहरूमा भएका मापदण्डहरू स्थानीय समुदायको हीतमा उपयोग हुने पक्षमा जोड दिई उचित ढङ्गले प्रचार गरिनुपर्दछ। गोप्य गतिविधि अवलोकन, सहयोगात्मक साक्षीहरू वा फौजदारी जासूसी इकाईको स्थापना जस्ता नयाँ मापदण्डहरू पूर्व शासन व्यवस्थाका दमनकारी कार्यसँग सम्बन्धित भएको अवस्थामा मापदण्डको प्रकृति तथा व्यवस्थाहरू र यसको विगतमा भन्दा फरक ढङ्गले हुने सम्बन्धमा जनताले बुझ्नु महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। साथमा नयाँ मापदण्डहरूमा भएका व्यवस्थाबाट अधिकारको संरक्षण कसरी हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा पनि व्याख्या गरिनुपर्दछ। यस्ता कदमहरू सञ्चालनमा असफलता भएमा नयाँ कानुनका सम्बन्धमा जनतामा असम्झदारी बढ्न जान्छ र अस्थिरता सृजना हुन सक्दछ। कानुन अन्तर्गत भएका अधिकार सम्बन्धमा जनतामा जागरण आउनु र अधिकारमा जोड दिएर “कानुनी साक्षारता” बढ्न गई प्रहरी दुर्व्यवहारका घटनाहरूमा पनि कम हुन जान्छ।

अभियानको दोस्रो उद्देश्यमा उच्च पृष्ठभूमिको गिरफ्तारी वा गम्भीर अपराधका कारवाहीका बारेमा सूचनाको “व्यवस्थापन” गर्नु रहेको छ। यस्ता गिरफ्तारीका सम्बन्धमा गलत सूचना र असम्झदारीले व्यापक असहमति सृजना गर्दछ र हिंसा भड्काउन पनि सक्दछ। यस्तो स्थिति विशेषगरी कमजोर द्वन्द्वउपान्त देशमा विकसीत हुने सम्भावना रहन्छ, जहाँ जातीय वा अन्य समूह

रहेका व्यक्तिको हस्तक्षेप वा बदला स्वरूप आउनसक्ने धम्कीका कारण चाहना नहुनु रहेका छन् । सुरक्षित, गोप्य, चौबीसै घण्टा आकस्मिक सेवा र प्रहरीका लागि गोप्य नामबाट सूचना प्रदान गर्ने वाकस जस्ता कार्यक्रमको स्थापना तथा प्रचारले यस्ता अवरोधमाथि विजय प्राप्त गर्न सहयोग पुऱ्याउँदछ । यसैगरी साक्षी संरक्षण तथा स्थानान्तरण कार्यक्रमको सृजना जस्ता कानुनी संरचनामा गरिएको परिवर्तनका कारण साक्षी सुनुवाईका समयमा बयान दिन प्रोत्साहित हुन सक्दछन् । साथमा कारवाहीबाट पूर्ण वा आंशिक सजाय मुक्त गर्ने पद्धति लागू गरिएको अवस्थामा जनतालाई यस्तो कदमका पछाडि रहेको लाभका सम्बन्धमा जानकारी दिइनुपर्दछ (विस्तृत परिच्छेद ३ मा हेर्नुहोस्) ।

सबै जनचेतना अभियानहरू सावधानीपूर्वक सञ्चालन गरिनुपर्दछ र जनसम्पर्क अधिकारी वा अन्य उपयुक्त विशेषज्ञबाट बाँडिनुपर्दछ । द्वन्द्वउपान्त देशमा अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय संस्थाहरू सहायतामूलक वा कार्यकारी भूमिकामा संलग्न भएको अवस्थामा जनचेतना अभियान उनीहरूको कार्यको प्रमुख अङ्ग बन्नुपर्दछ । जनचेतना अभियानको तयारी तथा योजनाका समयमा कस्तो समाचार कसलाई कसरी प्रवाहित गरियो भन्नेसम्बन्धी प्रश्नावलीहरूको जवाफ खोजीनु महत्त्वपूर्ण हुन आउँछ ।

यस्ता सूचना प्रवाहित गर्दा जहिले पनि ध्यान दिइनुपर्दछ । गम्भीर अपराधसँग सम्बन्धित प्रहरीका कैयौं क्रियाकलापहरू भौतिक रूपमा खतरनाक र राजनीतिक रूपमा संवेदनशील भएकाले सार्वजनिक बहसका लागि उपयुक्त नहुन सक्दछन् ।

बनाउनुपर्दछ । यस्तो पूर्व सावधानी फैसला विधिमा भौतिक रूपमा हुने पूर्वाग्रहीपन हटाउन, अदालत वा फौजदारी न्यायपद्धतिमाथि हुनसक्ने आलोचना, वा नकारात्मक सार्वजनिक प्रतिक्रियाबाट हुनसक्ने उक्साहटबाट जोगिने जस्ता विभिन्न कारणले महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

जनचेतना तथा प्रचार अभियानको तेस्रो उद्देश्यमा स्थानीय समुदायबाट गम्भीर अपराधका विरुद्धमा लड्नका लागि व्यापक वैधानिकता हासिल गर्नुपर्दछ । द्वन्द्वउपान्त देशहरूका प्रहरी तथा फौजदारी न्यायपद्धतिलाई स्थानीय समुदाय, विशेषगरी विगतमा जघन्य मानवअधिकार उल्लङ्घनका पीडकहरू भएको स्थानमा वैधानिकता हासिल गर्न वर्षौं लाग्न सक्दछ । फौजदारी न्यायपद्धतिमाथि विश्वास सृजना गर्नु समय लाग्ने भएकाले गिरफ्तारीका कारणहरू वा गम्भीर अपराधका पहलमाथि समुदायमा सहमत गराउन गम्भीर अपराधले शान्तिमाथि आउने चुनौतीका कारकहरू साधारण हिसावले व्याख्या गर्नुपर्दछ । यसका अलावा जनचेतना अभियानले जनतामा गम्भीर अपराधका गहन पक्ष प्रवाहित गर्दछ, जुन पूर्ण रूपमा पुनरनिर्माण र निर्मूलनको प्रयासमा पार्ने नकारात्मक प्रभावलाई स्वीकार नगर्न सक्दछ र उक्त प्रगतिलाई जनताले मान्यता नदिन पनि सक्दछन् ।

जनचेतना तथा प्रचार अभियानको चौथो उद्देश्यमा स्थानीय समुदायको सक्रिय सहायता तथा सहभागिता जुटाउनु हुने गर्दछ । द्वन्द्वउपान्त समाजमा गम्भीर अपराधमा सफलतापूर्वक कारवाही चलाउन सबैभन्दा ठूलो अवरोधमा सूचना प्रदान गर्नमा साक्षीको हिच्किचाहट र गम्भीर अपराधको आरोपमा सुनुवाईमा

यस प्रक्रियामा समावेश गराउनु व्यावहारिक हुने गर्दछ । समाचार कहाँ प्रवाहित गर्ने भन्ने सन्दर्भमा गम्भीर अपराधका पहलहरू राजधानी भन्दा बाहिर र प्रमुख जनसङ्ख्या केन्द्रहरूमा प्रचार गर्नुपर्नेमा ध्यान दिनु महत्त्वपूर्ण हुन आउँछ । समाचारको प्रवाह कसरी गरियो भन्ने कुरा लिखित, रेडियो अभियान वा सार्वजनिक भेला जस्ता प्रवाह गर्ने भौतिक माध्यम मात्र नभई यसको उद्देश्य तथा विषयसँग सम्बन्धित हुने गर्दछ । विदेशी सहायताबाट सञ्चालन गरिएका कुनै पनि जनचेतना अभियानले स्थानीय संस्कृति, परम्परा र इतिहासका अलावा सूचनाको विषय, प्रवाहित गर्ने तरिका र यसमाथि आउने प्रतिक्रियालाई पनि ध्यान दिनुपर्दछ ।

दङ्गामा सहयोग पुऱ्याउने गलत सूचना रोक्न असफल

सन् २००२ को जनवरीमा कोसोभोका लागि राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरीले युद्ध अपराधमा संलग्न भएको आरोपमा कोसोभो अल्बानियनद्वारा युद्धका मार्गदर्शकक ठानेका तीन जना कोसोभो मुक्ति सेनाका सदस्यहरूलाई गिरफ्तार गरेको थियो । तीनका समर्थकहरूले उक्त क्षेत्रमा राजनीतिक भुकावको दुरुपयोग गरेका थिए र सञ्चार माध्यममा कोसोभो सर्वको हत्या गर्ने योजना बनाएको आरोप लगाउँदै बेलग्रेडको आदेशमा गिरफ्तार गरेको दावी गरेका थिए । वास्तवमा उनीहरूलाई कोसोभो अल्बानियनको हत्याको आरोपमा सोधपुछ गरिएको थियो । गिरफ्तारीको सूचना व्यापक रूपमा फैलिएपछि दङ्गा भड्किन गएको थियो र अस्थिरता नियन्त्रणमा लिन विशेष प्रहरी इकाईलाई परिचालन गर्नुपरेको थियो । यस घटनाले पारदर्शिताको स्थापना र गलत सूचना तथा सही एवम् विश्वसनीयसँगै हल्लाबाट जोगिन सार्वजनिक सूचना अभियान सञ्चालनको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ ।

जनतालाई महत्त्वपूर्ण विकासका सम्बन्धमा सूचीत गर्नुपर्दा सार्वजनिक प्रचार अभियानले जारी अनुसन्धानमाथि प्रभावित पार्नुहुँदैन । सूचना दिइएका व्यक्तिलाई प्रवाहित गरिएको तरिकाका आधारमा प्रभावित पार्न सक्दछ । बहुसङ्ख्यक जनता निरक्षर भएको अवस्थामा लिखित अभियानबाट स्रोतको दुरुपयोग मात्र हुन जान्छ र समाचार रेडियो, नाटक, नृत्य वा सार्वजनिक भेला मार्फत प्रवाहित गरिनुपर्दछ । समाचार जेसुकै भए पनि वा जसरी बाँडिएपनि स्थानीय नेताहरू, समुदायका प्रमुखहरू, जेष्ठ नागरिकहरू वा नागरिक समाजका महत्त्वपूर्ण सदस्यहरूलाई

अफगानिस्तानमा लागूऔषध रणनीति सार्वजनिक गर्ने सूचना अभियान

अफिम उत्पादन तथा अवैधानिक लागू औषधीको प्रयोगमा कमी ल्याउन सार्वजनिक सूचनाको महत्त्वलाई स्वीकार गरी अफगानिस्तानले सूचना अभियान सञ्चालन गरेको छ, जसमा कानुनी शासनको स्थापना, अफिम उत्पादनको गैरकानुनी पक्ष, अफिमले अफगानिस्तानको अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा गर्ने वेइज्जती र किसानका लागि वैकल्पिक जीवनयापनका उपायहरू प्रदान गर्ने विषयहरू समावेश गरिएको छ । लागूऔषधविरुद्धका समाचारहरू रेडियो तथा टेलिभिजनजस्ता सञ्चारमाध्यमका अलावा हास्यव्यङ्ग्य पुस्तकहरू, विलबोर्डहरू, पुस्तिका, खेल पुस्तकहरू, स्टिकरहरू, तुल, विज्ञापन तथा भित्तेपात्रोमार्फत सार्वजनिक गरिएको थियो । सन् २००५ को अन्त्य र सन् २००६ को प्रारम्भमा राष्ट्रपति कार्जाईले कैयौँ सार्वजनिक भाषणमा अफिम उत्पादनका विरुद्धमा बोलेका थिए भने लागूऔषधका प्रयासमाथि सहयोग लिनका लागि स्थानीय राजनीतिक तथा आदिवासी नेताहरूसँग बैठकहरूको आयोजना गरेका थिए ।

मुकाबिला गर्ने अधिकार दिइएको थियो । उनीहरूलाई यस प्रकारका हिंसालाई सम्बोधनगर्ने अधिकार सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव १२४४ को अनुच्छेद ९ (ग) र ९ (घ) ले प्रदान गरेको थियो, जसले “शरणार्थी तथा विस्थापित मानिसहरूलाई सुरक्षित रूपमा घर फर्कने वातावरण स्थापना” गर्न र “यस कार्यका लागि अन्तर्राष्ट्रिय प्रशासकको उपस्थिति नभएसम्मका लागि दायित्व” सुनिश्चित गर्न अन्तर्राष्ट्रिय सुरक्षा उपस्थितिलाई सशक्तिकरण गरेको थियो ।

यस्ता कार्य सम्पन्न गर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सेनाको क्षमता उनीहरूलाई प्रदान गरिएको क्षेत्राधिकार र संयुक्त राष्ट्र सङ्घ, अफ्रिकन युनियन वा नेटोजस्ता *पिस अपरेसन*को नेतृत्व गर्ने संस्थाद्वारा लादिएको स्रोत तथा राजनीतिक अवरोधका कारण सीमित हुन गएको थियो । साथमा सेना पठाउने देशको *पिस अपरेसन*मा कुनै पनि समयमा हुनसक्ने संलग्नतामा कमी आउनसक्ने भएकाले सेनाप्रमुखको गम्भीर अपराधसँग जुध्ने अभियानलाई व्यापकरूपमा प्रभावित पार्दछ । उदाहरणका लागि एउटा राष्ट्रको सेनाले गम्भीर अपराधका पीडकहरू गिरफ्तार गर्न सक्षम भए पनि अर्को देशको सेनामा कानुनी, आर्थिक र राजनीतिक अवरोधका कारण कठिनाई उत्पन्न भएको हुनसक्दछ ।

अन्तर्राष्ट्रिय सेनाको अर्को कानुनको शासनसम्बन्धी कार्यमा विगतका *पिस अपरेसन*मा खेलेको भूमिका अनुसार थुनुवा सुविधा तथा प्रशासनको स्थापना गरेको पाइन्छ । कोसोभोमा उक्त प्रान्तलाई पाँच क्षेत्रमा विभाजन गरिएको थियो र प्रत्येकलाई फरक देशको नेतृत्व रहेको सेनाले रेखदेख गरेको थियो । नेटो,

गम्भीर अपराधविरुद्धको सङ्घर्षमा अन्तर्राष्ट्रिय फौजको भूमिका

द्वन्द्वप्रान्त समाजमा राष्ट्रिय वा कार्यकारी अधिकार भएका प्रहरी निकायहरू गम्भीर अपराधका अलावा शान्ति तथा सुव्यवस्था मिलाउन जिम्मेवार हुने गर्दछन् । विगतको अनुभव अनुसार द्वन्द्वप्रान्त वातावरणमा अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नताको प्रारम्भिक तहमा गम्भीर अपराधहरूको सामना गर्ने क्षमता कमै हुनेगर्दछ । उदाहरणका लागि सोमालिया (सन् १९६० को संयुक्त राष्ट्र सङ्घको पहिलो मिसन) कोङ्गो, वेस्टर्न पपुवा र हाइटीमा *पिस अपरेसन*मा सक्रिय प्रहरी नभएको पाइन्छ । अन्य स्थानमा प्रहरी भए पनि गम्भीर अपराधको सामना गर्न तयार नभएको देखिन्छ । यसका अलावा धेरै द्वन्द्वप्रान्त वातावरणमा राज्यसँग सक्रिय अदालतसँगै उपयुक्त न्यायिक पद्धति र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार मापदण्डहरू पूरा गर्ने बन्दी सुविधाहरूजस्ता गम्भीर अपराधसँग मुकाबिला गर्ने आवश्यक स्रोतहरूको अभाव देखिन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय सैनिक प्रहरी नभएको द्वन्द्वप्रान्त वातावरणमा शान्ति स्थापना तथा स्थिरताका लागि अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासहरूका लागि गम्भीर अपराधविरुद्ध लडाईको क्षमता राख्ने सेना आवश्यक हुन्छ र दैनिक रूपमा केही हदसम्म शान्ति तथा सुव्यवस्था मिलाउनमा क्षमतावान हुन सक्दछन् । केही घटनामा यस्तो शक्ति सुरक्षा वा नागरिकको संरक्षण गर्ने खटिएका व्यक्तिहरूको कार्यक्षेत्र भित्र पर्दछ । कोसोभोमा प्रारम्भिक चरणमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरीको अभावमा अन्तर्राष्ट्रिय सेनालाई हत्या, अपहरण, लुटपाट र आगजनीजस्ता अन्तरजातीय हिंसासँग

सम्झौतामा हस्ताक्षर भएको ६ महिनाको अवधिसम्ममा नेटोको इम्प्लिमेन्टेसन फोर्स प्रमुख मुद्दा बन्न सकेको थिएन । इम्प्लिमेन्टेसन फोर्सलाई प्रतिस्थापित गरेको स्ट्याबिलिटी फोर्सले केही वर्ष पहिलेका भए पनि प्राथमिकतामा राखी आरोपित युद्ध अपराधीलाई नियन्त्रणमा लिने चासो देखाएको थियो । पिस अपरेसन अगाडि बढेपछि युद्ध अपराधीलाई जवाफदेही बनाएको आधारमा बोस्निया तथा हर्जगोभिनाका अलावा बाल्कन क्षेत्रका अन्य देशमा स्थायित्वको स्पष्टता देखा परेको थियो । यसले के स्पष्ट पार्दछ भने आरोपित युद्ध अपराधीलाई नियन्त्रणमा लिन स्ट्याबिलिटी फोर्स आवश्यक थियो ।

संलग्नताका नियमहरू (रुल अफ इन्गेज्मेन्ट) को महत्त्व

कानून कार्यान्वयनको दायित्व सञ्चालन गर्न सैनिक इकाईका संलग्नताका लागि स्पष्ट लिपिबद्ध नियमहरूको आवश्यकतालाई बढाइचढाई गरिनुहुँदैन । शान्तिकार्यको सफलताका लागि स्पष्ट नियमहरू आवश्यक हुन्छन् । उदाहरणका लागि संलग्नतासम्बन्धी नियमहरू पूर्वी टिमोर र कम्बोडिया सन् १९९२ देखि १९९५ सम्मको प्रारम्भिक सैनिक हस्तक्षेपका समयमा विस्तृत रूपमा विकास गरिएका थिए ।

पूर्वी टिमोरमा द्वन्द्वपश्चात् घटेका गम्भीर अपराध सम्बोधन गर्ने फौजदारी न्यायिक पद्धतिको अभावमा इन्टरफेट बहुराष्ट्रिय सेनाका प्रमुख (सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव १२६४ द्वारा स्थापित) सेना प्रमुखले अन्तरिम बन्दी तथा निशस्त्रीकरण नीति पारित गरेका थिए, जसले नीति अन्तर्गत “गम्भीर अपराध” गरेका व्यक्तिहरूलाई नियन्त्रणमा लिन, निशस्त्र पार्ने

कोसोभो फोर्समा काम गरिरहेका केही देशहरूले गिरफ्तार व्यक्तिहरूलाई थुन्न र आफ्नो क्षेत्रमा थुनुवा सुविधा स्थापना गर्न इन्कार गरेका थिए । आफ्नो क्षेत्रमा थुनुवा सुविधा स्थापना गरेका देशहरूमा कोसोभो फोर्सको अङ्गका रूपमा काम गरिरहेको भए पनि थुनुवा सुविधाका लागि आवश्यक कानुनी, आर्थिक र राजनीतिक जिम्मेवारी रहेको थियो । पूर्वी टिमोरमा अस्ट्रेलियाको नेतृत्वमा रहेको सेना इन्टरफेटले थुनुवा सुविधाको निर्माण र सञ्चालन गरेको थियो । यसले थुनुवाका लागि पुनःअवलोकन विधिहरू स्थापना गरेको थियो र नागरिक प्रशासन अन्तर्गत शङ्कास्पद व्यक्तिहरूलाई थुनेको थियो । उक्त घटनामा पूर्वी टिमोरका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सङ्क्रमणकालीन प्रशासनले कानून तथा शान्ति सुव्यवस्था व्यवस्थापन गर्ने दायित्व लिएको थियो ।

अन्तर्राष्ट्रिय सेनाहरू कानून तथा शान्ति सुव्यवस्था कार्यमा संलग्न भएको अवस्थामा विशेषतः “गम्भीर अपराध” बाट परिभाषित भएका आरोपित व्यक्तिहरू गिरफ्तार गर्ने पिस अपरेसनमा स्थापित अभ्यास हो । तथापि स्रोत, अधिकार वा प्राथमिकताको अभावमा अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नताको प्रारम्भिक अवस्थामा केही गम्भीर अपराधहरूलाई हेरिए पनि सबैलाई केलाउन नसकिएको हुनसक्छ । स्रोतका सवालमा कमजोर परिस्थितिका कारण फैलिएका समस्यासम्बन्धी सरोकारहरू जस्ता विभिन्न प्रकारका आपराधिक क्रियाकलापहरूको सम्बोधन नहुन सक्दछ । केही हदसम्मको प्राथमिकता निर्धारण गरिनुपर्दछ । बोस्नियामा युद्धअपराधीलाई नियन्त्रणमा लिने कार्य डेटोन

गराउनु रहेको हुन्छ। यसको लाभ अन्तर्राष्ट्रिय फौजको उपस्थितिबाट लिन सकिन्छ, जसले जाँच चौकीको स्थापना, गाडी तथा सशस्त्र मानिस र हातहतियारको अनुसन्धान र गम्भीर अपराध घटेको स्थानमा कारवाही चलाउने कार्य गरेको थियो। उदाहरणका लागि बोस्नियामा इम्लिमेन्टेसन फोर्स ले डेटोन सम्भौताले दिएको अधिकारका आधारमा चन्दा आतङ्क तथा अपहरणमाथि हस्तक्षेप गर्ने र त्यसका लागि नियन्त्रणका अवसरहरू तयार गर्ने उद्देश्यले जाँच चौकीहरू स्थापना गरेर पूर्व छापामारहरूलाई रोकेर आवागमनको स्वतन्त्रतामा सुनिश्चित गर्न चाहेको थियो। अन्तर्राष्ट्रिय सेनाले यस्ता कार्य गर्न आवश्यक ठहर्‍याएको

स्ट्याबिलिटी पुलिस युनिट : शब्दावली तथा प्रयोग

कन्स्टेबुलरी फौजहरू पिस अपरेसनमा सैनिक तथा प्रहरीका अङ्गहरू हुने गर्दछन्। प्रारम्भमा यी इकाईहरूलाई विभिन्न नामहरू दिइएको थियो: नेटोका अनुसार “विशेष प्रहरी इकाई,” राष्ट्र सङ्घका अनुसार “गठित प्रहरी इकाई,” र युरोपियन युनियनका अनुसार “एकीकृत प्रहरी इकाई” भनिन्थ्यो। सौभाग्यवश नामका कारण देखिएको भ्रम मेटिएको छ र अधिकांश संस्थाहरूले अहिले “स्थायित्व प्रहरी इकाई” शब्दावली प्रयोग गरेको पाइन्छ। यी इकाईहरू इटालियन काराविनियरी तथा फ्रेञ्च गेन्टमेरी जस्ता कन्स्टेबुलरी फोर्सको नमुना तयार गरिएका छन्। उनीहरू कानून तथा शान्ति सुव्यवस्थाका अलावा दङ्गा नियन्त्रणदेखि फौजदारी अनुसन्धानमा तालिम प्राप्त तथा साधन सम्पन्न हुने गर्दछन्। विशेष प्रहरी इकाईले सञ्चालन गर्ने केही कार्यहरू अमेरिका तथा अन्य देशहरूमा रहेका स्पेसियल विपन्स एण्ड ट्याक्टिस (स्वाट), सिभिल डिस्टर्वेन्स युवनट वा ज्यापिड रेस्पोन्स युनिटसँग समान हुने गर्दछन्।

र बन्दी बनाउने अधिकार प्रदान गरेको थियो। उक्त अध्यादेसले पूर्वी टिमोरमा बन्दीहरूको सामना र बन्दी व्यवस्थापन इकाई स्थापना गर्ने अधिकार प्रदान गरेको थियो। अध्यादेशले बन्दी बनाउने कार्यविधि र उनीहरूको बन्दी बनाइने बैद्यताको पुनःअवलोकन गर्ने रूपरेखा तयार गरेको थियो। यसैगरी थुनुवा केन्द्रहरूको प्रशासन नियमित गर्न र भेटघाट, खाना, अभ्यास, सरसफाई, औषधोपचार, धार्मिक आस्था, इत्यादि जस्ता बन्दीका विविध अधिकार निर्धारण तथा व्यवस्थापन गर्नका लागि सैनिक बन्दी केन्द्रका लागि आदेश जारी गरेको थियो।

सोमालियामा अमेरिकी नेतृत्वमा रहेको एकीकृत कार्यदल (यूनिटाफ) लाई आपराधिक कार्य गर्ने नागरिकहरूलाई थुन्ने तथा स्थानीय अधिकारीलाई हस्तान्तरण गर्ने र सडकमा हतियार लिई हिँडिरहेका व्यक्तिहरूलाई निशस्त्र पार्ने अधिकारजस्ता संलग्नताका नियमहरूले प्रदान गरेको थियो। यूनिटाफले यी अधिकारको प्रयोग गरी केही हदसम्म प्रारम्भमा शान्ति कायम गर्ने भूमिका खेलेको थियो। संलग्नतासम्बन्धी यी नियमहरू सन् १९६२ को सोमाली कानुनी संहिताका आधारमा विकास गरिएको थियो र मस्यौदाकारले स्थानीय सोमाली कानूनका अलावा सेनाका कानूनलाई सहयोग पुर्याउने प्रयास स्वरूप देशका कानूनवीदहरूसँग निकट रहेर काम गरेका थिए।

अन्तर्राष्ट्रिय फौजलाई प्रायः कानून तथा शान्ति सुव्यवस्था, विशेषगरी कोसोभोमा सार्वजनिक सुरक्षा तथा सुव्यवस्थामा सुनिश्चित गर्न र सुरक्षित वातावरण स्थापनाका लागि समावेश भएभैं कार्य सञ्चालनका लागि बोलाउने गरिन्छ। सशस्त्र तथा सक्षम सैनिक उपस्थिति प्रदान गरिनुको यथार्थ गम्भीर अपराध नियन्त्रणमा सहायता पुर्याउनु र देशभित्र सुरक्षाको अनुभूत

अनुभव हुने गर्दछ। उनीहरूमा आफ्नो देशका विधिविज्ञान विशेषज्ञ तथा अभिलेखमा पहुँच हुने गर्दछ, जसले स्थानीय अपराधीको सूचना तथा अनुसन्धान प्रतिवेदन प्राप्त गर्न र राष्ट्रिय अनुसन्धान इकाईबाट गैरकानुनी क्रियाकलापहरूको क्षेत्राधिकार पहिचानमा उत्साहित गर्दछ। अन्तर्राष्ट्रिय सेनाका प्रमुखहरू निश्चित परिस्थितिमा स्रोतहरू आह्वान गर्ने क्षमता राख्छन्। उनीहरूमा आफ्नो सैनिक प्रहरी इकाईमा समेत यस्तो क्षमता राख्छन्।

गम्भीर अपराधविरुद्ध लड्ने अन्तर्राष्ट्रिय फौज संलग्न भएको अवस्थामा उनीहरू फौजदारी कानून तथा कार्यविधिहरू; अनुसन्धान, गिरफ्तारी तथा थुनुवाका लागि कार्यविधिहरू परिभाषित गर्ने संलग्नताका नियमहरू; पर्याप्त प्रशिक्षण र दुर्व्यवहारमा संलग्न व्यक्तिहरू माथिको दुर्व्यवहार तथा उत्तरदायी रोकथामका लागि सुपरिवेक्षण र जवाफदेही पद्धतिको स्थापना महत्त्वपूर्ण मानिन्छन्। पिस

सैनिक सहायताका विविध स्वरूपहरू

अन्तर्राष्ट्रिय सैनिक फौजले फौजदारी न्यायपद्धतिका लागि विविध प्रकारका सहायताहरू प्रदान गरेका छन्। यहाँ दुई वटा मात्र उदाहरण उल्लेख गरिएको छ :

- बोस्नियामा सैनिक इन्जिनियरहरूले कारागार सेवा निर्माण गरेका थिए।
- इन्टरफेट सन् १९९९ को सेप्टेम्बरमा पूर्वी टिमोरमा पुगनासाथ अस्ट्रेलियन सेनाले द्वन्द्वका क्रममा मारिएका मानिसहरूको चिहान पत्ता लगाउने र पाइएका अस्थिपञ्जरको अन्त्य गर्ने जिम्मेवारी लिएको थियो। उनीहरूले सैनिक चिकित्सक, भिडियो रेकर्डिङ साधन र स्थानीय रेडक्रसबाट सहायता लिएका थिए भने अनुसन्धान सञ्चालनमा खटाइएका अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरीलाई सहयोग पनि गरेका थिए।

भएमा उनीहरूको अधिकार र कारवाही चलाउनसक्ने परिस्थितिको सीमा परिभाषित गरेको संलग्नतासम्बन्धी नियम हुनैपर्दछ।

साथमा यस्ता कार्यहरूका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सेनाले गम्भीर अपराध निर्मूलनका लागि थप सहयोग आह्वान गर्न सक्दछ। केही अन्तर्राष्ट्रिय फौजको व्यापक अनुसन्धान सङ्कलन क्षमताका अलावा आन्तरिक सैनिक प्रहरीको क्षमता वृद्धि हुने गर्दछ। केही ठूला सैनिक समूहमा अपराधको सामना गर्ने फौजदारी अनुसन्धान अनुभव र साधन भएका सैनिक प्रहरी इकाईहरू हुने गर्दछन्। यद्यपि सेनाका फौजदारी अनुसन्धानकर्ताहरूको प्राथमिक कार्य आन्तरिक अनुशासनसम्बन्धी कार्य गर्ने भए पनि उनीहरूको विशेषज्ञता विशेषगरी प्रमाण सङ्कलन मार्फत गम्भीर अपराध सम्बोधनका लागि उपयोगी हुन सक्दछन्, जुन पछि गएर फौजदारी न्याय व्यवस्थामा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय फौजले बोस्निया, कोसोभो र हालै अफगानिस्तानमा कन्स्टेबुलरी फोर्स समावेश गरेका थिए। सामान्यतया सेनाहरू देशको सैनिक अङ्गका रूपमा युद्धकालमा कार्य गर्नका लागि तालिम प्राप्त हुन्छन्। यस्ता फौजका उदाहरणमा फ्रेञ्च गेन्डरमेरी, इटालीयन काराविनियरी, नेदरल्याण्डस शाही म्यारेचाउसी, स्पेनी गार्डिया सिभिल र अस्ट्रेलियन राष्ट्रिय गेन्डरमेरीलाई समावेश गर्न सकिन्छ। यी इकाईहरूले उच्च जोखिमका गिरफ्तारी, वा छानबिनका क्रममा परिधि सुरक्षा प्रदान र भवन तथा खतरामा परेका मानिसहरूको संरक्षण कार्यहरू सञ्चालन गरेका छन्। कन्स्टेबुलरी फोर्समा दङ्गा नियन्त्रण क्षमता र साधनका अलावा सङ्गठित अपराध र अन्य देशहरूमा गम्भीर अपराधविरुद्ध लड्ने

उनीहरूले नियमित गस्तीका समयमा कार्यान्वयनमा उतार्न प्रशिक्षित हुनुपर्दछ। सैद्धान्तिकरूपमा प्रहरी तथा कानुनविद्वले सैनिक जवानहरू परिचालन हुनुभन्दा यस्ता प्रशिक्षण सञ्चालन गर्नुपर्दछ। यस्तो तालिम नदिएको भएमा स्थानीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय विज्ञहरूले उक्त देशमा प्रवेश गर्नासाथ प्रशिक्षण दिनुपर्दछ। यस्तो प्रशिक्षणमा आकर्षित हुने कानुनी अनुभवहरू, गिरफ्तारी, अपराध दृष्य संरक्षण तथा संरक्षण, व्यक्ति तथा निवासको खोजतलासको सञ्चालन तथा अभिलेख, प्रमाण सङ्कलन, प्रमाणको संरक्षण तथा अभिलेख (प्रमाणको शृङ्खलाबद्ध व्यवस्थापन) र अन्तर्वार्ता तथा साक्षीका लागि पुनःस्पष्टिकरणलाई समावेश गर्नुपर्दछ। प्रशिक्षणमा प्रमाणको स्थायी अभिलेखन तथा भण्डार गर्नु महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। प्रमाण यथाशिघ्र सक्षम नागरिक प्रशासन समक्ष हस्तान्तरण गरिनुपर्दछ। तर सम्भव

गैरसैनिक अदालतमा साक्षीको रूपमा सैनिक व्यक्तिहरू

अन्तर्राष्ट्रिय सेनालाई साक्षीको रूपमा सैनिक जवानहरू प्रदान गर्ने क्षमता प्रायः गम्भीर अपराधको सफल कारवाहीका लागि आवश्यक हुन्छ। आतिथ्यता प्रदान गर्ने सम्झौताहरूले प्रायः जवानहरूलाई नागरिक अदालतमा बयान दिन उन्मुक्ति दिन आवश्यक भएको ठहर्‍याएको हुँदैन र त्यसैले सेनाले त्यस्तो बयानका लागि अनुमति दिइनुपर्दछ। यसरी ४ वा ६ महिनामा फेरिने जवानहरूभैँ सेना सामान्यतया आतिथ्यता प्रदान गर्ने सम्बन्धमा यातायात प्रदान गर्न आह्वान गरिन्छ। एउटा घटनामा संयुक्त अधिराज्यको कोसोभो फोसले दुई जना साक्षीलाई आफ्नो देशबाट म्यासेडोनियाको सीमानामा कब्जा गरिएको हतियारका सम्बन्धमा बयान दिन उडानबाट ल्याएको थियो। अर्को घटनामा

अपरेसन प्रारम्भपूर्व र परिचालनको प्रारम्भिक समयको योजना प्रक्रियामा सैनिक वकिलको संलग्नताले गम्भीर अपराधसँग मुकाविला गर्ने तरिका र रणनीतिहरूको विकासका लागि सहजीकरण गर्न सक्दछ, जुन आकर्षित हुने सैनिक कार्यविधि तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका मापदण्डहरूसँग मेल खानुपर्दछ। साथमा गम्भीर अपराधका विषयमा संलग्न सेनासँग काम गर्न र सल्लाह दिनका अभियोक्ता, न्यायाधीश तथा प्रतिरक्षा वकिल जस्ता राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरी तथा फौजदारी न्यायका विज्ञहरू भएको नागरिक समूहको सृजना तथा परिचालनमा ध्यान दिनुपर्दछ। सम्भव भएसम्म स्थानीय प्रहरी वा अन्य स्थानीय फौजदारी न्याय विज्ञहरूले स्थानीय गम्भीर अपराधको स्थिति, फौजदारी न्यायपद्धति, भाषा र संस्कृतिको ज्ञानमा योगदान पुर्‍याउन सेनालाई सहयोग गर्नुपर्दछ।

अन्तर्राष्ट्रिय फौजले कारवाही तथा फौजदारी मुद्दामा फैसलासम्बन्धी लागू हुने कानुनी संरचनाभिन्न कार्य गर्नु आवश्यक हुन्छ र आकर्षित हुने कानुनका आधारमा अभियोक्ता तथा न्यायपद्धतिसँग संयोजन गर्नुपर्दछ। यसमा असफल भएमा गम्भीर अपराधका पीडकहरूले सजाय बिना मुक्ति पाउँदछन् वा सुनुवाई पूर्वको थुनाका समयमा रिहा हुने गर्दछन्। (गम्भीर अपराधको सामना गर्नका लागि अभियोजन तथा न्यायिक सहयोगका संयन्त्रहरूको सम्बन्धमा चर्चा परिच्छेद ४ मा गरिएको छ।)

पहिले यस्तो कार्य नगरिएको अवस्थामा सैनिक जवानहरू आधारभूत कानुन तथा शान्ति सुव्यवस्था कार्यहरू सञ्चालनका लागि संलग्नताका नियम तथा कार्यविधिहरूका आधारमा

जुन नयाँ आउने सैनिक इकाईलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रशिक्षकको समूह (प्रहरी, अभियोक्ता र न्यायाधीशका अलावा सैनिक अधिकृत) द्वारा प्रशिक्षण दिइनुपर्दछ। प्रशिक्षण सामग्रीहरू पुनःअवलोकन गरिनुपर्दछ र नयाँ सुरक्षा चुनौतीको सामना गर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय फौजले आवधिक रूपमा परिमार्जन गर्नुपर्दछ।

अन्तर्राष्ट्रिय फौजबाट नियमित प्रहरीमा सङ्क्रमण

द्वन्द्वउपान्त वातावरणमा गम्भीर अपराधको अन्तर्राष्ट्रिय फौजले हेरेपनि सेनाले उक्त भूमिका प्रहरीलाई यथाशीघ्र हस्तान्तरण गर्नुपर्दछ। माथि चर्चा गरिएभन्ने प्रहरी आफ्नो क्षेत्रभन्दा बाहिर पनि कार्यरत तथा प्रभावकारी हुने गर्दछ। प्रहरीले विस्तारै धरातल तयार गरी कार्यात्मक क्षमता स्थापना गरेपछि अन्तर्राष्ट्रिय फौजबाट गम्भीर अपराधसँग जुध्ने कार्यमा न्यूनतम रूपमा अधिकार हस्तान्तरण गरिनुपर्दछ।

परिस्थितिमा स्थायित्व आएपछि अन्तर्राष्ट्रिय फौजबाट गर्ने विभिन्न कार्यको सञ्चालनमा प्रहरीको क्षमता तथा उक्त कार्य हस्तान्तरणको उपयुक्त दायित्वका सम्बन्धमा नियमित पुनःमूल्याङ्कन गरिनुपर्दछ। यो सङ्क्रमण प्रक्रिया समयको अन्तरालमा चरणबद्ध हिसावले समावेश गरिनुपर्दछ। प्रहरी-सेना समन्वय संरचना तयारी कठिन हुन सक्दछ र स्पष्ट एवम् बुंदागत समझदारी-पत्र आवश्यक हुन्छ। उदाहरणका लागि समझदारी-पत्रले उच्च जोखिमको गिरफ्तारीका समयमा आवश्यक सैनिक संरक्षण, वा सम्भावित अनुसन्धान आदान-

कोसोभो फोर्सले आतङ्ककारी हत्याको मुद्दामा प्रतिरक्षा बयानलाई अस्वीकृत गराउन जाँच चौकीमा शङ्कास्पद व्यक्तिलाई देख्ने अमेरिकी सेनाका दुई जवानलाई ग्वाम तथा हवाईबाट कोसोभो ल्याएको थियो।

चिकित्साकर्मीलाई बन्दुकको गोलीको आकस्मिक उपचार तथा विस्फोटनका घाउहरू परीक्षण गर्न सेनाले नदिएसम्म केही मुद्दाहरू पर्याप्त रूपमा प्रमाणित गर्न सकिँदैन। सेनाले विस्फोटन तथा अन्य विस्फोटक पदार्थ नष्टसम्बन्धी सवालमा विज्ञ साक्षीहरू प्रदान गर्न आह्वान गर्दछ। कोसोभोमा संयुक्त अधिराज्यको विस्फोटक पदार्थ नष्ट विज्ञको बयानबिना आतङ्ककारी तथा हत्याको अभियोजन सफल हुन सक्तैन। यसको ठीक विपरित कोसोभो फोर्सका राष्ट्रहरूले मनोबैज्ञानिक परामर्श विज्ञलाई बयानका लागि उपलब्ध गराउन इन्कार गर्नुले शङ्कास्पद व्यक्तिको परीक्षणका लागि कोसोभोका मनोपरामर्श विज्ञको प्रयोग गर्नुपर्ने बाध्यता आइपरेको थियो। अन्तर्राष्ट्रिय विज्ञहरू कोसोभो मनोपरामर्श विज्ञभन्ने प्रतिरक्षाका लागि सहयोगी हुन सकेका थिएनन् वा जसलाई प्रतिरक्षामा सहयोगी हुने बयान दिन दवाव दिइएको हुन सक्दछ, अदालतले आरोपित व्यक्तिको सजाय घटाएको थियो।

भएसम्म प्रमाणको भण्डार गरिनुपर्दछ र प्रमाणको व्यवस्थापन पनि गरिनुपर्दछ। ताकी सैनिक इकाई बदली हुने भएपछि निरन्तर रूपमा प्रमाणको व्यवस्थापन गर्न सक्दछन्। (कोसोभोमा अन्तर्राष्ट्रिय फौजको ४ वा ६ महिनाको अवधि समाप्त भएपछि इकाईहरू कहिलेकाहीं प्रमाणको अभिलेख वा संरक्षण नगरी फर्केका थिए भने कुनै समयमा प्रमाण पनि आफ्नो साथ लिएर गएका थिए।) प्रारम्भिक प्रशिक्षण खेर नगएको सुनिश्चित गर्नका लागि यी पहलहरू नियमित पाठ्यक्रमको अङ्ग बनाइनुपर्दछ,

कार्यका लागि आवश्यक संयन्त्रहरूको स्थापनामा समन्वय गर्ने; गिरफ्तारी, खोजतलास, सोधपुछ र साक्षी तथा प्रतिरक्षाका लागि जानकारी दिने उपयुक्त कार्यविधिहरू अपनाइएको सुनिश्चित गर्ने; मुद्दामा कारवाही तथा फैसला दिने समयमा अन्तर्राष्ट्रिय सेना तथा न्यायपद्धतिका बीचमा समन्वयका अलावा सुनुवाईका समयमा अन्तर्राष्ट्रिय फौजका साक्षी सुनिश्चित गर्ने र सुनुवाईमा अनुसन्धानका समयमा सङ्कलित प्रमाणहरूको स्वीकारोक्तिलाई समावेश गर्न सकिन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय सेनाको संलग्नताको समयावधि परिस्थितिमा निर्भर गर्दछ । केही कार्यहरू अन्तर्राष्ट्रिय फौजबाट प्रहरीलाई हस्तान्तरण गरेपछि पनि सङ्क्रमणमा परिवर्तन तथा स्पष्टता आउन मुस्किल हुन्छ भने प्रहरीले पुनः जटिल परिस्थितिमा सहायताका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सेनासँग सहयोग माग्न बाध्य हुनुपर्ने हुन्छ ।

गम्भीर अपराधविरुद्धको लडाईंमा अन्तर्राष्ट्रिय फौजको भूमिका सीमा सुरक्षा तथा द्वन्द्वउपान्त स्थितिमा स्वस्थ तथा सुरक्षित वातावरण प्रदान गर्ने दायित्वबाट अलग राख्न सकिँदैन । सीमा तथा क्षेत्रीय सुरक्षा परम्परागत अधिकारमात्र नभई बेचबिखन तथा अन्य आपराधिक क्रियाकलाप नियन्त्रण गर्ने प्रहरीको प्रयासलाई पनि साथमा लिइनुपर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय सेना तथा प्रहरीले स्थानीय तथा बहुराष्ट्रिय सङ्गठित अपराधको सीमा वारपार हुने गैरकानुनी क्रियाकलाप तथा यसको सम्बन्धलाई पहिचान गर्ने प्रयासलाई संयोजन गर्नुपर्दछ ।

प्रदानका विशेष क्षेत्रहरू जस्ता सैनिक सहायताका विशेष क्षेत्रहरूलाई औपचारिकता प्रदान गर्दछ । (अन्य प्रकारका

समझदारी-पत्रको महत्त्व

कोसोभोमा समझदारी-पत्रले राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरी तथा कोसोभो फोर्सका बीचमा समन्वय गरेको थियो । यसले समन्वय तथा योजना क्रियाकलापका संयन्त्रहरूका अलावा अनुसन्धान सङ्कलन गतिविधिहरू, सङ्गठित अपराध तथा आतंकवाद जासूसी, सूक्ष्म संरक्षण कार्यहरू, भीड व्यवस्थापन तथा उच्च जोखिम कार्यमा सहयोग र फौजदारी अनुसन्धान सूचनाको आदान-प्रदान विषयहरूलाई समेटेको छ । यसले प्रत्येक संस्थामा सम्पर्क व्यक्ति तोकेको थियो भने अन्तर्राष्ट्रिय सेना वा प्रहरीका प्राथमिक क्षेत्रहरूको पनि उल्लेख गरेको थियो ।

यसको ठीक विपरित पूर्वी टिमोरमा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्क्रमणकालीन प्रशासन तथा सेना समन्वयका साथमा प्रमाण तथा अभिलेख हस्तान्तरणसम्बन्धी कुनै निर्देशिका स्थापना गर्न सफल भएका थिएनन् । सेनाले मुद्दाहरू नागरिक प्रशासनलाई हस्तान्तरण गरेपछि विवादास्पद परिणाम आएका थिए ।

सहायताहरू तल चर्चा गरिएको छ ।) वास्तवमा सेना तथा प्रहरीका बीचमा विश्वास एवम् सम्बन्ध सुधार गर्नु समझदारी - पत्र सावधानीपूर्वक शब्दहरू समावेश गरिनुभन्दा कमि महत्त्वपूर्ण छैन ।

प्रहरी तथा सेनाले आफ्ना प्रतिनिधिहरू तोकी वा सङ्क्रमण समूहको स्थापना गरेर समन्वयमा सहजता ल्याउन सक्दछन् । सम्पर्क व्यक्ति वा समूहले कानुन तथा शान्ति सुव्यवस्थाका कार्यमा संयुक्त समन्वय उत्साहित गर्ने; अनुसन्धानको आदान-प्रदान तथा उक्त

इराकी प्रहरी प्रशिक्षणमा अन्तर्राष्ट्रिय सेनाको सहायता

इराकमा प्रहरीको विषयमा नागरिकलाई अधिकार इराकी प्रहरीको सङ्गठन, साधन सम्पन्न, प्रशिक्षण तथा सुपरिवेक्षण दायित्व र सीमा बलहरू संयुक्त अस्थायी निकायबाट अन्तर्राष्ट्रिय फौजमा हस्तान्तरण भएपछि सन् २००४ मार्चमा सुम्पिएको थियो। उक्त निर्णय प्रहरी क्षमता वृद्धिमा हुन गएको ढिलाई तथा सङ्ख्या बढाउने नाममा गुणस्तरमा ध्यान नदिएका कारण बढ्दो असन्तुष्टिको प्रतिक्रिया स्वरूप लिइएको थियो। यस परिवर्तनले बहुराष्ट्रिय सुरक्षा सङ्क्रमण नेतृत्व इराकमा सृजना गरेको थियो, जसलाई दुवै संयुक्त सैनिक सहायता प्रशिक्षण समूह र प्रहरी सहायता प्रशिक्षण समूहका लागि धेरै जिम्मेवारी दिइएको थियो। यद्यपि प्रहरी सहायता प्रशिक्षण समूहका कर्मचारीहरू अधिकांश अमेरिकी पूर्व प्रहरी अधिकृतहरू भए पनि यसको नेतृत्व प्रहरीलाई सल्लाह तथा सहायता प्रदान गर्नका लागि लामो अनुभव भएका सैनिक अधिकृतहरूले गरेका थिए। सेनाले उक्त भूमिका निर्वाह गर्न अत्यन्त असहज भए पनि इराकमा प्रहरीको पुनरनिर्माणका लागि क्षमतामा विवाद थिएन। यस्तो परियोजना व्यवस्थापनका लागि आवश्यक मानव तथा भौतिक स्रोतहरू केवल अमेरिकी सेनामा मात्र थियो।

प्रहरीका लागि सैनिक सहायता: बहुपक्षीय भूमिका

अन्तर्राष्ट्रिय सेनाले गम्भीर अपराधविरुद्ध लड्नका लागि प्रहरीलाई विभिन्न तरिकाले सघाउन सक्दछ, जसमध्ये केही *पिस अपरेसन*मा देखिएका छन् भने केहीका सम्बन्धमा विरलै सोचिएको छ। उदाहरणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय फौजले प्रदान गर्नसक्ने विषयहरू:

कोसोभोमा नागरिक प्रशासनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सैनिक सहायता

सन् १९९९ को जुनमा *कोसोभो फोर्स* प्रवेश गरेको दुई सातापछि प्रहरीको पहिलो समूह कोसोभोमा आइपुगेको थियो। यो समूह ठूलो अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरीको उपस्थितिका लागि आगमन तयारी गर्ने बरिष्ठ समूह थियो। प्रथम अन्तर्राष्ट्रिय सेना तथा प्रहरीको संयुक्त कार्य सन् १९९९ को अगस्तको पहिलो सातासम्म प्रारम्भ हुन सकेको थिएन र प्रहरीले राजधानी प्रिस्टिनामा कानून तथा शान्ति सुव्यवस्था गर्ने दायित्व अगस्तको अन्तिमसम्ममा लिन सकेन। सन् २००२ को अन्त्यतिर अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरीलाई *कोसोभो फोर्स* लगातार आवश्यक हुन गएको थियो। साथै सन् २००१ मा *कोसोभो फोर्स*को गस्तीले बारम्बार कोसोभोबाट म्यासेडोनियामा अल्बानियन जातीय विद्रोहमा सघाउन गैरकानुनी भएको सीमापारको समस्या सामना गर्नुपरेको थियो। उनीहरू विद्रोही हुन सक्दछन् र प्रायः हतियार ओसार-पसार गर्दछन्। म्यासेडोनियाको सङ्घर्षले कोसोभोलगायत बुल्गारिया, ग्रीस, सर्बिया र अल्बानियाबाट उक्त क्षेत्रमा अस्थिरता सृजना हुने भय सृजना गरेको थियो। सोही अनुसार म्यासेडोनियामा मानिसको प्रवेश तथा हतियारको ओसारपसार क्षेत्रीय स्थायित्वसँग सम्बन्धित भएकाले गम्भीर अपराधको परिभाषाअर्न्तगत परेको थियो। कोसोभोमा सुरक्षित वातावरण तयार गर्ने यसको क्षेत्राधिकारअर्न्तगत कोसोभो सेनाले सीमापार गर्न खोज्ने मानिसहरूलाई पक्राउ गरी कारवाइका लागि नागरिक प्रशासनलाई हस्तान्तरण गरेको थियो। यस्तो अवस्थामा *कोसोभो फोर्स* तथा प्रहरी अधिकारीबीचको कार्यक्षेत्र सीमाङ्कन गर्न असम्भव हुन गएको थियो।

परिच्छेद ६

अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नता

यस परिच्छेदका उद्देश्यहरू

- गम्भीर अपराधविरुद्ध लड्नका लागि आवश्यक कानुनी तथा संस्थागत सुधारका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहायताको भूमिकाका सम्बन्धमा छलफल गर्ने
- दिगो राष्ट्रिय क्षमता प्रवर्द्धनको आवश्यकतामा केन्द्रित रहेर अन्तर्राष्ट्रिय सहायताका लागि सामान्य निर्देशनहरूका सम्बन्धमा छलफल गर्ने
- गम्भीर अपराधविरुद्ध लड्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय पक्षहरूले खेल्नसक्ने विविध भूमिकाको उल्लेख गर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नताको उपयुक्त प्रकार तथा स्तरका सम्बन्धमा छलफल गर्ने
- छानैत तथा प्रशिक्षण र जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्न अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिको प्रभावकारी उपयोगका लागि निर्देशन प्रदान गर्ने

- सुरक्षित बाहन, संवेदनशील हतियार, हवाई सेवा र सञ्चारसामग्री जस्ता सरसामग्री तथा भौतिक सहायता ।
- जासूसी सूचना ।
- सैनिक प्रहरी अधिकृत तथा अपराधको क्षेत्रमा काम गर्ने प्रशिक्षित चिकित्सकहरूजस्ता विधिविज्ञान सहायता तथा विशिष्ट व्यक्तिहरू
- सुविधाहरू निर्माण तथा मर्मत गर्नसक्ने सैनिक प्राविधिकहरू तथा निर्माण इकाईहरू ।
- उच्च जोखिमका थुनुवाको सुरक्षाका लागि सेनाका कारगारसम्बन्धी सुरक्षाकर्मीहरू ।
- गम्भीर अपराधका पीडकमाथि खोजतलास पूर्जी तथा उच्च जोखिम गिरफ्तारी कार्यका समयमा कार्यनीतिक सहायता वा परिधि सुरक्षा
- उच्च जोखिमका मुद्दाहरूको सुनुवाईका समयमा अदालतको सुरक्षा
- उच्च जोखिमका व्यक्तिहरू तथा समूहको नियमित आवागमनका लागि सुरक्षा प्रदान (उदाहरणका लागि सरकारी वकिल, न्यायाधीश तथा प्रतिरक्षा वकिलहरू) ।
- उच्च जोखिम व्यक्ति तथा समूहहरूका लागि सूक्ष्म संरक्षण ।
- साक्षीका लागि यातायात तथा संरक्षण ।
- हिंसात्मक प्रदर्शनका समयमा अदालत तथा अभियोक्ताको कार्यालयबाट उद्धार जस्ता नागरिक अस्थिरता सहायता ।
- सीमा गस्ती तथा नियन्त्रण ।
- पूर्व छापामारहरूको निशस्त्रीकरण, हतियार वितरणमा रोक र छापामारहरूलाई समुदायमा पुनर्एकीकरणतर्फ लक्षित निशस्त्रीकरण, पुनरपरिचालन र पुनर्एकीकरण कार्यक्रम ।
- उच्च जोखिम क्षेत्रमा संयुक्त गस्ती ।

यस पुस्तकका अधिल्ला परिच्छेदहरूमा द्वन्द्वउपान्त स्थितिमा गम्भीर अपराधको सामना गर्ने प्रयासमा अन्तर्राष्ट्रिय सहायता प्रदानकर्ताले खेल्नसक्ने भूमिकाका सम्बन्धमा चर्चा गरिएको

सामान्यरूपमा ध्यान दिनुपर्ने विषयहरू

गम्भीर अपराध रणनीति निश्चित रूपमा बृहत् हुनुपर्छ

अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नताको आह्वान गर्ने परिस्थिति देशको आन्तरिक तथा सहायता प्रदान गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय निकायको परिवर्तित दृष्टिकोणका अलावा आतिथ्यता प्रदान गर्ने देशको नीति तथा सामाजिक यथार्थतामा आउने परिवर्तनका कारण मौलिक तथा गतिशील हुने गर्दछ। विशेषतः द्वन्द्वउपग्रान्त हस्तक्षेपको अवस्थामा अधिकांश अन्तर्राष्ट्रिय तथा बहुपक्षीय निकायहरूले आफ्नै सञ्चालन समिति, बजेट र संस्थागत प्राथमिकताका आधारमा काम गर्ने गर्दछन्।

गम्भीर अपराधको सामना गर्ने प्रयासअन्तर्गत बृहत् रणनीति पारित गर्नुपर्दछ, जसले संयोजित योजनाका रूपमा विभिन्न अपराधमा जुध्ने निकायहरूलाई समायोजन गर्नुपर्दछ। उदाहरणका लागि प्रहरीको क्षमतामा केन्द्रित गर्दा कारवाही, न्यायपालिका वा कारगारलाई बेवास्ता गरिएमा असफल निश्चित हुन्छ। यसैगरी कानुनी संरचनामा व्यापक कमजोरी रहेमा अभियोक्ताको अनुगमन वा प्रशिक्षणले कुनै प्रभाव पाउँदैन। समष्टिगत तरिका अपनाइनुपर्दछ; द्वन्द्वउपग्रान्त देशमा अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नता सुशासन, आर्थिक विकास, सुरक्षा तथा मेलमिलापलाई समेटि समष्टिगत रूपमा गरिनुपर्दछ। यी सबै सवालहरूले गम्भीर अपराधमाथि अपनाइएका उपायहरूलाई प्रभावित पार्ने गर्दछ। उदाहरणका लागि अर्थतन्त्रका वैधानिक क्षेत्रमा आर्थिक अवसर सृजना गरिएमा सङ्गठित अपराधद्वारा सञ्चालन गरिएको अवैधानिक अर्थतन्त्रलाई

छ। द्वन्द्वउपग्रान्त समाजको कमजोर प्रकृति र गम्भीर अपराधमाथि अस्थिरता सृजना गर्ने प्रभावहरूका कारण समाजको पुनरनिर्माण गर्ने हो भने केही हदसम्म अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग आवश्यक हुन्छ। कुनै परिस्थितिमा राष्ट्रिय न्याय क्षेत्रका कार्यकर्तासँग सहकार्य वा प्रतिस्थापनमार्फत सशक्त हस्तक्षेप आवश्यक हुन सक्दछ, भने अन्य परिस्थितिमा कम हस्तक्षेपकारी अन्तर्राष्ट्रिय अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण पर्याप्त हुन सक्दछ। अन्यमा प्राविधिक सहायता तथा आर्थिक सहयोग पर्याप्त वा उपयुक्त हुन सक्दछ। संलग्नता जुनसुकै स्तरको भए पनि अन्तर्राष्ट्रिय सहायतालाई प्रभावकारी बनाउन सहायताको उद्देश्य, व्यावहारिक प्रयोजन र प्रवाह गर्ने तरिकामा सावधानीपूर्वक ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ।

यस परिच्छेदको प्रारम्भ अन्तर्राष्ट्रिय हस्तक्षेपका अलावा बृहत्तर तथा संयोजित उपायहरू र राष्ट्रिय अधिकारीमा सीपहरू हस्तान्तरण गर्नका लागि रणनीतिहरू तयार गर्ने महत्त्वलाई निर्देशित गर्नेतर्फ प्रारम्भिक ध्यान दिइएको छ। यसले अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रको संलग्नताका लागि क्षेत्राधिकारका बारेमा चर्चा गरेको छ, भने उपयुक्त प्रकारका हस्तक्षेपसम्बन्धी निर्णयका पक्षहरूको पनि परीक्षण गरेको छ। अन्त्यमा गम्भीर अपराधविरुद्ध लड्ने प्रयासमा संलग्न हुने द्वन्द्वउपग्रान्त समाजमा अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरूको परिचालनसम्बन्धी व्यावहारिक सवालहरूका सम्बन्धमा चर्चा गरेको छ। यस परिच्छेदले अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नताका स्वभाविक रूपमा हुने जटिल तथा व्यवस्थापकीय प्रकृतिलाई स्वीकार गरेको छ। तर यसले प्रभावकारी कार्यका लागि व्यावहारिक सल्लाह र सामान्य निर्देशनहरू पनि प्रदान गरेको छ।

योजना निर्माणको प्रारम्भिक कार्यदेखि दीर्घकालीन प्रभावकारिताको सृजना गर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नता जरुरी हुन्छ, जसले निम्न पक्षहरूमाथि ध्यान दिनुपर्दछ ।

- **कतिपय परिस्थितिमा अधिकतम हस्तक्षेप आवश्यक नहुने र भएमा प्रत्युत्पादक हुन सक्दछ ।** समस्त गम्भीर अपराधविरुद्धका कार्यहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय कार्यकर्ताहरूको भूमिकाअन्तर्गतको म्याण्डेटले सदैव सफलता सुनिश्चित गर्दैन । बाहिरिया भएका कारण अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरूलाई विदेशी वातावरणमा काम गर्न कठिनाई हुन सक्दछ, भने उनीहरूलाई प्रायः भाषाको समस्या हुन सक्दछ, कानुनी संरचनासँग अपरिचित हुन पनि सक्दछन् र उक्त समाजबाट नभएका कारण भौतिक रूपमा स्थानीय समुदायबाट अलग हुन सक्दछन् । यसका लागि अन्तर्राष्ट्रिय कार्यकर्ताहरूलाई उनीहरूसँग काम गर्नका लागि परीक्षणका अलावा विश्वस्त र संरक्षित राष्ट्रिय कार्यकर्ताको समन्वय गर्ने चाहना आवश्यक हुन्छ । प्रहरी, कारवाही र न्यायिक कार्य निभाउन अन्तर्राष्ट्रिय कार्यकर्तामा पूर्णरूपमा निर्भर रहेमा आतिथ्यता गर्ने देशको गम्भीर अपराधसँग जुध्ने क्षमतालाई बेवास्ता गरेको ठहर्छ । त्यसले दुवै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिका लागि उपयुक्त भूमिका परिभाषित गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।
- **साधन तथा व्यक्तिका लागि आर्थिक स्रोतका प्रावधानहरू दिगो हुनुपर्दछ ।** उपयुक्त साधन तथा आपूर्ति निर्णयमात्र पर्याप्त हुँदैन र अन्तर्राष्ट्रिय कार्यकर्ताले यसको प्रयोग, सहायताका पूर्वाधार र मर्मतका लागि प्रशिक्षणसम्बन्धी निर्देशनहरू पनि प्रदान गर्नुपर्दछ । उदाहरणका लागि महँगा कम्प्युटरहरू विद्युत वा प्रयोग, व्यवस्थापन र मर्मत गर्ने

कमजोर बनाउन सक्दछ । सैद्धान्तिकरूपमा अन्तर्राष्ट्रिय कार्यकर्ताले गम्भीर अपराध रणनीतिका प्रमुख पक्षहरूमा आवश्यकतासम्बन्धी सामूहिक मूल्याङ्कन गरी सम्भौता विकास गरिनुपर्दछ । सम्भव नभएमा उनीहरूले कम्तिमा मूल्याङ्कन तथा रणनीतिहरूको आदान-प्रदान तथा कार्यक्रम तहमा संयोजन गर्नुपर्दछ ।

अन्तिम लक्ष्य राष्ट्रिय क्षमता निर्माण गर्ने हुनुपर्दछ

परिच्छेद १ मा उल्लेख गरिएभैं प्रारम्भिक प्रयासहरूबाट गम्भीर अपराध नियन्त्रण गर्न नसकिएमा शान्ति कमजोर हुन सक्दछ, र द्वन्द्व पुनः प्रारम्भ हुन सक्दछ । बाल्कन क्षेत्रको पिस अपरेसनको अनुभवअनुसार गम्भीर अपराध रणनीति अन्तर्राष्ट्रिय द्वन्द्वउप्रान्त पिस अपरेसन एकीकृत अङ्ग बनाइनुपर्दछ । गम्भीर अपराधलाई समयमा ध्यान दिएमा अस्थिरता सृजना गर्ने तत्त्वलाई अलग राख्न सकिन्छ र नयाँ प्रशासनको प्रभावकारिता प्रदर्शन गर्न सकिन्छ । यस्ता अल्पकालीन लाभ महत्त्वपूर्ण हुन्छन् । तथापि आतिथ्यता गर्ने देशको गम्भीर अपराधका समस्या आफैं सामना गर्नसक्ने दीर्घकालीन क्षमता निर्माण गर्नु समानरूपले महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । नीतिनिर्माता तथा योजनाकारका बीचमा तत्कालीन लाभ हासिल गर्न वा दीर्घकालीन संस्था निर्माणमा केन्द्रित गर्ने विषयमा व्यापक अन्तरविरोध हुने गर्दछ । उच्च पृष्ठभूमिका गम्भीर अपराध पीडकमाथि स्रोत खर्च गरिएमा राष्ट्रिय क्षमता निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउँदैन भने स्रोतहरू अन्यत्रै मोडिन सक्दछन् ।

देशको सक्षमता गुणात्मक मूल्याङ्कनका आधारमा गरिनुपर्दछ। साथमा अन्तर्राष्ट्रिय कार्यकर्ताले निभाएको कार्य प्रभावकारी ढङ्गमा राष्ट्रिय संस्थाको क्षमता निर्माणको योजना अतिआशावादी देखिएमा विशेष व्यक्तिको सङ्ख्या घटाउन पुनः अवलोकनसँगै दायित्व हस्तान्तरण विस्तारै गरिनुपर्दछ।

● **गम्भीर अपराधविरुद्ध लड्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नताको प्रारम्भिक विन्दु राष्ट्रिय फौजदारी न्याय व्यवस्थामा विद्यमान मानव तथा न्यायिक क्षमता हुने गर्दछ।** कोसोभोजस्ता केही घटनामा सर्वियन प्रहरी तथा न्याय क्षेत्रका पदाधिकारीले उक्त प्रान्त छाडेपछि कानुनी क्षेत्रका लागि प्रभावकारी रिक्तता हुन गएको थियो भने अर्कातिर राज्यमा रिक्तता कहिल्यै हुन नहुने सिद्धान्त पनि छ। अन्तर्राष्ट्रिय कार्यकर्ताले शून्यताबाट काम सुरु गर्न र आफ्नो फौजदारी न्यायिक पद्धति व्यवस्था गर्न चाहन्थे भने फौजदारी कार्यविधिका आधारमा नयाँ सङ्क्षिप्त पद्धति स्थापना गर्न इच्छुक देखिन्थे। तर उक्त व्यवस्था अनुपयुक्त तथा काम नलाग्ने हुन सक्दथ्यो। आफ्नै कानुनी परम्पराहरू (उदाहरणका लागि अनुसन्धानमूलक देवानी कानुन) लाई प्राथमिकता दिने बहुराष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरू संलग्न भएको अवस्थामा समस्या जटिल भएको पाइएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय कार्यकर्ताले भताभुङ्ग वा भ्रष्ट पद्धतिलाई सुधार गर्न सक्दछन्। तर राष्ट्रिय न्यायिक पद्धतिका व्यक्तिलाई स्वीकार्य नहुने तथा स्थानीय परिस्थितिमा मेल नखाने कानुनहरू लादने प्रयास गर्नुहुँदैन। यसो गरिएमा कानुनमा कमजोरी तथा विविधता देखापर्न सक्दछ र कार्यान्वयनकर्तामा भ्रम सृजना हुनसक्दछ।

क्षमताको अभावमा प्रयोगमा आउन नसकेमा दाताहरूको स्रोतको दुरुपयोग हुने गर्दछ। साथमा उक्त कार्यक्रमलाई दिगो बनाउनका लागि राष्ट्रिय सरकार आफैँले रकम व्यहोर्न सक्ने अवस्था नभएसम्म गम्भीर अपराधमा काम गर्ने केही व्यक्तिलाई दातृराष्ट्रले मासिक तलबका लागि सहायता प्रदान गर्नुपर्दछ।

● **परामर्श तथा परिष्कृत कार्यक्रम संस्थागत भइसकेको भएमा अन्तर्राष्ट्रिय कार्यकर्ताबाट राष्ट्रिय सहकर्मीमा सीप हस्तान्तरणका लागि रणनीति स्थापना गरिनुपर्दछ, जसले अन्तर्राष्ट्रिय कार्यकर्ता फर्केपछि गम्भीर अपराधको सामना गर्ने दायित्व निभाउन सकून्।** राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कार्यकर्ताहरू एक साथ संलग्न हुने कार्यमा प्रहरी, अभियोक्ता, न्यायाधीश, प्रतिरक्षा वकिल र कारागार कर्मचारीका बीचमा परामर्श अत्यन्त सफल पाइएको छ भने अन्तर्राष्ट्रिय कार्यकर्ताहरूका लागि राष्ट्रिय भाषा वा भाषाहरू नजानेका कारण व्यक्तिगत दोषाघेहरू चाहिन सक्दछ। अन्तर्राष्ट्रियबाट राष्ट्रिय कार्यकर्तामा दायित्व हस्तान्तरण योजना समयमै र सचेतपूर्वक तयार गरिनुपर्दछ। तर योजना विशेष समयमा नभई विशेष परिस्थिति निर्माण भएको समयमा तयार गरिनुपर्दछ। यस्ता योजनाको अभावमा अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरू राष्ट्रिय वातावरण तथा व्यक्तिहरू तयार नभएको अवस्थामा पनि बजेटका अभावका कारण फिर्ता जानुपर्ने भएमा आफ्नो दायित्वविरुद्ध हुन सक्दछन्। हस्तान्तरणको समय प्रशिक्षित व्यक्तिको सङ्ख्याका आधारमा निर्णय नगरी गम्भीर अपराधविरुद्ध लड्ने प्रयासको दायित्व निभाउन आतिथ्यता प्रदान गर्ने

अपरेसन प्रारम्भ भएका स्थानमा अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिको अधिकार कमजोर हुने प्रवृत्ति रहन्छ र परिणामका लागि राजनीतिक विचारलाई अनुमति दिन्छ। यस उपायले कानूनको शासन स्थापना गर्ने प्रयासलाई बेवास्ता गर्दछ, जसले तदर्थ विधिबाट आधारित हुने पक्षलाई सुरक्षित गर्दछ। तसर्थ राजनीतिक तथा न्यायिक अधिकारको शक्ति पृथकीकरण सुरक्षित गर्न उचित प्रक्रिया तथा मानव अधिकारको संरक्षण तथा सम्मान हुनुपर्दछ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घबाट राष्ट्रिय निकायहरूमा सामग्री हस्तान्तरणका चुनौतीहरू

कोसोभोमा संयुक्त राष्ट्र सङ्घको कार्यकालभरि अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरीले प्रयोग गरेका कम्प्युटर, सवारीसाधन तथा अन्य सामग्रीहरू यसको नियमानुसार कोसोभोका संस्थाहरूलाई हस्तान्तरण गर्न सकेको थिएन। कोसोभोको कमजोर आर्थिक व्यवस्थालाई सहयोग पुर्याउन द्विपक्षीय सहयोग पहिचानको आवश्यकताका कारण अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरीबाट कोसोभो प्रहरीमा अधिकार स्थानान्तरणको प्रयासमा ढिलाई हुन गएको थियो। अकस्मात सन् २००५ को मध्यतिर कोसोभोका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको सङ्ख्या कटौति भइरहेको समयमा राष्ट्रसङ्घीय अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरीले कोसोभो प्रहरीका अधिकृतलाई आफ्नो विशेष इकाईमा समावेश गर्न चाहेको थियो र इकाईले प्रयोग गरेका साधनहरू कोसोभो सामूहिक आर्थिक कोष (उदाहरणका लागि कर तथा भन्सारलगायत दाताको सहायताबाट उठेको कोसोभोको आन्तरिक बजेट) बाट उपलब्ध गराउन सकियोस्, जसमा कोसोभोको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको बजेटले समेट्न नसकेको अवस्थामा कम्प्युटर, गुप्तचरी साधन, इत्यादिको खर्च बेहोर्न अनुमति दिएको थियो।

- अन्तर्राष्ट्रिय कार्यकर्ताले सजाय तोक्न तथा कारगार सजायका लागि न्यायप्रणाली उपयोग गरेको भएमा उक्त प्रणाली आतिथ्यता प्रदान गर्ने देशको कानुनी संरचनासँग सम्भव भएसम्म मेल खानुपर्दछ। विद्यमान राष्ट्रिय कानुनी संरचनाका आधारमा कार्यविधि संहिता बनाइएको भएमा राष्ट्रिय निकायले अवैधानिक ठान्न सक्दछ र भावी कानुनी संरचनामा संरक्षण गरिनु पनि हुँदैन। “अवैधानिक” पद्धतिका आधारमा सजाय गरेको भएमा अन्तर्राष्ट्रिय निकायले छाड्नासाथ उक्त मान्यता स्थापित हुनसक्दछ।
- पूर्णतया र यथाशिघ्र सम्पन्न गर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नताको योजना निर्माण प्रक्रियामा राष्ट्रिय व्यक्तिलाई समावेश गरिनुपर्दछ। कानुनी संरचना परिवर्तन गर्ने योजना राष्ट्रिय कानून व्यवसायीसँग परामर्श गरेर मात्र तयार गर्नुपर्दछ। यस्तो परामर्शले पद्धति निर्माण गर्न सक्दछ, जसले राष्ट्रिय कानुनी पद्धतिलाई निरन्तरता दिने भएकाले प्रभावकारी हुन सक्दछ। साथमा समन्वयात्मक प्रक्रियाले राष्ट्रिय कार्यकर्ताका बीचमा अपनत्वको भावना विकास गर्न सक्दछ भने अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नता समाप्त भएको अवस्थामा यी सुधारहरूले आशालाई प्रबर्द्धन गर्न सक्दछन्। प्रक्रिया आवश्यक हुन्छ र समन्वयात्मक प्रक्रियामा संलग्नताले कार्यक्रमको सफलता तथा असफलतामा अर्थ राख्ने गर्दछ।
- शिघ्र परिणाम दिने आवश्यकताका बावजूद गम्भीर अपराधविरुद्ध लड्ने अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नताले कानूनको शासनका मापदण्डहरू समेट्नुपर्दछ। विशेषगरी पिस

सैद्धान्तिक रूपमा यस्तो अधिकार तथा शान्तिसम्भौतासम्बन्धी आधिकारिकताका प्रावधानहरू विस्तृत मूल्याङ्कनमार्फत निर्णयका रूपमा गम्भीर अपराध परावर्तित गर्न सकिन्छ र यस्ता कार्यले अन्तर्राष्ट्रिय निकायको चाहनालाई पनि सम्बोधन गर्दछन् । व्यवहारमा आधिकारिकताका प्रावधानहरू प्रायः राजनीतिक चाहना, सम्भौता र अवसरका मिश्रित उत्पादन हुने गर्दछन् । परिणामस्वरूप कहिलेकाहीं सुनियोजित रूपमा आधिकारिकतासम्बन्धी अभिव्यक्तिहरू व्यापक र बुझ्न नसक्ने हुन्छन्, जसले क्षेत्राधिकारसँग सम्बन्धित विविध कानूनको शासनसम्बन्धी विभिन्न पक्षहरूद्वारा कार्यान्वयनमा भ्रम सृजना गर्न सक्दछन् । यसका अलावा क्षेत्राधिकारमा उपलब्धिका लागि समयसीमा राख्न सकिन्छ, जुन समयसीमा वास्तवमा छोटो हुन सक्दछ र गम्भीर अपराध समस्यासँग जुध्न आवश्यक दीर्घकालीन रणनीति विकासमा पृष्ठभूमि बनाउन सक्दछ । यीमध्ये केही कानूनहरूमा अपरिहार्य कमजोरी भए पनि गम्भीर अपराधका चुनौतीको सम्बोधनका लागि विकल्पहरूका सम्बन्धमा नीतिनिर्माताहरूमा चेतना अभिवृद्धि गर्न सकिनेमा योजना प्रक्रिया, म्यान्डेट तथा शान्तिसम्भौताको मस्यौदा, वा कम्तिमा म्यान्डेटको व्याख्या तथा संशोधन आवश्यक भएको समयमा वा आतिथ्यता प्रदान गर्ने देशबाट सम्भौताजस्ता अधिकार प्रत्यायोजनसम्बन्धी स्रोतको खोजी गरिएमा यस्ता समस्याहरूविरुद्ध लड्न सकिन्छ ।

हस्तक्षेपका प्रकार

अन्तर्राष्ट्रिय सहायताले अनुसन्धानका लागि वास्तविक दायित्व निर्वाहदेखि गम्भीर अपराधको सुनुवाई गर्दासम्म राष्ट्रिय तहका न्यायिक निकायलाई सल्लाह तथा परामर्श, कानुनी तथा संस्थागत

अधिकार प्रत्यायोजन

अन्तर्राष्ट्रिय निकायलाई कानूनको मस्यौदा, प्रहरी तथा न्यायिक पद्धतिका निकायहरू र प्राविधिक सहायता प्रदान गर्नु पहिले कानुनी आधिकारिकता दिइनुपर्दछ ।

अधिकार प्रत्यायोजन गर्ने देशको प्रत्यक्ष अनुरोधमा विकास गर्न सकिन्छ । निश्चित प्रकारका मुद्दाहरूको सुनुवाईका लागि अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा अभियोक्तालाई अधिकार दिएर आतिथ्यता प्रदान गर्ने देशले पारित गरेको कानून वा अनुमोदन गरेको अन्तर्राष्ट्रिय सम्भौताको स्वरूपमा आधिकारिकता दिन सकिन्छ । तर धेरै देशमा विदेशीलाई यस प्रकारको कार्यमा रोक लगाउने विशेष कानूनहरू बनाइएको छ । गम्भीर अपराध मुद्दाको अनुसन्धानमा सहयोग पुऱ्याउनका लागि वाह्य विशेषज्ञहरूका प्रयासहरू राष्ट्रिय अधिकारीद्वारा सङ्कलन गरिएका स्वीकार्य प्रमाणका लागि आवश्यक राष्ट्रिय कार्यविधि कानूनहरूका प्रयासहरूसँग बाभेमा रद्द हुने गर्दछन् । उदाहरणका लागि अफगानिस्तानमा बजेटको समस्या भए पनि अनावश्यक वा अनुपयोगी भएकाले अन्तर्राष्ट्रिय निकायद्वारा प्रदान गरिएको प्रशिक्षण अधिकारीहरूले अस्वीकार गरेका थिए ।

वैकल्पिक रूपमा आधिकारिकता संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद् वा आतिथ्यता गर्ने देशको आमन्त्रण वा शान्तिसम्भौताअनुरूप वा आफ्नै पहलमा सुरक्षा तथा समन्वयका लागि युरोपेली सङ्गठन, युरोपेली युनियन वा अफ्रिकी युनियनजस्ता क्षेत्रीय संस्थाहरूलाई लिन सकिन्छ ।

अदालतहरूजस्ता गम्भीर अपराध सम्बन्धनमा संलग्न राष्ट्रिय अधिकारीसँग सहकार्य गर्नेहरूलाई सल्लाहकार प्रदान गर्ने

- प्रहरी, अभियोक्ता, न्यायाधीश र अन्य विज्ञहरूका लागि सीपविकास प्रशिक्षण प्रदान गर्ने
- सुरक्षित वाहन, कम्प्युटर, सरसामग्री र सञ्चारसामग्री तथा सञ्जालहरू (उदाहरणका लागि घुम्ती (मोबाइल) फोन, भूउपग्रहीय फोन र सुरक्षित इन्टरनेट तथा इमेल जडान) जस्ता विधिविज्ञान सहायता तथा विशेष सामग्री प्रदान गर्ने
- अदालत, सरकारी वकिलको कार्यालय, प्रहरी केन्द्रीय कार्यालय तथा कारागारजस्ता भौतिक संरचनाको निर्माण गर्ने तथा आर्थिक सहयोग प्रदान गर्ने

कोसोभोमा कानुनी पद्धतिको अनुगमन

कोसोभोमा सुरक्षा तथा समन्वयका लागि युरोपेली सङ्गठनको कानुनी व्यवस्था अनुगमन शाखाको म्यान्डेटमा गरिएका व्यवस्थाले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका मापदण्डहरूको पालना गर्न र यी मापदण्डहरू पालना भएको सुनिश्चिततासम्बन्धी सुभाब दिन कोसोभोको न्यायिक व्यवस्थाको अनुगमन गरेको थियो। यस शाखाले फौजदारी न्याय प्रणालीको अनुगमन गर्दछ र कानुनी संरचनाको पुनःअवलोकन गर्दछ। यसले दुवै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकायको अनुगमन गर्दछ र त्रैमासिक रूपमा फौजदारी न्याय व्यवस्थासम्बन्धी प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्दछ, जुन सुधारका प्राथमिकताहरू पहिचान गरी अधिकारीहरूलाई सहायता गर्नेतर्फ लक्षित रहेका छन्। गैरकानुनी थुना, प्रतिरक्षा प्रतिनिधित्व विहीनता, न्यायिक स्वतन्त्रतामाथि हस्तक्षेप र निष्पक्ष सुनुवाई तथा उचित प्रक्रियासम्बन्धी अधिकारहरूको पालनमा असफलताजस्ता सवालहरू यस प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएका छन्।

सुधारका लागि प्राविधिक सहायता प्रदान र आर्थिक सहयोग तथा साधन प्रदान गर्नेजस्ता विविध प्रकारका भूमिकाहरू खेल्न सक्दछन्। अन्तर्राष्ट्रिय निकायले खेल्नसक्ने विविध प्रकारका भूमिकाहरूलाई ध्यान दिनुपर्दछ, जसलाई निम्नानुसार समावेश गर्न सकिन्छ:

- कानुनी संरचनाको सुधार
- अनुसन्धान तथा अदालती प्रक्रियाको अनुगमन
- न्यायिक व्यक्तिको छनौट गर्दा छानबिनको तयारी, सञ्चालन वा सहयोग
- राष्ट्रिय पदाधिकारीहरूको सट्टामा अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरी, न्यायाधीश, अभियोक्ता, प्रतिरक्षा वकिलहरू र कारागार पदाधिकारीहरू खटाउने
- प्रहरी, न्यायाधीश, अभियोक्ता, प्रतिरक्षा वकिलहरू र कारागार पदाधिकारीहरूले सम्पन्न गर्ने जिम्मेवारीको अनुगमन गर्ने
- राष्ट्रिय प्रहरी, अभियोक्ता, प्रतिरक्षा वकिल र न्यायाधीशका लागि आन्तरिक व्यवस्था विभागहरू, व्यावसायिक मापदण्ड कार्यालयहरू, आचारसंहिता र अनुशासन वा कार्यालयबाट हटाउनेजस्ता जवाफदेहिता संयन्त्रहरूको स्थापना वा सुधार
- अदालत प्रशासन तथा व्यवस्थापनमा सल्लाह र सहायता
- विशेष प्रहरी इकाईको स्थापना तथा प्रशिक्षणमा सहायता
- साक्षी संरक्षण कार्यक्रम, सम्पत्ति रोक्का कार्यक्रम र गोप्य अवलोकन संयन्त्रहरूको स्थापना तथा सञ्चालन
- गम्भीर अपराध मुद्दाको सुनुवाईका लागि विशेष क्षेत्राधिकारको तयारी तथा स्थापना
- न्याय मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय, प्रहरीका विभिन्न कार्यालयहरू तथा चौकीहरू, अभियोक्ताका कार्यालयहरू र

- राष्ट्रिय फौजदारी न्यायपद्धतिका व्यक्तिहरू राजनीतिक निकायबाट हुने गैरकानुनी दवाव वा नियन्त्रणबाट रहेको स्वतन्त्रता ।
- दमनकारी शासनव्यवस्था वा द्वन्द्वका क्रममा दुर्व्यवहारबाट प्रभावित राष्ट्रिय फौजदारी न्यायपद्धतिमा कार्यरत व्यक्तिहरू ।
- राष्ट्रिय फौजदारी न्यायपद्धतिका व्यक्तिहरूले गम्भीर अपराधका मुद्दाहरू हेर्ने समयमा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू आत्मसात गरेका वा नगरेका ।
- गम्भीर अपराधसँग जुध्न राष्ट्रिय राजनीतिक निकायहरूमा रहेका प्रतिबद्धता वा उनीहरूमाथि पर्नगएको प्रभाव ।
- राष्ट्रिय राजनीतिक निकायहरू वा फौजदारी न्याय क्षेत्रका व्यक्तिहरूले उनीहरूमाथि राजनीतिक ढाकछोप गर्न अन्तर्राष्ट्रिय सहायतामा अनुरोध ।
- राष्ट्रका मानिसहरूले निश्चित प्रकारको अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नता आवश्यक र विश्वसनीय (उदाहरणका लागि सक्षम तथा प्रभावकारी) वा हस्तक्षेपकारी हुनसक्ने अनुमान ।
- राष्ट्रका मानिसहरूले विशेष प्रकारका आर्थिक सहायता प्रदानकर्ताहरू (अन्तर्राष्ट्रिय वा क्षेत्रीय सङ्गठनहरू वा विशेष देश) मा विश्वसनीयता ।
- प्रारम्भिक प्रयासहरूलाई निरन्तरता दिनका लागि पर्याप्त स्रोतहरूको पैठारीका लागि बाह्य सहायता प्रदानकर्ताहरूको चाहना र प्रतिबद्धता ।
- योग्य व्यक्तिको पहिचान, प्रशिक्षण र सहायताका लागि बाह्य सहायता प्रदानकर्ताको क्षमता (यसै परिच्छेदको पछिल्लो भागमा चर्चा गरिएको छ) ।

प्रायःजसो मुद्दाहरूमा यस शाखाका प्रतिवेदनमा दिइएका सुझावहरूले ठोस सुधारको थालनी गरेका छन् । उदाहरणका लागि यस शाखाले संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको नियमावली मानवअधिकारको अभाव भएको सरोकार अभिव्यक्त गरेको थियो । अर्को नियमित प्रतिवेदनमा मानवअधिकार सुपरिवेक्षण समिति तथा संयुक्त रूपमा सुरक्षा तथा समन्वयका लागि युरोपेली सङ्गठन र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको मानवअधिकार कार्यसमूहको सृजनाजस्ता स्पष्ट सुधारलाई सूचीत गरेको थियो । न्यायपालिकामा न्यायाधीश तथा अभियोक्तामा रोजगारीमार्फत अल्पसङ्ख्यकलाई एकीकरण गर्ने र अल्पसङ्ख्यक समुदायका अदालतहरू सृजनामा प्रोत्साहित गर्ने प्रयासहरूमा सुझावहरू प्रभावकारी हुन पुगेका थिए ।

सहायताका प्रकारको निर्धारण

उपयुक्त प्रकार र तहको अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नताका सम्बन्धमा निर्णय गर्नका लागि विविध पक्षहरूलाई नियाल्नुपर्दछ, र धेरै राजनीतिक तथा व्यावहारिक यथार्थतालाई ध्यान दिनुपर्दछ । यसमा निम्न पक्षलाई समावेश गर्न सकिन्छ:

- गम्भीर अपराधका मुद्दाहरू हेर्नका लागि फौजदारी न्यायव्यवस्था र व्यक्तिका क्षमताहरू ।
- राष्ट्रिय फौजदारी न्यायप्रणालीका व्यक्तिहरूको सुरक्षामाथि जोखिमता र गम्भीर अपराधका पीडकहरूबाट धम्कीको शिकार ।
- राष्ट्रिय फौजदारी न्यायपद्धतिका व्यक्तिहरूमाथि जातीय, धार्मिक वा अन्य प्रकारको पक्षपातको विद्यमान ।

आतिथ्यता प्रदान गर्ने देशमा गम्भीर अपराध मुद्दाहरू सञ्चालन गर्ने क्षमताको अभाव भएको अवस्थामा; वा आतिथ्यता गर्ने देशका व्यक्तिहरूले धम्कीको सामना गर्नुपरेको तथा दवावमा पर्न सक्ने देखिएमा; राष्ट्रिय न्यायाधीशहरू जातीय, धार्मिक वा अन्य पक्षका कारण आरोपित पक्षको समर्थन वा विपक्षमा पक्षपात ढङ्गले लाग्नसक्ने भएमा न्याय प्रदान गर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिको भूमिका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुन जान्छ। सिद्धान्तः द्वन्द्वउपग्रान्त

वातावरणको तत्काल राष्ट्रिय न्यायाधीश, सरकारी वकिल, प्रतिरक्षा वकिलहरू र प्रहरी उपलब्ध हुन्छन् र काम प्रारम्भ गर्दछन् भन्ने बुझिन्छ। तथापि केही परिस्थितिमा वर्षौंसम्मको दमनकारी शासन वा गम्भीर जातीय द्वन्द्वका कारण राष्ट्रिय व्यक्तिहरूमा अदालत तथा कारागार पद्धतिमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार

मुक्ति सेनाका बीचको हिंसात्मक सङ्घर्ष समाप्तिको तत्कालै कोसोभो सर्वियन संलग्न युद्धअपराध तथा अन्तरजातीय हिंसासम्बन्धी मुद्दाहरूमाथि निर्णय लिनुपरेको थियो। आशा गरिएभैँ समान न्यायप्रवाह हुन सकेको थिएन भने युद्धको प्रताडना, वास्तविक तथा अनुमानित पक्षपात र हिंसाबाट हस्तक्षेप तथा धम्कीका कारण कोसोभो सर्वियनका विरुद्धमा पूर्वाग्रही पद्धति सृजना गरेको थियो (परिच्छेद ४ को पेज १६१-१६४ हेर्नुहोस्)। यस वास्तविकताको सामना गरेपछि अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले यसको प्रारम्भिक निर्णयमा परिवर्तन गर्‍यो र कोसोभोमा सहयोग पुऱ्याउनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा अभियोक्ताहरू नियुक्त गरेको थियो। अधिकांश विज्ञका अनुसार अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरू समयमै निम्त्याइएको भए प्रभावकारी तथा निष्पक्ष न्यायपद्धति चाँडै विकास हुन सक्दथ्यो र आपराधिक संरचनालाई राजनीतिक अर्थतन्त्रमाथि कब्जा जमाउनबाट रोक लगाउन सकिन्थ्यो।

- गम्भीर अपराधका समस्याहरूको बहुराष्ट्रिय प्रभावको स्तर
- आतिथ्यता प्रदान गर्ने तथा सहयोग प्रदानकर्ता देशबीचको संस्कृति, कानुनी परम्परा र इतिहासमा भिन्नता तथा समानता

यी सबै महत्त्वपूर्ण पक्षहरू पत्ता लगाउन अन्तर्राष्ट्रिय निकायले द्वन्द्वउपग्रान्त देशको आवश्यकता पत्ता लगाउन र उक्त देशले स्वीकार गरेको तयारी तथा उपलब्ध स्रोतहरूका सम्बन्धमा निष्पक्ष विश्लेषण सञ्चालन गर्नुपर्दछ।

मूल्याङ्कनका आवश्यकताहरू

परिच्छेद २ मा विस्तृत रूपमा चर्चा गरिएका विषयहरूका सम्बन्धमा गम्भीर अपराध रणनीति तयार गर्नुपूर्व मूल्याङ्कन गरिनुपर्दछ। यस्ता रणनीतिका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहायता पक्षहरू विशेषगरी फौजदारी न्यायिक पद्धतिका कमजोरीहरू

कोसोभोको न्यायपालिकामा जातीय पूर्वाग्रहको प्रभाव

सन् १९९९ मा कोसोभोका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको स्थापना भएपछि अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले न्यायिक क्षेत्र सञ्चालनका लागि कोसोभो अल्वानियन न्यायिक समुदायलाई सशक्तिकरण प्रारम्भिक निर्णय गरेको थियो। उक्त एकल जातीय न्यायपालिकाले स्लोबोदान मिलोसोभिच तथा युगोस्लाभ सुरक्षा समूह र अल्वानियन कोसोभो

तथा राजनीतिक रूपमा कमजोर वा भ्रष्ट सरकार जस्ता द्वन्द्वउपग्रान्त वातावरणका पक्षहरूसँग प्रत्यक्ष रूपमा उत्तरदायी हुनुपर्दछ, जसले राष्ट्रिय निकायहरूलाई उक्त कार्य स्वयम् गर्ने क्षमतामाथि हानि पुऱ्याउँदछ।

कारण पूर्वाग्रही हुने गर्दछन्। व्यक्तिगत सुरक्षा; विशेष प्रहरी इकाई वा विशेषाधिकृत अदालत, कार्यकक्ष वा विभागको स्थापना; कार्यकारी भूमिकामा अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश, अभियोक्ता र प्रहरीको परिचालनजस्ता विविध क्षेत्रमा सहायता आवश्यक हुन सक्दछ।

आतिथ्यता प्रदान गर्ने देशमा उच्च तहको सञ्चालन अधिकारीको कमजोरीले राजनीतिक उतार चढावबिना गम्भीर अपराधको सामना गर्न असक्षम हुन्छन्। आतिथ्यता गर्ने देशमा शक्ति संरचनामा अपराधिक सञ्जालले पारेको प्रभावका कारण गम्भीर अपराधको सामना गर्ने प्रतिबद्धताको अभाव हुन सक्दछ। यस परिस्थितिमा गम्भीर अपराधको अनुसन्धान तथा फैसलाका लागि कार्यकारी भूमिका निर्वाह गर्ने स्वस्थ अन्तर्राष्ट्रिय हस्तक्षेपको आवश्यकता हुन सक्दछ।

अधिकांश द्वन्द्वप्रान्त समाजहरूले माथिका परिदृश्यहरूका अलावा मौलिक चुनौतीहरूको संयोजनमा रूपरेखा तयार गर्नुपर्दछ। द्वन्द्वप्रान्त स्थितिको स्पष्ट कमजोरीको सही पहिचान उचित अन्तर्राष्ट्रिय सहायताका लागि निर्णय लिन महत्त्वपूर्ण हुने गर्दछ।

आतिथ्यता प्रदान गर्ने देशका पक्षहरू

बाह्य सहायताको प्रभावकारिताका लागि सामाजिक, सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक पक्षहरूलाई ध्यान दिनु व्यावहारिक हुन जान्छ। कुनै समाजले अन्तर्राष्ट्रिय सहायतालाई स्वागत गर्दछन् भने अन्यले शङ्कास्पद दृष्टिकोणले हेर्न सक्दछन्। आतिथ्यता प्रदान गर्ने देशले कार्यकारी भूमिकाको रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिले

तथा उचित प्रक्रियाका आधारमा कार्य सञ्चालन गर्ने स्रोत, अनुभव, विश्वसनीयता, वा निष्पक्षता नहुन सक्दछ। केही घटनामा राष्ट्रिय प्रहरीमा उपयुक्त स्रोत, अनुभव वा क्षमता भए पनि अस्थिर सुरक्षा वातावरणमा कार्य सञ्चालन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय सहायताको चाहना राख्दछन्।

गम्भीर अपराधको सामना गर्नका लागि स्रोत तथा जानकारी र क्षमताको अभाव भएका द्वन्द्वप्रान्त समाजहरूमा प्रशिक्षण, प्राविधिक सहायता र आर्थिक सहयोगका रूपमा न्यूनतम बाह्य सहयोगको आवश्यकता हुन्छ। गम्भीर अपराधको अस्थिरता सृजना गर्ने र द्वन्द्वप्रान्त वातावरणको कमजोरीको प्रकृतिलाई हेर्दा यस प्रकारको सहायता विरलै पर्याप्त हुन्छ। उदाहरणका लागि द्वन्द्वप्रान्त वातावरणका न्यायिक संस्थाहरूको द्वन्द्वको दुरुपयोगबाट प्रभावित वा बिगिएका हुने गर्दछन्। यसैगरी द्वन्द्वबाट प्रताडनाको अनुभव सँगालेका वा यस्तो पीडाको अनुभव भोगेका जातीय, धार्मिक, वा अन्य पक्षका समूहका राष्ट्रिय व्यक्तिहरू निष्पक्ष नहुन सक्दछन् वा विपक्षी समूहबाट पक्षपाती भएको अनुमान लगाउन सक्दछन्। यस्तो परिस्थितिमा विश्वसनीय मापदण्डहरूका अलावा सुरपरिवेक्षण संयन्त्रहरू तथा सुरक्षा मापदण्डहरूका लागि थप बाह्य सहायता चाहिन सक्दछ।

राष्ट्रिय व्यक्तिहरू पूर्वाग्रही नभएको अवस्थामा पनि उनीहरू आपराधिक समूह वा “भँडुवाहरू” (अस्थिर वातावरणका कारण लाभ उठाउने शान्ति बहाली भएको देख्न नचाहने व्यक्तिहरू) ले त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई प्रभावकारी दायित्व निर्वाह गर्न असम्भव बनाउने तथा धम्की एवम् हिंसात्मक आक्रमणबाट हुने खतराका

हुन सकेको भए समकक्षी अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरी तथा लागूऔषधविरोधी सल्लाहकारहरू र विभिन्न देश तथा संस्थाहरूबाट निम्त्याइएका अभियोजन, अदालत र कारागार सल्लाहकारहरूलाई स्वागत गरेका हुन्थे ।

प्रतिबद्धता र स्रोतहरू

दाताहरूको राजनीतिक तथा आर्थिक प्रतिबद्धता द्वन्द्वप्रान्त स्थितिमा मेल खानुपर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिको संलग्नता हुने गम्भीर अपराध सहायता महँगा, दीर्घकालीन र सरसामग्रीको उच्च माग हुने प्रयासहरूअन्तर्गत पर्दछन् । गम्भीर अपराध समस्या तुरुन्तै समाधान गर्न सकिँदैन । अपराधसँग जुध्नका लागि संवेदनशील तथा समसामयिक उपाय भएकाका लागि पनि दिगो प्रतिबद्धता र पर्याप्त स्रोत चाहिन्छ । यस्तो परिस्थितिमा जटिल सङ्गठित अपराध तथा युद्धअपराधका घटनाहरूसम्बन्धी व्यक्तिगत घटनाहरूको अनुसन्धान, अभियोजन र सुनुवाई ५ वर्षसम्मको समय लाग्न सक्दछ भने अपराधिक सञ्जाल भत्काउन त्यसभन्दा बढी समय लाग्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय सहायता दाताहरूले लामो समयसम्मको संलग्नता र समयको अन्तरालमा परिवर्तन हुने आवश्यकताहरूको पूर्तिका लागि तयार हुनुपर्दछ । उदाहरणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीशहरू प्रारम्भिक रूपमा गम्भीर अपराधका घटनामा सहयोग पुऱ्याउनका लागि आवश्यक हुन सक्दछन् । तर समयको अन्तरालमा अन्तर्राष्ट्रिय भूमिका परामर्श तथा अनुगमनमा परिवर्तन हुन सक्दछ ।

अभ्यासकर्ताहरूले पर्याप्त स्रोतहरू जुटाउन नसक्ने भएमा संलग्नता नहुनु नै राम्रो भन्ने धारणा बनाएका छन् । निश्चित

काम गर्ने उपायलाई अस्वीकार गर्न सक्दछन् भने समकक्षी सल्लाहकार, प्रशिक्षक र प्राविधिक सहायता प्रदानकर्ताका हैसियतमा आमन्त्रण गर्ने चाहना राख्न सक्दछन् । द्वन्द्वप्रान्त वातावरण जातीय, धार्मिक वा अन्य विभिन्न विचार र समूहका रूपमा विभाजित भएका हुन सक्दछन् भने देशभित्रका विभिन्न समूहका बीचमा अन्तर्राष्ट्रिय सहायताका सम्बन्धमा फरक प्रतिक्रिया दिन सक्दछन् । प्रायः खतरामा रहेको समूहले स्वस्थ अन्तर्राष्ट्रिय सहायताको स्वागत गर्दछ भने शासनमा रहेका व्यक्तिहरूले उनीहरूको नियन्त्रण खतरामा पर्ने भएकाले विरोध गर्दछन् । कुनै पनि घटनामा गम्भीर अपराधका धम्कीको प्रकृतिलाई ध्यानमा राखी अन्तर्राष्ट्रिय सहायताको रूपरेखा तयार गरिनुपर्दछ । वैधानिकता र स्वीकार्यताको अनुपस्थितिले अन्तर्राष्ट्रिय सहायतामा नकारात्मक असर पार्न सक्दछ ।

प्रत्येक देशको परिस्थिति मौलिक हुने भएकाले अन्यत्र गरिएका अभ्यासतर्फ स्वतः भुकाव राख्नेको विरोध गर्नु पनि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । कुनै स्थानको सफलता द्वन्द्वको प्रकृति तथा उक्त देशको वैदेशिक संलग्नताको इतिहासजस्ता विविध जटिल अवस्थाका पक्षहरूका आधारमा निर्धारण गर्न सकिन्छ । सोही अवस्था अर्को देशमा विरलै दोहोरिने गर्दछ । संक्षेपमा फरक परिस्थितिले फरक तरिकाको माग गर्दछ । उदाहरणका लागि कोसोभोमा अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा अभियोक्ताहरूको प्रयोगलाई सामान्यतया स्वागत गरिएको थियो भने बोस्निया तथा हर्जगोभिनामा ६ वर्षभन्दा बढी समयको अन्तर्राष्ट्रिय सुपरिवेक्षणपछि सहमति दिइएको थियो । तर अफगानिस्तानमा यस सम्बन्धमा सोचसमेत अगाडि बढाइएको थिएन र त्यसो

पनि परिचालन गर्ने व्यक्तिमा कार्यसम्पन्न गर्ने सीप तथा लक्षण दुवै नभएको पाइएको छ। यो अमिल्दो उदाहरण दक्ष व्यक्ति नियुक्तिका क्रममा द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय सहायता प्रदानकर्ताले सामना गरेको समस्याको एउटा सानो अंशमात्र हो। सही सीप तथा अनुभव भएका उम्मेदवारहरू प्रारम्भमा थोरै हुने गर्दछन्। कतिपय बहुराष्ट्रिय

अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा सरकारी वकिलबाट लामो करारनामा हस्ताक्षर

कोसोभोमा अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा सरकारी वकिललाई ६ महिना भन्दा बढी लगातार विरलै लम्बिन सक्ने नियुक्तिपत्र दिने व्यवस्था गरिएको थियो। नियुक्ति कार्यावधिको त्याग बीचैमा गरेमा कुनै लाभ नपाउने व्यवस्था सन् २००५ नोभेम्बरसम्म भएकोमा बोस्नियाको अदालतका रजिष्ट्रारले अन्तर्राष्ट्रिय अभियोक्ताले दुई वर्षसम्म करारनामा गर्नु आवश्यक ठहर्‍याइएको थियो भने पूरा अवधि कार्य गर्नेलाई दस हजार युरोको धनराशिसमेत उपदान दिने घोषणा गरेका थिए।

संस्थाहरूद्वारा अपनाइएका अत्यन्त अव्यवस्थित रोजगार नियुक्ति विधिले दक्ष व्यक्तिहरू पाउन अझै कठिन बनाउने गर्दछ र पदपूर्तिका लागि अनावश्यक ढिलाई सृजना गर्दछ। सरकारको सहमतिमा निर्भर हुनुपर्ने र देश तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले बाह्य स्रोतजस्ता निजी करार संस्थाले छनौट हुने व्यक्तिको योग्यताका आधारमा सहायता प्रदानकर्ताको नियन्त्रण न्यून गर्दछ।

दक्ष उम्मेदवारहरूले अन्तर्राष्ट्रिय सहायता कार्यमा उनीहरूको सहभागिता जनाउन विविध नोक्सान सहनुपर्ने हुन्छ। कार्यरत न्यायाधीश, सरकारी वकिल, प्रहरी तथा अन्य व्यक्तिहरूले आफ्नो नियमित जागिरबाट बेतलबी बिदा पाउन कठिन हुन्छ; विदेशी

रूपमा केही घटनामा अपूर्ण प्रतिज्ञा तथा आशाहरूले अपराधिक तत्त्वहरूलाई प्रोत्साहित गरी आतिथ्यता गर्ने देश तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहायता दुवैको विश्वसनीयतामाथि अपमान गर्न सक्दछन्। द्वन्द्वउपान्त सहायता सञ्चालन स्रोतहरूको पहिचान हुनुभन्दा पहिले प्रतिबद्धता जाहेर गरिने भएकाले आवश्यक व्यवस्थापन गर्न सकिँदैन। त्यसैले उपलब्ध हुने स्रोतको सीमालाई स्वीकार गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ र सहायता योजना पनि सोहीअनुसार तयार गरिनुपर्दछ।

अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिको प्रयोगसँग सम्बन्धित पक्षहरू

अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिले जुनसुकै भूमिका खेले पनि सही मानिसले सही संस्थाहरूसँग पर्याप्त स्रोतका आधारमा सही कार्य गरेमा गम्भीर अपराध समस्या नियन्त्रणमा फरक स्थिति ल्याउन सक्दछ। विगतका *पिस अपरेसन*को अनुभवअनुसार कमजोर व्यक्तिको छनौट, अव्यवस्थित रोजगार कार्यविधि, प्रशिक्षणको अभाव र जवाफदेहिता तथा सुपरिक्षण संयन्त्रको अभावजस्ता एक वा दुई पक्षका कारण कार्यक्रमको प्रभाव अप्रभावकारी हुन सक्दछ र अत्यन्त कमजोर हुने भएकाले सहायताको उद्देश्यको अपमान गरेको ठहर्छ।

नियुक्ति तथा परिचालन समय

प्रभावकारी रूपमा कार्य सम्पन्न गर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरूमा उनीहरूले खेल्ने भूमिकाका लागि दुवै उपयुक्त व्यावसायिक सीपहरू र द्वन्द्वउपान्त वातावरणका विशेष चुनौतीहरू सामना गर्ने लक्षणहरू हुनुपर्दछ। उक्त सावधानी स्पष्ट देखिए

कोसोभोको फौजदारी कार्यविधि पर्याप्त रूपले सम्बोधन गरेको थिएन र अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरीले पनि यस सम्बन्धमा सहयोग गर्नसक्ने अभियोक्ता तथा न्यायाधीशको उपयोग गर्न पनि सकेको थिएन । परिणामस्वरूप कमेजार ढङ्गले सञ्चालन गरेको अनुसन्धान, अनुपयुक्त ढङ्गले कार्यान्वयन गरिएको खोजतलास पुर्जी र अभियोजनका लागि सही ढङ्गले तयार नगरिएका मुद्दाका लागि चाहिने प्रमाणको अभावमा खतरनाक अपराधीहरू छुट्न सक्दछन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा अभियोक्ताको पदपूर्ति प्रयास सक्षम व्यक्तिको पहिचान गर्ने सूचीको अभाव र अप्रभावकारी तथा कुटनीतिक रूपमा भारी संयुक्त राष्ट्र सङ्घको नियुक्ति कार्यविधिका कारण ढिलाई हुन गएको थियो । (कोसोभोका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनले संयुक्त राष्ट्र सङ्घको विश्वव्यापी वेवसाइटमा विज्ञापन गरेको थिएन भने अन्य संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय *पिस अपरेसन*को विज्ञापन सूचीमा उल्लेख गरिएको थियो ।) उम्मेदवारको कमीका कारण व्यापारिक तथा गैरफौजदारी अदालतको अनुभव भएका केही अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीशलाई नियुक्त गरिएको थियो भने जटिल तथा संवेदनशील सङ्गठित अपराधका मुद्दाहरू हेर्ने अपेक्षा गरिएको थियो । भाषागत क्षमता कहिलेकाहीँ मूल्यवान् हुने गर्दछ । संयुक्त राष्ट्र सङ्घका लागि चाहिने अङ्ग्रेजी भाषामा निर्णय दिन तथा फैसला गर्न असक्षम भएको एक जना न्यायाधीशको हकमा पाइएको थियो । विस्तारै नियुक्ति प्रक्रियामा सुधार भएको थियो । संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनले अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीशको अन्तिम अन्तर्वार्ताका लागि अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश भएको र अन्तर्राष्ट्रिय अभियोक्ताको अन्तिम अन्तर्वार्ताका लागि अन्तर्राष्ट्रिय अभियोक्ताका कार्यदल सृजना गरेको थियो ।

नियुक्ति लिँदा थोरै आम्दानी हुन्छ; बाह्य देशमा नियुक्त व्यक्तिसँग परिवार पठाउन प्रायः असम्भव वा असुरक्षित वातावरणको खतराका आधारमा बुद्धिमतापूर्ण हुन सक्दैन र कतिपय सम्भावित दाता देशहरू आफ्ना वरिष्ठ कर्मचारीहरूलाई विदेशमा परिचालन गर्न हिच्किचाउँछन् । अझै भन्नुपर्दा दक्ष व्यक्तिहरूले जिम्मेवारी लिए पनि प्रायः उनीहरूले तुलनात्मक रूपमा छोटो अवधि (आतिथ्यता प्रदान गर्ने देशमा कर्मचारी फेरबदल गर्ने समय ६ महिनाको हुने र उम्मेदवारको दीर्घकालीन पदका लागि प्रतिबद्धता जाहेर गर्न असक्षम हुने गर्दछ), जसको मतलब नयाँ व्यक्तिको नियुक्ति कदापि नसिद्धिने प्रयासका रूपमा रहनजान्छ ।

सक्षम अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरू प्राप्त गर्ने चुनौतीहरू

कोसोभोमा अधिकार प्रदान गर्ने सम्झौताको तीन महिनाको अवधिमा सुरक्षालाई पूर्ण नियन्त्रणमा लिने महत्त्वाकांक्षी लक्ष्य पूरा गर्ने संयुक्त राष्ट्र सङ्घको प्रयास सक्षम अन्तर्राष्ट्रिय अधिकृतहरू नियुक्तिका लागि समाप्तिविहीन कठिनाईले अवरोध खडा गरेको थियो । संयुक्त राष्ट्र सङ्घले सक्षम ठहर्‍याएका केही अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरीहरू असक्षम भएको पाइएपछि उनीहरूलाई गृह देशमा फर्काउनुपरेको थियो । कोसोभो अल्वानियन र कोसोभो सर्वियनले समर्पित तथा सहयोगी र असक्षम तथा अनुत्तरदायी अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरीका सम्बन्धमा देखिएको असमानताको स्वतन्त्ररूपमा टिप्पणी गरेका थिए । धेरै सक्षम व्यक्तिहरू हुँदाहुँदै पनि केही अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरीहरू आधारभूत फौजदारी अनुसन्धान, अपराध दृश्य व्यवस्थापन र प्रमाण सङ्कलनको न्यूनतम अनुभवबिना उच्च पृष्ठभूमिका सङ्गठित अपराध तथा युद्धअपराध अनुसन्धानमा संलग्न भएका थिए । अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरीका लागि दिइएको प्रारम्भिक प्रशिक्षणले

वातावरणमा मुद्दाका बारेमा सम्पूर्ण महत्त्वपूर्ण ज्ञान घटनाको अभिलेखमा कमी आउन सक्दछ। दीर्घकालीन फेरबदल सम्भव नभएको अवस्थामा नयाँ व्यक्तिको प्रस्तुतिलाई टाढा राखिनुपर्दछ, अभिलेखहरू सावधानीपूर्वक व्यवस्थापन गरिनुपर्दछ र उत्तरदायित्वहरू सम्भव भएसम्म तरिका मिलाएर हस्तान्तरण गरिनुपर्दछ (उदाहरणका लागि आगन्तुक न्यायाधीश वा अभियोक्तालाई बहिर्गमन हुनेवालासँग केही हप्ताका लागि एकसाथ राखेर काम गराउनुपर्ने हुन्छ।)

योग्य व्यक्तिको छनौट

अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिमा तीन विभिन्न प्रकारका सीपहरू तथा ज्ञान हुनुपर्दछ: विशेष कार्यसँग सम्बन्धित सारभूत विशेषज्ञता; आतिथ्यता प्रदान गर्ने देशको कानुनी संरचना, न्यायिक पद्धति, इतिहास, राजनीति र सम्भव भएसम्म भाषाहरूको ज्ञान; जानकारी तथा अन्तर्व्यक्ति सीपहरू, जसले चिन्तापूर्ण तथा अव्यवस्थित वातावरणमा प्रभावकारी ढङ्गले काम गर्न प्रोत्साहित गर्दछ।

गम्भीर अपराधको सामना गर्न विशेष सीपहरू आवश्यक पर्दछ। द्वन्द्वउपान्त वातावरणमा परिचालन गरिएका अन्तर्राष्ट्रिय अभियोक्ता तथा न्यायाधीशमा जटिल तथा संवेदनशील अपराध हेर्नसक्ने सारभूत अनुभव हुनुपर्दछ। उनीहरूमा शङ्कास्पद तथा साक्षीका अलावा हिचकिचाउने साक्षी तथा साक्षीमाथि हस्तक्षेप संलग्न भएका मुद्दाहरूको व्यापक अध्ययन हुनुपर्दछ। सानो तथा समान जातीय संरचना भएको शहरमा थोरै वा सङ्गठित अपराध वा गुण्डागर्दी हिंसामा व्यावसायिक अनुभव नभएका न्यायाधीश वा सरकारी वकिललाई विभिन्न जातीय, धार्मिक र सामाजिक-

यस्ता समस्याहरू राम्रोसँग स्वीकार गरिएका छन् र यसको प्राप्तिका लागि केही प्रगति भएका छन्। गम्भीर अपराधविरुद्ध लड्न अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका प्रयासहरू र विशेषगरी बोस्निया तथा हर्जगोभिनामा विगतका वर्षहरूमा फौजदारी न्यायपद्धतिलाई सशक्त बनाउन अन्तर्राष्ट्रिय विज्ञहरूको अनुभव भएका व्यक्तिहरूको व्यापक मात्रामा उत्पादन गरेका छन्। धेरै दाता देशहरू, बहुराष्ट्रिय निकायहरू र गैरसरकारी संस्थाहरूले नियुक्तिमा सुधारका अलावा पूर्वछनौट गरिएका व्यक्तिहरू तथा प्रशिक्षित व्यक्तिहरू जस्तो “तयारी सूची” वा सुरक्षित सेवासम्बन्धी नयाँ संयन्त्रहरू संस्थागत गरिएका छन्। अनुभव भएका व्यक्तिहरू सुनिश्चित गर्ने प्रयासहरू गरिनुपर्दछ र गम्भीर अपराध निर्मूलनका लागि लाभदायी सीपहरू यस संयन्त्रहरूमा समावेश गरिएका छन्।

अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिले कम्तिमा एक वा दुई वर्ष काम गर्ने प्रतिबद्धता जाहेर गरे पनि उनीहरूको प्रभावकारिताको वास्तविक अवधि सीमित गरिनुपर्दछ। द्वन्द्वउपान्त वातावरणमा घुलमिल हुन, स्थानीय कानुनी संरचनाका बारेमा सिक्न, स्थानीय संस्कृतिका सम्बन्धमा जानकार हुन र कर्मचारीतन्त्रमा प्रभावकारी ढङ्गले कार्य गर्न आवश्यक व्यक्तिगत सम्बन्ध बनाउन समय लाग्ने गर्दछ। गम्भीर अपराध, अनुसन्धान तथा सुनुवाईका क्षेत्रमा कार्य पूरा गर्न वर्षौं लाग्न सक्दछ। अनुसन्धान वा सुनुवाईको बीचमा व्यक्तिहरू बदलेको खण्डमा संस्थागत स्मरण लोप नभए पनि गम्भीर समस्या सृजना गर्न सक्दछ। किनकि घटनासँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कुरा विस्तृत रूपले दस्तावेजमा राख्न कम समय भएको अवस्थामा जटिल तथा सङ्कटतर्फ उन्मुख

गरिन्छ। विकास क्रममा रहेका समस्याहरूका अधिकार तथा कार्यक्रमका अभै जटिल हुने गर्दछन्, जसका लागि एउटा कामका लागि परिचालन गरिएका व्यक्ति अर्को फरक प्रकारको वा विशेष अपराधिक कार्यका लागि आवश्यक हुन सक्दछ।

आतिथ्यता गर्ने देशको कानुनी पद्धतिका सम्बन्धमा जानकारी राख्नु वा कम्तिमा सिक्ने तथा सम्मान गर्ने चाहना राख्नु अर्को पूर्वाधारका रूपमा लिइन्छ। द्वन्द्वप्रान्त वातावरणमा कानुनी पद्धतिको राज्यमा कमजोर अवस्था भए पनि विरलै मात्र सम्पूर्ण रूपमा विनाश भएको हुन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरू राष्ट्रिय कानुनी पद्धतिसँग परिचित नभए तथा सहज महसुस नगरे अप्रभावकारी वा कम्तिमा कठिनाई हुने गर्दछन्। द्वन्द्वको प्रकृति, क्षेत्र वा देशको इतिहास र यसको राजनीतिका साथमा विशेषगरी गम्भीर अपराधिको स्थितिका सम्बन्धमा परिचित हुनु अर्काको कार्यलाई व्यापक नजरले हेर्ने तथा स्थानीय संवेदनशीलताको सराहना गर्न आवश्यक हुन्छन्। स्पष्ट रूपमा भन्नुपर्दा राष्ट्रिय भाषाको ज्ञान अत्यन्त आवश्यक हुन्छ। कम्तिमा उक्त व्यक्ति अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले प्रयोग गर्ने भाषामा पोख्त हुनुपर्दछ। यी सबै क्षेत्रमा परिचालन हुनुपूर्वको प्रशिक्षणले अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिलाई आतिथ्यता गर्ने देशमा प्रवेश गर्नासाथ प्रभावकारी हुन प्रोत्साहित गर्दछ।

व्यावसायिक योग्यताका अलावा अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिले विदेशी तथा चुनौतीपूर्ण वातावरणमा प्रभावकारी ढङ्गले काम गर्नका लागि अन्य सीपहरू तथा ज्ञानहरू प्रदर्शन गर्नुपर्दछ। प्रायःजसो अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरूले काम गर्ने द्वन्द्वप्रान्त वातावरणमा गम्भीर अपराधिक कार्यका लागि आधारभूत संस्थागत संरचना, स्रोत र

आर्थिक समूहबाट साक्षी तथा शङ्कास्पद भएका ठूला शहरमा काम नलाग्ने सक्दछन्। विश्वव्यापी रूपमा व्याप्त आतङ्कवाद, लागूऔषध बेचबिखन, अपराधिक धन्दा वा सामान्यतया धम्की तथा ज्यादतिजस्ता द्वन्द्वप्रान्त वातावरणमा व्याप्त विशेष प्रकारका गम्भीर अपराधिकहरू प्रभावकारी रूपमा सामना गर्ने अनुभव अभियोक्ताहरूमा हुनुपर्दछ। उनीहरू विदेशी अभियोक्तासँग संयोजन गर्ने, अनुसन्धान सञ्चालन वा निर्देशन गर्ने, हिचकिचाउने तथा खतरामा रहेका साक्षीहरू तथा पीडितहरूसँग सामना गर्ने र परिच्छेद ३, ४ र ५ मा चर्चा गरिएका कानुन, संयन्त्र र विधिहरूको व्यापक रूपमा उपयोग गर्ने सम्बन्धमा राम्रोसँग तयार हुनुपर्दछ।

यसैगरी गम्भीर अपराधिको अनुसन्धान सञ्चालन वा राष्ट्रिय निकायलाई परामर्श वा प्रशिक्षणमा खटाइएका अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरीले सीपहरू प्रमाणित गर्ने पर्दछ। उदाहरणका लागि त्यस्ता सीपहरूमा साक्षीहरूको तयारी तथा बुझाउने, अनुसन्धानात्मक रणनीतिको विकास, गोप्य अनुगमनमार्फत प्रमाण सङ्कलन, मुद्रा अपचलन, तथा अन्य अनुसन्धानात्मक विधिहरू; अवैधानिक आर्थिक तथा मुद्रा अपचलन कार्यमा लक्षित; खोजतलास सञ्चालन; विदेशी कानुन कार्यान्वयन निकायसँग अनुसन्धानमा संयोजन; र साक्षी संरक्षण रहेका छन्। मानव बेचबिखन, बालअपराध, र आर्थिक अपराधिकजस्ता विशेष प्रकारका अपराधिकका लागि विशेषज्ञ प्रहरीको नियुक्ति वा विधिविज्ञान विश्लेषण तथा परीक्षणका लागि विशेष अनुसन्धान क्षमताहरू आवश्यक हुन्छन्। यो सूची विस्तृत नभए पनि विशेषज्ञताको आवश्यकतालाई उल्लेख गर्दछ। दुर्भाग्यवश पहिला उपलब्ध हुने व्यक्तिका आधारमा छानबिन गर्न चाहने आवश्यकतालाई प्रायः कमजोरी ठान्ने

अलावा सवारीसाधन, सञ्चारसामग्री, कार्यालय सामान तथा प्रशिक्षण सामग्रीहरू तत्काल उपलब्ध हुन नसकेका कारण अवरुद्ध हुन पुगेका थिए। अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिका लागि दोभाषे, अनुवादक तथा प्रशासनिक सहायता आवश्यक हुन्छ। यी स्रोतहरू व्यक्तिको काममा ढिलाई हुन नदिनका लागि मूल्याङ्कन प्रक्रियादेखि नै योजना बनाइनुपर्दछ (परिच्छेद २ हेर्नुहोस्)।

केही पिस अपरेसन्समा दातृराष्ट्र तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले आवश्यक स्रोतहरू उपलब्ध गराउन एकसाथ काम गर्दछन्। उदाहरणका लागि कोसोभोमा अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा अभियोक्ता कार्यक्रमको प्रारम्भ गर्न सुरक्षा तथा समन्वयका लागि युरोपियन सङ्गठन र राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको कार्यालयले स्थानीय अदालतमा कार्यरत अन्तर्राष्ट्रिय राष्ट्र सङ्घका कर्मचारीका लागि बजेट निर्धारण नगरेसम्म दातृराष्ट्रहरूले कार्यालयका सामान, साधन र कम्प्युटरहरू प्रदान गरेका थिए।

व्यक्तिगत सुरक्षा अर्को क्षेत्र हो, जसका लागि सहायतामूलक स्रोतहरू महत्त्वपूर्ण हुने गर्दछन्। उनीहरूको सुरक्षाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिलाई सुरक्षित कवच, सुरक्षित सञ्चारमाध्यमहरू र सुरक्षित वाहनका लागि

पिस अपरेसन्समा अन्तर्राष्ट्रिय कर्मचारीको खराब आचरण

अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिको खराब आचरण बोस्निया तथा हर्जगोभिना, आइभोरी कोस्ट, डेमोक्रेटिक रिपब्लिक कोङ्गो, हाइटी, कोसोभो र लाइबेरियामा पाइएका छन्। कोसोभोमा अन्तर्राष्ट्रिय कर्मचारी बढ्दै गएपछि वेश्यावृत्तिविरुद्ध लड्ने कार्यमा जोड दिनुपरेको थियो भने महिला बेचबिखनमा वृद्धि भएको थियो। वेश्यावृत्ति तथा चेलीबेटी

आवश्यक पूर्वाधारको अभाव हुने गर्दछ। अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरूमा अनुसन्धान, अभियोजन वा फैसलाजस्ता विशेष व्यावसायिक सीपहरूमात्र आवश्यक नभई उनीहरूले काम गर्ने भवन, नीति निर्माण तथा कार्य विधिहरू, बजेटको व्यवस्थापन र सुपरिवेक्षण संयन्त्रहरूको स्थापनाजस्ता संस्थागत निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउनु पनि हुने गर्दछ। साथमा दोभाषेसँग निकटरूपमा काम गर्ने क्षमता र विषय तथा छलफलको गाम्भीर्यताको जटिलता एवम् गति निर्धारण गर्नसक्ने दोभाषेको सीप आवश्यक हुन्छ। आतिथ्यता गर्ने देशको संस्कृतिसँग घुलमिल हुने क्षमता पनि आवश्यक हुन्छ। यसका लागि द्वन्द्वप्रान्त देशमा काम गरेको र बसेको पहिलेको अनुभव छनौट प्रक्रियामा मूल्यवान् हुनुपर्दछ।

अन्तर्राष्ट्रिय गम्भीर अपराधका प्रयासहरूका सम्बन्धी ज्ञाताहरूले व्यावसायिक रूपमा अन्तरव्यक्तिगत सीप तथा अपमान सफलता निर्णय गर्ने आधार मानेका छन्। स्थानीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकायको नजरमा विश्वसनीयता अपमान गर्ने रिसाहा, मनपरी र अपमान गर्ने प्रवृत्ति अनुत्पादक हुने गर्दछन्। राष्ट्रिय संस्कृतिको सम्मान तथा विदेशीका रूपमा उक्त स्थानको संवेदनशीलतालाई आम जनतासमक्ष विश्वसनीयता हासिल गर्न र राष्ट्रिय निकायसँगको प्रभावकारी कार्यका लागि महत्त्वपूर्ण मानिन्छन्।

स्रोतहरू सहयोग

अधिकांशतया आधारभूत आपूर्ति तथा पूर्वाधारको अभाव भएका द्वन्द्वप्रान्त देशहरूमा काम गर्न अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरूका लागि आर्थिक तथा भौतिक सहायता आवश्यक हुन्छ। पहिले पिस अपरेसन्समा केही अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासहरू आर्थिक सहायताका

वा वास्तविक जवाफदेहिताको अभावका कारण उनीहरूको स्थानीय समुदायमा प्रभावकारिता तथा विश्वसनीयता कम हुने गर्दछ । साथमा अपराधिक व्यक्तिले जवाफदेहिताका लागि पारदर्शी पद्धतिको अभावमा अन्तर्राष्ट्रिय निकायले खरिदको प्रयास गर्न सक्दछन् । सामान्यतया गम्भीर अपराधका प्राथमिक पीडितहरू सामान्य नागरिक हुने भएकाले गम्भीर अपराधलाई नियन्त्रणमा ल्याउन साक्षी तथा सूचकका रूपमा प्रभावकारी गठबन्धन हुन नसकेमा जवाफदेहिता स्थापनामा असफल हुन जान्छन् । पारदर्शिता तथा

राष्ट्रसङ्घीय शान्तिसेनाबाट दुर्व्यवहार

दुवै गैरसैनिक तथा सेनाका रूपमा कार्यरत संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्तिसेनाद्वारा दुर्व्यवहार भएका आरोपहरू लगातार आउन थालेपछि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासचिवले उक्त सवालको अध्ययन र जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्नका लागि सुझावहरू पेश गर्न आयोग गठन गरेका थिए । संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्तिसेनामा कार्यरत व्यक्तिहरूद्वारा भएका यौनशोषण तथा दुर्व्यवहारसम्बन्धी महासचिवका सल्लाहकार तथा संयुक्त राष्ट्रसङ्घका लागि जोर्डनका राजदूत राजकुमार जाइद राद् जाइद अल हुसेनले सन् २००५ मार्चमा प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेका थिए । प्रतिवेदनले वर्तमान दुर्व्यवहार नियन्त्रण गर्ने प्रयासहरू अपर्याप्त रहेको जनाएको थियो भने शोषणयुक्त स्वभावका अलावा यौनशोषण तथा दुर्व्यवहार व्यापक रहेको पाइएको थियो । यसले संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सचिवालय तथा सदस्य राष्ट्रहरूलाई लक्षित गरी दुर्व्यवहार नियन्त्रण गर्न र अनुशासन कारवाही तथा अपराधीका लागि फौजदारी कारवाहीका लागि जवाफदेहिता संयन्त्रहरू सशक्त पार्ने व्यापक सुझावहरू दिएको थियो ।

बेचबिखन नियन्त्रणमा राख्ने अपराधीहरू राजनीतिक चरमपन्थीसँग नजिक थिए र अन्तर्राष्ट्रिय उपस्थितिको विरोध गर्दथे भने अन्तर्राष्ट्रिय कर्मचारीले काला बजारियाहरूलाई प्रभावकारी ढङ्गले सहयोग पुऱ्याएका थिए, जसले विरोधीहरूलाई रकम प्रदान गरिरहेको थियो । राष्ट्रसङ्घीय प्रहरीले *पिस अपरेसन*को प्रारम्भमा आचारसंहिता, आन्तरिक अनुसन्धान इकाई र अनुशासन कायमसम्बन्धी व्यवस्था स्थापना गरेको थियो । प्रहरी प्रमुखले नियमितरूपमा अनुशासन कारवाही गरेका थिए भने कतिपय व्यक्तिलाई घर फिर्ता पठाएका थिए । सदस्य राष्ट्रहरूले आफ्ना व्यक्तिका विरुद्ध लिइएको कारवाहीको भर्त्सना गरेका थिए र यसले राष्ट्रिय जनमानसमा राष्ट्रसङ्घीय प्रशासनको विश्वसनीयता व्यापक रूपमा घटाएको थियो ।

सुरक्षित सुविधाहरू आवश्यक हुन सक्दछन् । कुनै घटनामा अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिलाई सुरक्षित निवास छाडेपछि वा सुरक्षित आवास उपलब्ध नभएको अवस्थामा उनीहरूको सुरक्षाका लागि साथ दिन संरक्षण समूह आवश्यक हुन सक्दछ । यस्ता मापदण्डहरूको मूल्य अत्यन्त महँगो भए पनि प्रभावकारीरूपमा सञ्चालनका लागि सक्षम हुन सक्दछन् ।

जवाफदेहिता

बहुसङ्ख्यक अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरूले सम्मानका साथ काम गरे पनि केहीले त्यसको दुरुपयोग गर्दछन् भने केहीमाथि त्यसो गरेको आरोप लाग्ने गर्दछ । यस प्रकारको आकर्षण तथा आरोपबाट सुरक्षित रहन गम्भीर अपराधको सामनामा संलग्न अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिहरूका लागि पारदर्शी जवाफदेही कार्यविधि बनाइनुपर्दछ । विगतका केही पिस मिसनमा अनुमानित

यस सवालमा हुने असमान व्यवहारले कानूनका अगाडि समानताको मान्यता स्थापित गर्ने प्रयासमाथि प्रभावित गर्दछ, र समष्टिमा अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिको विश्वसनीयतालाई कमजोर बनाउँदछ ।

अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय संस्थाहरूका अलावा दातृराष्ट्रहरूमा उन्मुक्ति कस्तो अवस्थामा प्रदान गर्ने सम्बन्धमा सिफारिस गर्नका लागि स्पष्ट नीति तथा निर्देशनहरू बनाइनुपर्दछ । साथमा प्रत्येक सहयोगात्मक राष्ट्रहरूले यस्ता कार्यमा खटाइने अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिको उनीहरूको खराब आचरण तथा आपराधिक क्रियाकलापमा जवाफदेही बनाउने सुनिश्चित गर्नुपर्दछ, र उनीहरूको प्रशिक्षणमा यस्ता गलत व्यवहारका नियम तथा परिणामहरू बुझाउने प्रावधानहरू समावेश गर्नुपर्दछ ।

सामान्यतया कुनै राष्ट्र वा संस्थाले नियुक्त गरेका अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिको तलब तथा सेवाको क्षेत्रले स्वार्थमा विवाद वा आचरणका समस्याहरू सृजनाहरू गर्ने गर्दछ । उदाहरणका लागि राजनीतिक स्वार्थका कारण नियुक्त गरेको संस्थाका व्यक्तिका कारण उत्पन्न स्थितिको सामना गर्ने कानून तथा कानुनी कार्यविधिमा फर्त मुद्दामा निस्केका परिणामको विरोध हुन सक्दछ । यस मुद्दामा अन्तर्राष्ट्रिय पदाधिकारीको प्राथमिक दायित्व उनीहरूले काम गरिरहेका कानुनी पद्धतिअनुरूप हुनुपर्दछ । कम्तिमा अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिलाई उनीहरूका राष्ट्रिय सहकर्मीसह समान आचारसंहिताअन्तर्गत राखिनुपर्दछ ।

जवाफदेहिता कार्यविधिका अलावा कानुनी तथा अनुशासन मापदण्डहरूलाई कार्यका रूपमा गम्भीर अपराध रणनीतिमा समावेश गरिनुपर्दछ भने दुवै अन्तर्राष्ट्रिय तथा सामान्य नागरिकहरूलाई स्पष्ट पारिनुपर्दछ ।

अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय संस्थाहरूले द्वन्द्वउपान्त देशमा खटाएका अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिको सामान्यतया द्विपक्षीय सम्झौता वा अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिले उन्मुक्ति दिएका हुन्छन् । यस्ता प्रावधानहरू भँडुवाहरूको तर्कहीन दावीका विरुद्धमा अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिको संरक्षणका लागि आवश्यक मानिन्छन् । उदाहरणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरी, अभियोक्ता र न्यायाधीशका विरुद्ध गालीबेइज्जतीका आरोपहरू तथा न्याय क्षेत्रमा पदाधिकारीहरू माथि अविश्वास सृजना गर्ने खालका आरोपहरूलाई लिन सकिन्छ । उन्मुक्ति निरपेक्ष हुँदैन । सामान्यतया उन्मुक्ति आधिकारिक कामको सिलसिलामा सीमित गरिनुपर्दछ, र न्याय प्रदान गर्ने सिलसिलामा भएका कार्यलाई पनि उन्मुक्ति दिलाउन सकिन्छ । *पिस अपरेसन*को समयमा अपराधमा संलग्न वा खराब आचरण प्रदर्शन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिको अनुपयुक्त कार्यको महत्त्व तथा स्तरका आधारमा कारवाही वा अनुशासन विधिहरू अपनाइनुपर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिको मानवअधिकार उल्लङ्घन भएका स्थानमा खटाइएका र सरकारी अधिकारीका लागि परम्परा भएका देशमा दण्डहीनता अस्वीकार्य हुन्छ । कानूनको शासनको पद्धति स्थापनाको प्रारम्भ यसको सृजनामा लागेका व्यक्तिलाई जवाफदेही बनाएर मात्र प्रारम्भ गर्न सकिन्छ । यदि द्वन्द्वउपान्त देशका नागरिकहरूलाई उनीहरूका कार्यमाथि जवाफदेही बनाउने हो भने अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिको पनि जवाफदेही बनाइने पर्दछ ।

अन्य पठनीय सामग्री तथा स्रोतहरू

पाठकहरूलाई तल उल्लिखित वेबसाइट तथा प्रकाशनहरूको सूचीबाट सूचना तथा विशेषज्ञताको भण्डारबाट लाभ लिन जोडदार प्रोत्साहित गरिन्छ। यस प्रकाशनमा व्यवस्था गरिएका कार्यहरू उपयोगी निर्देशन मानिन्छन्। तसर्थ पाठकहरूले महत्त्वपूर्ण कार्यहरूको पुनःअवलोकन गर्नुपर्दछ।

कानुनी शासन तथा न्यायिक सुधार

Chesterman, Simon. "Justice under International Administration: Kosovo, East Timor, and Afghanistan." International Peace Academy Project on Transitional Administrations, September 2002.
http://www.ipacademy.org/PDF_Reports/JUSTICE_UNDER_INTL.pdf.

अफगानिस्तान, कोसोभो र पूर्वी टिमोरको अनुभवमा केन्द्रित गरेर यस लेखले द्वन्द्वउपप्रान्त पिस अपरेसनमा न्याय प्रशासनको महत्त्वलाई वर्णन गरेको छ र परिस्थितिले आवश्यक ठानेमा कानुनी शासनका कार्यहरूमा अस्थायी रूपमा सेनालाई जिम्मेवारी दिइनुपर्ने तर्क अगाडि सारेको छ।

Hartmann, Michael E. International Judges and Prosecutors in Kosovo: A New Model for Postconflict Peacekeeping. United States Institute of Peace Special Report No. 112. Washington, D.C.: United States Institute of Peace, October 2003. Also available online at <http://www.usip.org/pubs/specialreports/sr112.html>.

यस प्रतिवेदनले दण्डहीनताको अन्त्य र कानुनी शासनको स्थापनामा सहयोग पुऱ्याउने वातावरण सृजना गर्नमा

कार्यालय तथा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय लागूऔषधी तथा अपराध कार्यालयको सहयोगमा युनाइटेड इन्स्टिच्युट अफ पिस तथा आइरिस सेन्टर फर ह्युमन राइट्सले तयार गरेको “नमुना संहिता” मा “नमुना फौजदारी संहिता,” “नमुना फौजदारी कार्यविधि संहिता,” “नमुना कारागार ऐन” र “नमुना प्रहरी ऐन” समावेश गरिएको छ। यसले पिस अपरेसनस, अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू तथा राष्ट्रिय सरकारलाई द्वन्द्वउपान्त वातावरणमा कानून तथा शान्ति सुव्यवस्था पुनर्स्थापना कार्य पूर्ण रूपमा सम्पन्न गर्न र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूको पहिचान तथा पहिचान गर्न प्रोत्साहित गर्दछ।

O'Connor, Vivienne, and Colette Rausch. "A Tool Box to Tackle Law Reform Challenges in Post Conflict Countries: The Model Codes for Post Conflict Criminal Justice." In *International Peacekeeping: The Yearbook of International Peace Operations*, vol. 10, ed. Harvey Langholtz, Boris Kondoc, and Alan Wells. Leiden and Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2006.

द्वन्द्वउपान्त फौजदारी न्यायका लागि नमुना संहिता माथि विशेष केन्द्रित गरेर पिस अपरेसनमा महत्त्वपूर्ण अङ्गका रूपमा कानुनी सुधारलाई सम्बोधन गर्दछ (माथि हेर्नुहोस्)।

O'Neill, William G. *Rebuilding the Rule of Law in Iraq: Ten Tips from Recent Experience*. Washington, D.C.: Henry L. Stimson Center, May 2003. <http://www.stimson.org/iraq/?SN=IR20030513561>.

इराकको द्वन्द्वलाई ध्यानमा राखेर न्यायको सुधारका लागि प्रहरीको काममा सेनाको संलग्नता र संसोधन मार्फत सुधारका लागि पिस अपरेसनको सफलता महत्त्वपूर्ण हुने तर्क ओनेल राख्छन्।

Oswald, Bruce. *Addressing the Institutional Law and Order Vacuum: Key Issues and Dilemmas for Peacekeeping Operations*. United

अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा सरकारी वकिल जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको भूमिकालाई परीक्षण गर्दछ।

Jones, Seth G., Jeremy M. Wilson, Andrew Rathmell, and K. Jack Riley. *Establishing Law and Order after Conflicts*. Santa Monica, CA: RAND Publications, 2006. Also available online at http://www.rand.org/pubs/monographs/2005/RAND_MG374.sum.pdf.

इराक, अफगानिस्तान र कोसोभोको पुनर्निर्माणको प्रयासलाई विस्तृत रूपमा र ती प्रयासहरूलाई सोमालिया, हाइटी, बोस्निया र पूर्वी टिमोरजस्ता राष्ट्रनिर्माणका परियोजनाहरूलाई तुलनात्मक परीक्षण गर्दछ। यस पुस्तकले द्वन्द्वउपान्त निर्माण र समाजमा सेना तथा जनताका बीचमा छलफलको अनुपात, आर्थिक सहायता र पुनर्निर्माणको अवधिका सम्बन्धमा सुझावहरू दिने गर्दछ।

Lorenz, Frederick M. "Civil-Military Cooperation in Restoring the Rule of Law: Case Studies from Mogadishu to Mitrovica." In *Post-Conflict Justice*, ed. M. Cherif Bassiouni. New York: Transnational Publishers, 2002.

द्वन्द्वउपान्त पिस अपरेसनमा सर्वप्रथम सेना पुग्ने भएकाले न्यायपालिकाको स्थिति मूल्याङ्कन तथा कानुनी शासन स्थापना गर्ने भार पनि सेनामा पर्ने तर्क लोरेन्ज राख्छन्। यस लेखमा सेना तथा जनताका बीचको समन्वयका सम्बन्धमा सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ।

Model Codes for Postconflict Criminal Justice. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, forthcoming in 2007.

यस बहुखण्डीय पुस्तकमा द्वन्द्वउपान्त समाजलाई आवश्यक हुने कानुनी संरचनाहरूलाई उल्लेख गरिएको छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको

United Nations Security Council. *The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-conflict Societies*, S/2004/616, 3 August 2004. <http://www.un.org/Docs/sc/sgrep04.html>.

यस प्रतिवेदनमा द्वन्द्वउप्रान्त न्याय संयन्त्रहरूका अलावा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय न्याय क्षेत्रका संस्थाहरूका मान्यता तथा मापदण्डहरूका लागि सहयोगी हुने समीक्षा गरेको छ। यसले राष्ट्रिय न्यायिक क्षेत्रको क्षमता निर्माणका लागि महत्त्वपूर्ण हुने शान्ति सेना तथा न्याय सुधारका बीचको सम्बन्धलाई चर्चा गरेको छ।

मानवअधिकार

United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights, in cooperation with the International Bar Association. *Human Rights in the Administration of Justice: A Manual on Human Rights for Judges, Prosecutors, and Lawyers*. Professional Training Series No. 9. New York and Geneva: United Nations, 2003. Also available online at <https://webmcdev.oddl.fsu.edu/human-rights/print.html>.

नमुना तथा सहजकर्ताको निर्देशनका रूपमा सृजना गरिएको यस सामग्रीले कानून व्यावसायीका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार मापदण्डहरूसम्बन्धी विस्तृत पाठ्यक्रम प्रदान गर्दछ। अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून तथा विश्वव्यापी न्याय र क्षेत्रीय तथा राष्ट्रिय अदालतसम्बन्धी आधारभूत सूचनाहरूका साथमा प्रत्येक नमुनाले विशेष मानवअधिकार क्षेत्रलाई पनि सम्बोधन गर्दछ। नमुनामा “प्रमुख क्षेत्रीय मानवअधिकार संयन्त्रहरू र कार्यान्वयनका लागि संयन्त्रहरू,” “न्यायाधीश, अभियोक्ता र कानून व्यवसायीको स्वतन्त्रता तथा निष्पक्षता,” “स्वतन्त्रताबाट वञ्चित मानिसहरूको

Nations Department of Peacekeeping Operations, Peacekeeping Best Practices Section, September 2005. <http://pbpu.unlb.org/pbpu/library/Bruce%20Oswald%20DPKO%20final%20draft%2028%20Sept%202005.pdf>.

फौजदारी न्यायका संरचनाहरू नभएको वा निष्क्रिय भएको स्थानमा शान्ति सेनाहरू परिचालन गरिने पक्षलाई ध्यानमा राखी यस प्रतिवेदनले संयुक्त राष्ट्र सङ्घ तथा अन्य इच्छुक निकायहरूलाई शान्ति सेनाका कार्यहरू प्रायः सञ्चालन हुने स्थानका लागि संस्थागत कानून तथा शान्ति सुव्यवस्था व्यवस्थापनका लागि नीतिगत विकल्प एवम् सहयोगात्मक नियम तथा निर्देशनहरू सृजना गर्नु आवश्यक हुन्छ।

United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights. *Rule-of-Law Tools for Post-Conflict States: Mapping the Justice Sector*. New York and Geneva: United Nations, 2006. Also available online at http://www.ohchr.org/english/about/publications/docs/ruleoflaw-Mapping_en.pdf.

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विभागहरू तथा निकायहरू, नागरिक समाजका नेताहरू तथा राष्ट्रिय विशेषज्ञहरूसँगको दुई वर्ष गरेको परामर्शको परिणामस्वरूप संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको यो प्रतिवेदन प्राथमिकरूपमा कोसोभो, सियरालियोन र पूर्वी टिमोरको अनुभवमा आधारित छ। सम्बोधन गरिएका शीर्षकमा देशको न्यायपद्धतिले द्वन्द्वमा पुऱ्याएको सहयोग; आमहत्या, मानवताविरुद्धको अपराध र युद्धअपराधजस्ता अपराधका पीडकहरूमाथि अभियोजन; सत्य आयोगको स्थापना; र युद्धपश्चात् स्थापित कानुनी प्रणालीमा कारवाही तथा अनुगमन व्यवस्थाको मूल्याङ्कन समावेश गरिएको छ।

गैरसरकारी संस्थाहरू र राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको परिचय उल्लेख गर्दछ, भने शान्ति तथा उद्धार कार्यमा परिचालन हुने सेनाको सेवा, दर्जा, विशेषज्ञता, हतियार र सामग्रीको पनि पहिचान गरेको छ।

Chiarelli, Major General Peter W., and Major Patrick R. Michaelis, "Winning the Peace: The Requirement for Full-Spectrum Operations." *Military Review*, July-August 2005. Also available online at <http://www.smallwars.quantico.usmc.mil/search/articles/chiarelli.pdf>.

सन् २००३ मा इराकमाथि हस्तक्षेप भएपछि द्वन्द्वप्रान्त वातावरणमा सेनाको संलग्नता र उन्मूलनका आवश्यकतामाथि सम्बोधन नगरी सेवा, शासन सञ्चालन र सुरक्षा प्रशिक्षणका लागि "समष्टिगत कार्य" मा व्यापक ध्यान दिनका लागि हुनुपर्ने एकीकृत उपाय अपनाउनुपर्ने तर्क सियाइरेली र मिखाल्स राख्छन्।

Covey, Jack, Michael J. Dziejic, and Leonard R. Hawley, eds. *The Quest for Viable Peace: International Intervention and Strategies for Conflict Transformation*. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 2005.

कोसोभोमा प्रत्यक्ष अनुभव हासिल गरेपछि यस पुस्तकका लेखकहरूले ठोस चुनौतीहरू पहिचान गरेका छन्, जसमा द्वन्द्वप्रान्त समाजहरूको राष्ट्रिय क्षमता निर्माणका लागि व्यावहारिक कदमहरू तयार गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ।

Durch, William J., Victoria K. Holt, Caroline R. Earle, and Moira K. Shanahan. *The Brahimi Report and the Future of UN Peace Operations*. Washington, D.C.: Henry L. Stimson Center, 2003. Also available online at <http://www.stimson.org/fopo/pdf/BR-CompleteVersion-Dec03.pdf>.

यस प्रतिवेदनले सन् २००० को ब्राहिमी प्रतिवेदन (पेज १६०) उल्लिखित सुभावहरूको कार्यान्वयनको विश्लेषण

संरक्षणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका मापदण्डहरू," र "मानवअधिकार उल्लङ्घन तथा अपराधका पीडितहरूको संरक्षण तथा उपचार" समावेश गर्न सकिन्छ।

United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights. *Human Rights Standards and Practice for the Police*. Professional Training Series No. 5/Add.3. New York and Geneva: United Nations, 2004. Also available online at <http://www.ohchr.org/english/about/publications/docs/PTS5Add3.pdf>.

पहुँचयोग्य तथा व्यवस्थापनयोग्य सामग्रीका रूपमा तयार गरिएको यस सहयोगी सामग्रीले अनुसन्धान, गिरफ्तार, थुना र बलको प्रयोगजस्ता प्रहरीका प्रमुख मानवअधिकार सरोकारका क्षेत्रहरूका अलावा सडककाल र द्वन्द्वमा प्रहरीका कार्यहरूका विषयमा सम्बोधन गर्दछ। प्रत्येक खण्डले सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार मापदण्डहरूलाई संक्षेपीकरण गर्दछ, र कार्यान्वयनका लागि सुभावहरूसहितको "व्यावहारिक" खण्डलाई पनि समावेश गर्दछ।

पिस अपरेसन्स

Aall, Pamela, Lt. Col. Daniel Miltenberger, and Thomas G. Weiss, eds. *Guide to IGOs, NGOs, and the Military in Peace and Relief Operations*. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 2001.

यस निर्देशिकाले शान्ति तथा उद्धार कार्यमा संलग्न अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू, राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू र सेनाको संस्थागत आदर्श, आन्तरिक संरचना र कार्यात्मक अभ्यासका सम्बन्धमा व्याख्या गरेको छ। यसले द्वन्द्वप्रान्त क्षेत्रमा कार्यरत रहेका धेरै अन्तर्राष्ट्रिय

United Nations Department of Peacekeeping Operations, International Training Center. *General Guidelines for Peacekeeping Operations*, 1995. http://www.un.org/depts/dpko/training/tes_publications/books/peacekeeping_training/genguide_en.pdf.

यी निर्देशिकाहरूले पिस अपरेसन्सको संरचना, स्वरूप, सिद्धान्त र अभ्यासको बारेमा व्याख्या गर्दछ भने सरकारलाई निर्देशन दिने समयमा यस्ता कार्यमा सेना र कर्मचारीको सहयोगकर्ताका सम्बन्धमा सामान्य उपायहरूका सम्बन्धमा सल्लाह दिने गर्दछ।

United Nations Department of Peacekeeping Operations, Peacekeeping Best Practices Unit. *Handbook on United Nations Multidimensional Peacekeeping Operations*. New York: United Nations, 2003. Also available online at <http://www.peacekeepingbestpractices.unlb.org/pbpu/handbook/START-Handbook.html>.

पिस अपरेसन्सका विविध पक्षहरूमाथि सङ्क्षिप्त तथा व्यावहारिक परिचय दिनेतर्फ लक्षित यस पुस्तकले सन् १९८० को अन्त्यदेखि यस्ता कार्यमा बढ्दै गएको विषयमा चर्चा गरेको छ र सेना, प्रहरी, राजनीतिक व्यवस्था, कानुनी शासन, मानवअधिकार र मानवीय पुनरनिर्माण जस्ता विविध पक्षहरूमा सामान्य समीक्षा प्रदान गर्दछ।

United Nations General Assembly and United Nations Security Council. *Report of the Panel on United Nations Peace Operations*, A/55/305-S/2000/89, 21 August 2000. Also available online at http://www.un.org/peace/reports/peace_operations/.

लख्दर ब्राहिमीले अध्यक्षता गरेका कारण “ब्राहिमी प्रतिवेदन” का रूपमा चिनिने उक्त बृहत् अध्ययन संयुक्त राष्ट्र सङ्घका महासचिवको अनुरोधमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय पिस अपरेसन्सका लागि विशेष समितिले सञ्चालन गरेको थियो। द्वन्द्व रोकथाम, शान्ति स्थापना र शान्ति निर्माणका

गर्दछ र शान्ति निर्माणमा कानुनी शासनका तत्त्वहरू तथा सङ्क्रमणकालीन नागरिक प्रशासनका चुनौतीहरूका सम्बन्धमा चर्चा गरेको छ।

Perito, Robert M. *Where Is the Lone Ranger When We Need Him? America's Search for a Postconflict Stability Force*. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 2004.

यस पुस्तकले बाल्कन क्षेत्र, अफगानिस्तान र इराकको जस्तो द्वन्द्वउपान्त वातावरणमा दिगो सुरक्षा स्थापनाका चुनौतीहरूको विश्लेषण गरेको छ। स्थायी कार्यका लागि गैरसैनिक तरिका अपनाउन अमेरिकाको तयारीका सम्बन्धमा गम्भीर सवालहरू उठाउँदै लेखकले सेनाको सहकर्मीका रूपमा कन्स्टेबुलरी फोर्स, प्रहरी र कानुन व्यावसायी, न्यायाधीश तथा सुधार अधिकृतहरू भएको नागरिक अमेरिकी स्थायी शक्ति सृजना गर्न आह्वान गरेका छन्।

Perito, Robert M., ed. *Guide to Participants in Peace, Relief, and Stability Operations*. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 2006.

अल, मिल्टेनबर्गर र विसद्वारा लिखित शान्ति तथा उद्धार कार्यसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू, राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू र सेनाका लागि निर्देशिकाको संसोधित तथा नयाँ संस्करण पुस्तकले सङ्कटमा काम गर्न उपस्थित हुने अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका संस्थाहरूको परिचय दिएको छ। यसले संयुक्त राष्ट्र सङ्घ, अन्य अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू, गैरसरकारी संस्थाहरू र स्थायित्व कार्यमा अमेरिकी नागरिक संस्थाहरू तथा सेनाले खेलेको भूमिकाको वर्णन गरेको छ।

गर्नका लागि सन् २००५ अप्रिलमा आयोजना गरिएको दुई दिने सम्मेलनलाई संक्षेपीकरण गरेको छ। यसले कोसोभोमा सन् २००५ मार्चमा भड्केको दड्गामा जोड दिदै स्थायित्व प्रहरी इकाईका लागि भावी कार्यदिशाका सम्बन्धमा सूचीत गर्ने र प्रहरी परिचालन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूमा रहेको सैद्धान्तिक विविधता तथा भिन्नताको पहिचान गर्ने कार्यदलका छलफलहरूको सारलाई प्रस्तुत गरेको छ।

Oakley, Robert B., Michael J. Dziedzic, and Eliot M. Goldberg, eds. *Policing the New World Disorder: Peace Operations and Public Security*. Washington, D.C.: National Defense University Press, 1998. Also available online at http://www.ndu.edu/inss/strforum/SF_84/forum84.html.

हिंसात्मक द्वन्द्व रोकथामका लागि कार्नेगी कमिसन र युनाइटेड स्टेट्स इन्स्टिच्युट अफ पिसको सहयोगमा सञ्चालन गरिएको यस अध्ययनले पनामा, क्याम्बोडिया, एल साल्भाडोर, मोजाम्बिक, सोमालिया र हाइटीको अनुभवका आधारमा सार्वजनिक सुरक्षा पुनर्स्थापना प्रक्रिया तथा पिस अपरेसनमा प्रहरीका कामहरूको ऐतिहासिक समीक्षालाई प्रस्तुत गर्दछ।

Rausch, Colette. "The Assumption of Authority in Kosovo and East Timor: Legal and Practical Implications." In *Executive Policing: Enforcing the Law in Peace Operations*, ed. Renata Dawn. SIPRI Research Report No. 16. Oxford: Oxford University Press, 2003.

कोसोभो तथा पूर्वी टिमोरका संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्यालयमा प्रहरीका लागि निर्माण गरिएका कानुनी संरचनाका संयन्त्रहरू तथा दस्तावेजहरू, आकर्षित हुने कानूनको कार्यान्वयनमा समस्याहरू, कानून कार्यान्वयन

विविध क्षेत्रमा अनुभव संगालेका व्यक्तिहरू रहेको उक्त समितिले विद्यमान पद्धतिमा भएका कमजोरीहरूको मूल्याङ्कन गरेको थियो र परिवर्तनका लागि स्पष्ट, विशेष तथा यथार्थ सुझावहरू दिएको थियो। समितिका सुझावहरू दुवै राजनीतिक तथा रणनीतिक अलावा आवश्यक कार्यात्मक र संस्थागत सवालमा केन्द्रित रहेका छन्। शान्ति स्थापनाका बहुरूपी चुनौतीहरूको सामना गर्नमा इच्छुक व्यक्तिहरूका लागि यो उपयोगी प्रारम्भिक विन्दु रहेको थियो।

Williams, Garland H. *Engineering Peace: The Military Role in Postconflict Resolution*. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 2005.

बोस्निया, कोसोभो र अफगानिस्तानमा गरिएको यस अध्ययनले विलियमले उल्लेख गरेअनुसार "द्वन्द्वउपान्त पुनर्निर्माणमा समस्या" को विश्लेषण गरेको छ र प्रमुख पूर्वाधार तथा महत्त्वपूर्ण सामाजिक संस्थाहरूमा काम गरेर द्वन्द्वउपान्त स्थितिको सहयोग पुऱ्याउन शान्तिसेनाका प्राविधिक समूहले गरेको कार्यले स्थायित्व वृद्धि गरेको देखाउँछ छ।

प्रहरी

Assessing the Role of Stability Police Units, Dwight D. Eisenhower National Security Series, 2005. http://www.eisenhowerseries.com/pdfs/final_05/2005_PKSOI_Final_Report.pdf.

यस प्रतिवेदनले कोसोभोमा विशेष केन्द्रित गरेर स्ट्याबिलिटी पुलिस युनिटमा कार्यरत पक्षहरूका लागि समान सिद्धान्त तथा कार्यात्मक विधिहरूको विकास

United Nations Peace Operations, 2002.
<http://www.icpa.ca/pages/publications.html>.

ब्राहिमी प्रतिवेदन (पेज १६०) ले उठाएका सवालमाथिको प्रतिक्रिया स्वरूप यी निर्देशनहरू *पिस अपरेसन*का व्यापक प्रयोग हुनेगरी सुधार विशेषज्ञहरूका लागि परामर्श तथा निर्देशनका रूपमा तयार गरिएका छन्। यसले संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार घोषणापत्र, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अनुबन्ध र कैदीहरूमाथि उचित व्यवहारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय न्यूनतम नियमहरूमा उल्लिखित महत्त्वपूर्ण दस्तावेजको साभार गर्दै *पिस अपरेसन*मा उचित सुधारात्मक व्यवहार र व्यवस्थापनका सम्बन्धमा आधारभूत संरचना प्रदान गर्दछ।

United Nations Department of Peacekeeping Operations, Peacekeeping Best Practices Section. *Supporting National Prison Systems: Lessons Learned and Best Practices for Peacekeeping Operations*. United Nations Department of Peacekeeping Operations, 2005.
http://pbpu.unlb.org/pbpu/library/Prison_Support_Lessons_Learned_and_Best_Practices.pdf.

यस प्रतिवेदनले गतिशील कारागार पद्धति द्वन्द्वप्रान्त समाजमा सुरक्षा क्षेत्र सुधार तथा कानुनी शासनको पुनर्स्थापनाका एकीकृत अङ्ग कसरी बन्दछ भन्नेमा केन्द्रित गरेको छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्ति कार्यालयको लाइबेरिया तथा अफगानिस्तानबाट सिकेको अनुभवका आधारमा यस अध्ययनले क्षेत्राधिकार स्पष्ट र स्रोत सम्पन्न भएमा राष्ट्रिय कारागार पद्धतिको प्रभावकारी रूपमा पुनर्स्थापना गर्न तलदेखि माथिको उपायका सम्बन्धमा चर्चा गरेको छ। प्रतिवेदनले कारागार कर्मचारी,

कार्यमा संलग्नता हुनका लागि चुनौतीहरू र कार्यकारी भूमिकामा रहेका अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिको जवाफदेहिताका सम्बन्धमा समीक्षा गरेको छ।

United Kingdom, Home Office, National Criminal Intelligence Service. *The National Intelligence Model*, 2000.
<http://police.homeoffice.gov.uk/operational-policing/index.html/national-intelligence-document>.

यस नमुना सामग्रीले प्रहरीका लागि रणनीतिक निर्देशन, *ट्याक्टिकल रिसोर्सिङ डिसिजन्स*, कार्यात्मक प्रहरी जोखिम व्यवस्थापनका लागि लाभदायक अनुसन्धान उपलब्ध गराउन सूचनाको अनुसन्धान, विकास र विश्लेषण कसरी गर्ने सम्बन्धमा विश्लेषण गरेको छ।

United Nations Department of Peacekeeping Operations. *United Nations Civilian Police Handbook*, 1995.
http://www.un.org/depts/dpko/training/tes_publications/books/civilian_police/civpol_princ_guid.pdf.

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रहरीलाई सहायता पुर्याउन तयार गरिएको यस नमुना सामग्रीले गस्ती, प्रतिवेदन, सम्पर्क, मध्यस्थता र वार्ता जस्ता सवालहरूलाई समेटेको छ।

कारागार तथा सुधार

Coyle, Andrew. *A Human Rights Approach to Prison Management*. London: International Centre for Prison Studies, 2002. Also available online at
http://www.kcl.ac.uk/depsta/rel/icps/human_rights_prison_management.pdf.

यस पुस्तिकाले अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार मापदण्डहरू तथा व्यावहारिक कारागार व्यवस्थापनका बीचमा सम्बन्ध स्थापना गरेको छ।

International Corrections and Prisons Association. *Practical Guidelines for the Establishment of Correctional Services within*

संयुक्त राष्ट्र सङ्घ, अफ्रिकन युनियन, युरोपेली परिषद्, अमेरिकी देशहरूको सङ्गठन, आर्थिक समन्वय तथा विकास सङ्गठन र युरोपियन युनियनको भ्रष्टाचारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरूको सारांस तथा पूर्ण अंश समावेश गरिएको छ ।

United Nations Office on Drugs and Crime. *UN Anti-Corruption Toolkit*, 3rd ed. Vienna: United Nations, 2004. Also available online at http://www.unodc.org/pdf/crime/corruption/toolkit/corruption_un_anti_corruption_toolkit_sep04.pdf.

नियमितरूपमा परिमार्जित गरिने यस सामग्रीले भ्रष्टाचारको तहको मूल्याङ्कन, संस्थागत निर्माण, सामाजिक रोकथाम, भ्रष्टाचारविरुद्धका कानूनहरू, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन, अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी समन्वय र सम्पत्ति फिर्ता तथा संरक्षणलाई समेटेको छ ।

सङ्गठित अपराध, बेचबिखन तथा आतङ्कवाद उन्मूलन

Austin, Alexander, Tobias von Gienanth, and Wibke Hansen. *Organized Crime as an Obstacle to Successful Peacebuilding: Lessons Learned from the Balkans, Afghanistan, and West Africa*. Berlin: Center for International Peace Operations, 2003. http://www.zif-berlin.org/Downloads/Berlin-Workshop_2004.pdf.

प्रतिवेदनले बर्लिनमा सम्पन्न सातौँ अन्तर्राष्ट्रिय गोष्ठीको छलफललाई संक्षेपीकरण गरेको छ, जसले सफल शान्ति स्थापनामा सङ्गठित अपराधको प्रभाव, प्रमुख सङ्गठित अपराधी तथा तिनका विधिहरूजस्ता शीर्षकमा छलफल गरेको थियो । साथै यस गोष्ठीले *पिस अपरेसन*मा गम्भीर अपराधविरुद्ध लड्ने कार्य सङ्गठित आपराधिक

कार्यक्रमको कार्यान्वयन, प्रशिक्षण र दाताहरूको संलग्नताको नियुक्तिका सम्बन्धमा “सिकेका अनुभव” लाई समावेश गरेको छ ।

भ्रष्टाचार उन्मूलन

Bolongaita, Emil. *Controlling Corruption in Post-Conflict Countries*. Kroc Institute Occasional Paper No. 26. Notre Dame, IN: Joan B. Kroc Institute for International Peace Studies, Notre Dame University, January 2005. Also available online at http://kroc.nd.edu/ocpapers/op_26_2.pdf.

भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि बृहत् विश्लेषणले द्वन्द्वउपान्त प्रस्तावहरूलाई प्रभावित गर्दछ । बोलोन्गाइटाले कुनै पनि शान्तिसम्झौतामा भ्रष्टाचारविरोधी प्रयासहरू हुनुपर्ने तर्क अगाडि सारेका छन् भने स्पष्ट मूल्याङ्कन तथा अनुगमन संयन्त्रहरूको आवश्यकतामाथि जोड दिएका छन् ।

Large, Daniel, ed. *Corruption in Postwar Reconstruction: Confronting the Vicious Circle*. Lebanese Transparency Association / UNDP, 2005. <http://www.transparency-lebanon.org/Publications/Corruption%20in%20PWR.htm>.

यसमा लेबनान, बोस्निया तथा हर्जगोभिना र सियरा लियोनका घटनाहरूको अध्ययन सङ्कलन मार्फत द्वन्द्वउपान्त पुनरनिर्माणमा भ्रष्टाचारको प्रभाव र भ्रष्टाचारको गम्भीर अपराध सम्बन्धलाई सङ्कलन गरिएको छ ।

United Nations Office on Drugs and Crime, *Corruption: Compendium of International Legal Instruments on Corruption*, 2nd ed. New York: United Nations, 2005. Also available online at http://www.unodc.org/pdf/crime/corruption/compendium_e.pdf.

यसमा साक्षी संरक्षण कार्यक्रम, आपसी कानुनी सहायता सन्धिहरू, गोप्य अनुसन्धान कार्यक्रम, सीमा समन्वय सवालहरू र मानव ओसारपसारविरुद्धका समन्वयात्मक प्रयासहरूको छलफललाई समावेश गरेको छ।

De Ruyver, Brice, Gert Vermeulen, and Tom Vander Beken, eds. *Strategies of the EU and the U.S. in Combating Transnational Organized Crime*. Antwerp: Maklu Press, 2002.

यस पुस्तकमा विद्वान्, राजनीतिक नेताहरू, सैनिक अधिकृतहरू र कानून कार्यान्वयन निकायका सदस्यहरूले सन् २००२ मा घेण्ट विश्वविद्यालयको अपराध नीति अन्तर्राष्ट्रिय अनुसन्धान प्रतिष्ठानले सङ्क्रमणकालीन अपराध सम्मेलनमा प्रस्तुत गरेका कार्यपत्रहरूलाई सङ्कलन गरेको छ। सम्मेलनमा सीमा वारपार कार्यात्मक क्रियाकलापहरू, सूचना विनीमय, अनुसन्धान सङ्कलन, लागूऔषध ओसारपसार, मुद्रा अपचलन र साइबर अपराधसम्बन्धी विषयहरूलाई समावेश गरेको छ।

Lubin, Nancy, Alex Klaitis, and Igor Barsegian. *Narcotics Interdiction in Afghanistan and Central Asia: Challenges for International Assistance*. New York: Open Society Institute, 2002. Also available online at http://www.eurasianet.org/policy_forum/lubin012902a.pdf.

यस प्रतिवेदनले विशेषगरी अफगानिस्तानमा केन्द्रित गरी द्वन्द्वप्रान्त वातावरणमा लागूऔषध ओसारपसार उन्मूलनका लागि संयुक्त राष्ट्र सङ्घ तथा अन्य अन्तर्राष्ट्रिय निकायका प्रयासहरूलाई संक्षेपीकरण गरेको छ। यसले द्वन्द्वप्रान्त समाजलाई स्थायित्व दिन ओसारपसारबाट हुने विनाशकारी प्रभावका बारेमा कार्यक्षेत्रका सूचनाहरू समावेश गरेको छ भने प्रभावकारी प्रतिवन्ध मार्फत सम्बोधन गर्ने सुभावहरू प्रदान गर्दछ।

क्रियाकलापका विरुद्ध हुने अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घर्षको एउटा पाटो भएको जनाएको छ।

CARDS Regional Police Project (CARPO). *Regional Strategy on Tools against Organised and Economic Crime with Project Area Specific Actions*, September 2005. http://www.stabilitypact.org/rt/Brijuni_Regional_strategy.pdf.

सन् २००५ मा मन्त्री तथा वरिष्ठ अधिकारीका बीचमा सम्पन्न उच्च स्तरिय बैठकले दक्षिण पूर्वी युरोपमा सङ्गठित अपराधका विरुद्धको सङ्घर्षको प्रगतिको मूल्याङ्कन गरेको छ भने अपराध विश्लेषण तथा फौजदारी अनुसन्धान, वित्तीय अनुसन्धान तथा आपराधिक साधनको जफत, विशेष अनुसन्धान तरिकाहरू, साक्षी संरक्षण र फौजदारी व्यवस्थामा समन्वयमा समान मापदण्ड तथा क्षेत्रगत रणनीतिहरूको परीक्षण गरेको छ।

Council of Europe. *Terrorism: Special Investigation Techniques*. Crotonon-Hudson, NY: Manhattan Publishing Company for the Council of Europe, 2005.

यस पुस्तकले युरोपेली सदस्य राष्ट्रहरूका ३५ सदस्यीय परिषद् तथा अमेरिका र क्यानडाको राष्ट्रिय अभ्यासको अध्ययनलाई समेटेको छ। यसले गम्भीर अपराध र आतङ्कवाद निर्मूलनमा मानवअधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय समन्वयका सवालहरूमा कानून कार्यान्वयन तथा कारवाहीसँग सम्बन्धित विशेष अनुसन्धान कार्यविधिहरूलाई केन्द्रित गरी विश्लेषणात्मक प्रतिवेदन समावेश गरेको छ।

Council of Europe, Octopus Programme. *Combating Organised Crime: Best-Practice Surveys of the Council of Europe*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2004.

क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू

African Union Treaties

http://www.africa-union.org/Official_documents/Treaties_%20Conventions_%20Protocols/Treaties_Conventions_&_Protocols.htm

अफ्रिकी युनियनले सन् १९६५ यता हस्ताक्षर गरेका सन्धिहरू, महासन्धिहरू, प्रलेखहरू र बडापत्रहरूको पूर्ण सूची तथा यसलाई ग्रहण गर्ने माध्यमलाई समेटेको छ ।

Council of Europe Treaties

<http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ListeTraites.asp?CM=8&CL=ENG>

यस विस्तृत सूचीमा युरोपेली परिषद्ले अनुमोदनका लागि खुला गरेका दुई सयभन्दा बढी सन्धिहरूलाई समावेश गरिएको छ । प्रत्येक सन्धि प्राप्त गर्ने माध्ययमा सन्धिको सारांश तथा पूर्ण अंश, हस्ताक्षर तथा अनुमोदनको तालिकाका अलावा कार्यान्वयनमा ल्याइएको मिति पनि समावेश गरिएको छ ।

Organization of American States Treaties

<http://www.oas.org/juridico/english/treasub.html>

अमेरिकी देशहरूको सङ्गठनको अन्तर्राष्ट्रिय कानुन व्यवस्था विभागले व्यवस्थापन गरेको यस वेबसाइटले अनुमोदन गरेका सम्पूर्ण सन्धिहरूको पूर्ण अंशलाई समेटेको छ । यसमा विषयका आधारमा वर्णानुक्रम पनि गरिएको छ ।

लाभदायक वेबसाइटहरू

American Society of International Law, Resources on Transnational Crime and Corruption

<http://www.asil.org/inthenews/timelytopic/corruption/index.html>

Oswald, Bruce, and Sarah Finin. "Combating the Trafficking of Persons on Peace Operations." In *International Peacekeeping: The Yearbook of International Peace Operations*, vol. 10, ed. Harvey Langholtz, Boris Kondoc, and Alan Wells. Leiden and Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2006.

“पिस अपरेसनमा सेनाका लागि मानवअधिकार प्रशिक्षण सामग्री” बाट प्रेरणा पाएर यस लेखले पिस अपरेसनमा आर्थिक वा यौन शोषणलाई सम्बोधन गर्न मानव ओसारपसारको बढ्दो समस्यालाई विश्लेषण गरेको छ ।

United Nations Office on Drugs and Crime. *Guide for the Legislative Incorporation and Implementation of the Universal Instruments against Terrorism*. http://www.unodc.org/unodc/terrorism_tools.html.

आतङ्कवादविरुद्धका १२ वटा अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको कार्यान्वयन गर्ने क्रममा कानुनहरूको तयारीमा कानुन निर्मातालाई सहायता पुऱ्याउन तयार गरिएको व्यावहारिक सामग्री हो । देवानी कानुन भएका देशहरूका लागि तयार गरिएको यस सामग्रीले धेरै व्यावहारिक तरिकाका अलावा नमुना कानुन र प्रावधानहरू समेटेको छ ।

United Nations Office on Drugs and Crime, Division for Treaty Affairs. *Legislative Guides for the Implementation of the United Nations Convention against Transnational Organized Crime and the Protocols Thereto*. New York: United Nations, 2004. Also available online at http://www.unodc.org/unodc/organized_crime_convention_legislative_guides.html.

यसमा अन्तरदेशिय सङ्गठित अपराधविरुद्धको महासन्धि; मानव ओसारपसारमा रोकथाम, नियन्त्रण र सजायसम्बन्धी प्रलेख; भूमि, जल र वायूवाट आप्रवासी ओसारपसारविरुद्धको प्रलेख; र हतियार उत्पादन तथा ओसारपसारविरुद्धको प्रलेखका लागि कानुनी निर्देशनहरू समावेश गरेको छ ।

भ्रष्टाचारविरुद्धका देशहरूको समूह,

<http://www.greco.coe.int/>

- भ्रष्टाचार तथा सङ्गठित अपराधविरुद्ध राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासहरू सशक्त बनाउनेतर्फ लक्षित अन्तरक्षेत्रीय परियोजना, http://www.coe.int/T/E/Legal_Affairs/Legal_cooperation/Combating_economic_crime/4_Corruption/Default.asp#TopOfPage

Financial Action Task Force on Money Laundering (FATF)

<http://www.fatf-gafi.org>

सन् १९८९ मा सृजना गरिएको यस अन्तरसरकारी निकायको उद्देश्य मुद्रा अपचलन तथा आतङ्कवादीमाथि सहयोग निर्मूलनका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय नीतिहरूको विकास तथा प्रवर्द्धन गर्नु रहेको छ।

Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD)

<http://www.oecd.org>

यसका ३० सदस्यीय देशहरूले लोकतान्त्रिक सरकार तथा बजार अर्थतन्त्रको प्रतिबद्धताको आदान-प्रदान गर्दछन्। यसले विश्वव्यापी अर्थतन्त्रमा कुनै देशको प्रगतिका लागि बहुपक्षीय सम्झौता आवश्यक भएका क्षेत्रमा “खेलका नियमहरू” प्रवर्द्धन गर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा सहमत हुने संयन्त्रहरू, निर्णयहरू र सुझावहरू उत्पादन गर्ने गर्दछ।

Transparency International (TI)

<http://www.transparency.org>

यो भ्रष्टाचार निर्मूलनमा समर्पित सक्रिय अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था हो। अन्तर्राष्ट्रिय सचिवालय र यसको

महासन्धि तथा अन्य बाध्यात्मक संयन्त्रहरूको पूर्ण अंश, अन्तर्राष्ट्रिय कानून अमेरिकी समाजको अन्तरदेशीय अपराध तथा भ्रष्टाचारसम्बन्धी स्रोतले यसका सम्बन्धित धारणाहरू र भ्रष्टाचार तथा अन्तरदेशीय अपराध निर्मूलनमा समर्पित अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू तथा कार्यदलहरूसम्बन्धी व्यापक स्रोत उपलब्ध गराउँदछ।

Center of Excellence for Stability Police Units (CoESPU)

<http://coespu.carabinieri.it/>

विशेषगरी अफ्रिकी देशहरूमा जोड गरेर द्वन्द्वउपान्त सङ्क्रमणमा गेण्डर्मेजस्तो शान्तिसेनाको प्रशिक्षणमा सहायता पुऱ्याउन यसले “जी- ८ कार्ययोजना” को अङ्गका रूपमा विकास गरेको छ।

Council of Europe

http://www.coe.int/T/E/GENERAL/portailEN_indexA-Z.asp

यसमा युरोपेली परिषद्का लागि सहयोग हुनेगरी प्रारम्भिक विन्दुका रूपमा शीर्षकअनुसार वर्णाणुक्रम गरिएका यस वेबसाइटमा निम्न विषयहरू समावेश गरिएको छ।

- दक्षिण पूर्वी युरोपमा गम्भीर अपराधविरुद्ध युरोपेली परिषद् तथा युरोपेली आयोगको संयुक्त क्षेत्रीय परियोजनाका रूपमा क्षेत्रीय प्रहरी परियोजना, http://www.coe.int/t/e/legal_affairs/legal_cooperation/combating_economic_crime/3_technical_cooperation/CARPO/
- भ्रष्टाचारविरुद्ध कार्ययोजना निर्माण गर्नका लागि पारित गरिएका भ्रष्टाचारविरुद्ध लड्नका लागि निर्देशक सिद्धान्तहरूको पालनाको अनुगमन र अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरूको कार्यान्वयनका लागि जिम्मेवार

कार्यरत छन् भने उनीहरू अवैध लागूऔषध, अपराध र आतङ्कवादविरुद्धको सङ्घर्षमा सदस्य राष्ट्रहरूलाई सहायता पुऱ्याउने क्षेत्राधिकार रहेको छ ।

United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR)
<http://www.unhchr.ch>

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सचिवालयको विभागको रूपमा रहेको मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय संयुक्त राष्ट्र सङ्घको बडापत्र र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून तथा सन्धिहरू स्थापना गरिएका अधिकारको आत्मसात र उपभोगका लागि संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्ने क्षेत्राधिकार रहेको छ । यस वेबसाइटमा महिलाविरुद्धका सबै भेदभाव निर्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, मानवअधिकार आयोग, जातीय भेदभावविरुद्धको महासन्धि र यातनाविरुद्धको महासन्धि जस्ता सन्धि निकायहरूका अलावा प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार संयन्त्रहरूको अंश समावेश गरिएको छ ।

United States Institute of Peace
<http://www.usip.org>

अमेरिकी कङ्ग्रेसद्वारा स्थापना तथा आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराइने यो स्वतन्त्र र गैरराजनीतिक राष्ट्रिय संस्था हो । यसका उद्देश्यहरू हिंसात्मक अन्तर्राष्ट्रिय द्वन्द्व रोकथाम, द्वन्द्वउप्रान्त स्थायित्व प्रवर्द्धन तथा लोकतान्त्रिक रूपान्तरण र विश्वव्यापी रूपमा शान्ति निर्माण, साधन एवम् बौद्धिक क्षमता वृद्धिमा सहयोग पुऱ्याउनु रहेको छ । संस्थाले ज्ञान, सीप, तथा स्रोतहरूका अलावा विश्वभरिका शान्ति निर्माण प्रयासमा प्रत्यक्ष संलग्नता जनाई सशक्तिकरण गर्ने गर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय द्वन्द्व तथा द्वन्द्व समाधानसम्बन्धी विशेष प्रतिवेदनहरूका

९० शाखाहरू मार्फत भ्रष्टाचार अभ्यासका लागि हुने माग तथा पैठारीका क्षेत्रमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा कार्य गर्दछ ।

United Nations Conflict Prevention, Peacebuilding and Development Library
<http://www.un.org/esa/peacebuilding/Library/>

शान्ति निर्माण तथा द्वन्द्व समाधानका अलावा महासचिवका प्रतिवेदनहरू, सुरक्षा परिषद् तथा महासभाका घोषणाहरू र विज्ञका कार्यपत्रहरू प्राप्त गर्ने धेरै माध्यमहरू तथा पठनीय सामग्रीहरूलाई समेटेको छ ।

United Nations Department of Peacekeeping Operations (UNDPKO)
<http://www.un.org/Depts/dpko/dpko/index.asp>

यस वेबसाइटमा विभिन्न विभागहरूका अलावा विगत तथा वर्तमान *पिस अपरेसनस* समावेश गरिएको छ । *पिस अपरेसन*का उत्कृष्ट अभ्यास खण्ड (<http://www.un.org/Depats/dpko/lessons/>) मा नीति विश्लेषण तथा विकासका अलावा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय *पिस अपरेसन*का समयमा सिकेका अनुभवसम्बन्धी विविध दस्तावेजहरूका रूपमा विशेष महत्त्व राख्दछ ।

United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC)
<http://www.unodc.org>

यो अवैध लागूऔषधी तथा अन्तर्राष्ट्रिय अपराधका विरुद्धमा विश्वव्यापी नेतृत्व गर्ने संस्था हो । सन् १९९७ मा स्थापना गरिएको यस संस्थामा विश्वव्यापी रूपमा ५ सय कर्मचारी

अनुसूची

अदालतहरू (फौजदारी न्यायपद्धति हेर्नुहोस्)

अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू, ७२-७३, ८६-९६

अनुमोदन प्रक्रिया, ८२

अपराध तथा फौजदारी अनुसन्धान, ८७

आपसी कानुनी

सहायता सन्धिहरू, ८५-८९, १३२-३४, १८१-८४

ओसारपसार सन्धिहरू, ८८-८९

बाध्यात्मक नहुने संयन्त्रहरू, ९२-९३

मानवअधिकार सन्धिहरू, ८४-९१

राष्ट्रिय कानुनमा प्रभाव, ८४-८५

स्रोतहरूको सूची, ३१५

सुपुर्दगी सन्धिहरू, ८४-९१

(संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू र

विशेष क्षेत्रीय सन्धिहरू हेर्नुहोस्)

अन्तर्राष्ट्रिय सहायता, २२, ३२, २६१-९५

(कानुनी संरचनाहरू, प्रहरी तथा कारागार पद्धतिहरू पनि हेर्नुहोस्)

अभियोजनका लागि वैकल्पिक स्थानहरू, १३५-३८

अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिबाट दुर्व्यवहार, २९२-९५

अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी प्रहरी सङ्गठन (इन्टरपोल), २२३

अनुगमन, २७३

अधिकार प्रत्यायोजन, २७०-७१

लागि <http://www.usip.org/pubs/reports.html/>

<http://www.usip.org/pubs/peaceworks/index.html> हेर्नुहोस् ।

University of Minnesota Human Rights Library

<http://www1.umn.edu/humanrts>

यो मानवअधिकार संरक्षण र अन्तर्राष्ट्रिय अपराध रोकथामसँग सम्बन्धित संयन्त्रहरूको खोजी तथा महासन्धिहरूमा पहुँचका लागि उत्कृष्ट स्रोत मानिन्छ। पत्ता लगाउने माध्यमहरू निम्नानुसार व्यवस्थित गरिएका छन् ।

- क्षेत्रीय सामग्रीहरू

<http://www1.umn.edu/humanrts/regional.htm>

- शीर्षक

<http://www1.umn.edu/humanrts/instreet/ainstls2.htm>

- अनुमोदन अवस्था

<http://www1.umn.edu/humanrts/research/ratification-index.html>

- अनुसन्धान निर्देशिका

<http://www1.umn.edu/humanrts/bibliog/biblios.htm>

World Bank

<http://www.worldbank.org>

विश्वका १८४ देशद्वारा सञ्चालित दुई वटा विकास संस्थाबाट बनेको यसको लक्ष्य विश्वव्यापी गरिबी न्यूनीकरण तथा मानव जीवनस्तरमा सुधार गर्नु रहेको छ। यसले विकासोन्मुख देशहरूका लागि न्यून व्याजमा ऋणका अलावा व्याजविहीन सहयोग र अनुदान दिने गर्दछ। यसले कानुनी शासन, न्याय सुधार र भ्रष्टाचारविरुद्धका प्रयासहरू शीर्षकमा परियोजना सञ्चालन गर्दछ भने कुनै पनि देश तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका लागि विश्लेषणात्मक र परामर्श सेवा प्रदान गर्दछ।

अपराध संलग्न सम्पत्तिको मुद्रा अपचलन, खोजी, कब्जा तथा जफतसम्बन्धी अभियोजन गर्न नहुने सम्झौताहरू, ९१, ११९-२२

अपराधसँग सम्बन्धित मुद्रा अपचलन, खोजी, कब्जा तथा जफतसम्बन्धी युरोपेली परिषद्को विस्तृत प्रतिवेदन, १२१

आपराधिक विषयमा आपसी कानुनी सङ्घीय सहायतासम्बन्धी अरबियन महासन्धि, ८५

अफगानिस्तान

अनौपचारिक न्यायपद्धति, ४६

अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा वकिलहरू, २७९-८०

कमजोरीको मूल्याङ्कन, ५८

कारागारमा सुविधाको अभाव, १९७-९९

केन्द्रीय लागूऔषध आयोग, १५९, १७१-७५

देशभन्दा बाहिरको क्षेत्राधिकार, १८५

बोन सम्झौता-२००१, ७२

लागूऔषधविरुद्ध कानून, १७१-७५

लागूऔषधविरुद्ध प्रहरी, १७१-७५

लागूऔषधीको ओसारपसार, १२-१३, २४, १८५

न्यायपद्धतिको मूल्याङ्कन, ६२-६३

प्रत्यक्ष कारवाई कार्यदल, १७१-७५

लागूऔषधीविरुद्ध राष्ट्रिय रणनीति, १७१-७५, २४२

सार्वजनिक सूचना अभियान, २४२

स्ट्याविलिटी पुलिस युनिट, २४९

आर्थिक स्रोत, २६८, २७९, २९०-९२

आवश्यकता मूल्याङ्कन, २७६-७९

जवाफदेहिता कार्यविधिहरू, २६१, २९२-९५

न्यायाधीश तथा

वकिलहरू, १६१-६४, १६६-६९, १८४, २६८-७०

निर्देशनहरू, २६१-७०

प्रहरी, ४१

व्यक्तिको छनौट, २६१, २८२-८६

स्थानीय व्यक्तिका

लागि प्रशिक्षण, २६१, २६४-६८, २७१-७४

सरसामग्री सहायता, २६९, २७३

सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक पक्षमाथि विचार, २७९-८१

सैनिक सहायता, ४१-४५, ६२-६३, २१५, २४४-५९

हस्तक्षेपका प्रकार, २६१, २७१-७४

अनुसन्धान, २२, १४३-४८, २१५-३३

अन्तर्राष्ट्रिय सहायता, २७२-७३

आदानप्रदान तथा समन्वय, २२२-२२५

फौजदारी अनुसन्धान इकाई, २३०-३२

विश्लेषण, ८, २१८

शङ्कास्पद व्यक्ति थुनामा, २२६-२९

स्पष्टता, २१९

अपराधको सम्पत्ति, ११८-२६

(अपराध र गम्भीर अपराध पनि हेर्नुहोस्)

अपराधसँग सम्बन्धित सम्पत्तिको जफत, ११८-२६

आपसी कानुनी सहायतासम्बन्धी अन्तर-अमेरिकी
महासन्धि, ८९

आपसी कानुनी सहायता सन्धिहरू, १३२-३४, १८१-८४

आपसी कानुनी सहायता सन्धिको सृजनाकर्ताहरू, १३२-३४
इराक, १७

अबु घेब, १९९

इराकका लागि केन्द्रीय फौजदारी अदालत, १७७

च्यापिड रेस्पान्स नेटवर्क, ५६

प्रहरी सल्लाहकार प्रशिक्षण समूह, १४१

प्रहरी प्रशिक्षण क्रियाकलापहरू, १४१, २५८

साक्षी संरक्षण उपायहरू, ११२

सूक्ष्म प्रशिक्षण कार्यक्रम, २०२-३

इटाली, २४

इनाउडी, लुइगी, १७८

एल साल्भाडोर, ७२

एङ्गोला, ७४-७५

ए ह्युमन राइट्स अप्रोच टु प्रिजन म्यानेजमेन्ट, १९८-९९

कम्बोडिया, १६०

कन्स्टेबुलरी फोर्सेस (प्रहरी पद्वति पनि हेर्नुहोस्), २४७-४९

कारजाई, हमिद, १७१-७५

काराजिच, रादोभान, १४

अफ्रिकामा महिला अधिकारसम्बन्धी मानव तथा जनताको
अधिकार बडापत्र, ८७

अबु घेब कारागार, १९९

अभियोजन (मानव ओसारपसार हेर्नुहोस्)

अभियोजन गर्न नहुने सम्झौताहरू, ११४-१८

अलाव, कमाल, २०३

अल जुवाइदी, अदिल मुहम्मद, २०२

अल-हुसेन, राजकुमार जाइद राद जाइद, २९३

आइभोरी कोस्ट (कोटिभ्वा पनि हेर्नुहोस्), १२८, २९१

आतङ्कवाद, ७५-७६

अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू, ८४-९२

स्रोतहरूको सूची, ३११-१५

आतङ्कवाद नियन्त्रणसम्बन्धी अरबियन महासन्धि, ९१

आतङ्कवाद रोकथाम तथा नियन्त्रणसम्बन्धी अफ्रिकन
युनियनका सन्धिहरू, ९१

आतङ्कवादसम्बन्धी अन्तर-अमेरिकी महासन्धि, ९१

आर्थिक स्रोतहरू, २३

अन्तर्राष्ट्रिय सहायता, २२, ३२, १३५, २७१-७४, २९०-९२

दिगोपन, २६५-६७

द्वन्द्वसँग सम्बन्धित कमजोरीहरू, १३५

विदेशमा अभियोजन, १८४-८८

आंशिक उन्मुक्ति, ११४

सामान्य कानून परम्परा, ३९, ४४-४५, ८०-८४

साक्षी संरक्षण कार्यक्रम, २०८-१३

सुपुर्दगी विधिहरू, १२८-३१

संस्थागत सुधार, १३५-३७

संसोधनका प्रकारहरू, ९६-१०३

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद् प्रस्तावहरू, ९३-९४

कार्यगत अनुसन्धान, २१६

कारागार पद्धति

द्वन्द्वउप्रान्त फौजदारी न्यायका लागि

नमुना संहिता, २०१

संस्थागत सुधार, १३५-३८, १९५-२०१

क्षमता मूल्याङ्कन, ५०-५१

कैदीहरूको पारवहन, १४६-४७, १९७-२०१

कोङ्गो, २४४

कोलम्बिया, ७२

कोसोभो, १५

अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा

वकिलहरू, १८९, २७६, २८१-८२

अन्तर्राष्ट्रिय सेनाको उपस्थिति, २४४-४७, २४९

अन्तर्राष्ट्रिय अनुगमन, २७३, २७६

अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरी, २८४

अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तिबाट दुर्व्यवहार, २९०

अपहरण, ७७

कानुनी शासन, १७-२०, २५-२७, २३०-३३, २९७-३०१

कानुनी संरचना परीक्षण सूची, ९१

कानुनी संरचनाहरू

अदालत पद्धति, ८०-८१

अन्तर्राष्ट्रिय सहायता, २७२-७३

अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको दायित्व, ७३-७५, ८६-९३

अनुसन्धानात्मक संयन्त्रहरू, ७७-७९

अभियोजन नहुने सम्झौताहरू, ११३-१४

आपसी कानुनी

सहायता सन्धिहरू, ८५-८९, १३२-३४, १८१-८४

उन्मुक्ति कार्यविधिहरू, ११५-१८

कानूनको कार्यान्वयन, ७३

कानुनी सुधार, १५-१७, ७७-७९

कार्यविधि प्रक्रिया तथा निष्पक्ष सुनुवाइको

सुनिश्चितता, २७, ३९, ८४-८६, ९७-९९, १९०-९२

गोप्य अनुसन्धान उपायहरू, १०३-७

प्रहरी कानून तथा कार्यविधिहरू, ७६-७९

फौजदारी संहिता, ७८-८१

विदेशमा अभियोजन, १८४-८८

विशेष क्षेत्राधिकार, १८१-८३

मूल्याङ्कन, ३७-५१

राष्ट्रिय कानूनहरू, ७९-८६

शान्तिसम्झौताहरू, ७२

सम्पत्ति कब्जा तथा जफत, १२५-२७

सैनिक अनुसन्धान, २२९, २५५-६०

सङ्गठित अपराध, ७७-७८

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मिसन, ४७

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद् प्रस्तावहरू, ९३-९४

युद्ध तथा जातीय अपराध अदालत, १५६-५९

क्राजेस्टोराक, कुजो, ११२

गम्भीर अपराधको अनुसन्धान (अनुसन्धान हेर्नुहोस्)

गम्भीर अपराधको अभियोजन
(फौजदारी न्यायपद्धति हेर्नुहोस्)

गम्भीर अपराधका आर्थिक पक्ष, ३६-३७

गम्भीर अपराधको उद्गम, ७-९

गम्भीर अपराध उन्मूलन सामग्रीहरू, २१-२२

गम्भीर अपराधप्रति ध्यानाकर्षण, ३३-३५

गम्भीर अपराध उन्मूलनका सिद्धान्तहरू, २२-२७

गम्भीर अपराधका पीडकहरू, ३६

गम्भीर अपराधमाथि प्रभाव, ९-१५

गम्भीर अपराधमा राजनीतिक पक्षहरू, ३५-३६, ५३-५४

गम्भीर अपराध सम्बोधन रणनीतिहरू, २१५-५९

अनुसन्धान, २१५-३३

अन्तर्राष्ट्रिय सेनाको उपस्थिति, २१५, २४४-५९

जनचेतना अभियान, २१५, २३७-४४

लक्ष्यहरू, २१५, २३३-३७

अस्थायी कार्यविधि संहिता, १९३-९५

अनुसन्धान आदानप्रदान

तथा समन्वय, २२६-२८, २५५-५७

आर्थिक स्रोत, २९०

कानुनी संरचना, ४१, ७६-७७, २७३

कारागारबाट भाग्नेहरू, २०१

कारागार सुविधामा कमी, १९८

कोसोभो सङ्गठित अपराध विभाग, २३१

जातीय हिंसा, ९

न्यायिक पक्षपात, २७६

न्यायिक पद्धतिको सुरक्षा, ४७

प्रतिरक्षा परामर्शमा पहुँच, १९३-९५, २३१

प्रहरी समन्वय, २५५-६०, २८४-८५

फौजदारी परामर्श स्रोत केन्द्र, १८९

मानवअधिकार सुपरिवेक्षण समिति, २७३

स्ट्याबिलिटी पुलिस युनिट, २४९

सङ्कास्पद व्यक्ति थुनामा, २२६

सम्पत्ति कब्जा तथा जफत, १२५

सार्वजनिक सूचना तथा जनचेतना, २३७-४४

सामग्रीको मूल्य, २२६-२७

साक्षी संरक्षण उपायहरू, १०९-१०, २०९-११, २३७

साक्षीका रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय सैनिकहरू, २५३

सुपुर्दगीका सीमाहरू, १८८

सेना तथा प्रहरीका बीचमा

समन्वय, २५५-५७, २८३-८५

उद्देश्य, १७-२२

निर्देशक सिद्धान्तहरू, १५

न्यायिक पद्धति क्षमता जाँचसूची, ४७-५०

न्यायिक पद्धति (फौजदारी न्यायिक पद्धति हेर्नुहोस्)

“नमुना प्रहरी ऐन”, ९६-९७

“नमुना फौजदारी संहिता”, ९६-९७

“नमुना बन्दी ऐन”, ९६-९७, १९८-९९

निष्पक्ष सुनुवाइको

सुनिश्चितता, २५-२७, ३९, ८४, ९९, १९०-९२

नेपाल, १०

नैपटुने, आइभोन, १७८

पश्चिम अफ्रिका, १२८

पश्चिमी पपुवा, २४४

पीडित सहायता इकाई, १४४-४८

पूर्ण उन्मुक्ति, ११४

पूर्व युगोस्लाभिया (युगोस्लाभिया हेर्नुहोस्)

पूर्वी टिमोर

अन्तर्राष्ट्रिय सेनाको उपस्थिति, २४४-४७, २४९

गम्भीर अपराध आयोगहरू, १५२-५५

सेना तथा प्रहरीका बीचमा समन्वय, २५५

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद् प्रस्तावहरू, ९३-९४

गोप्य अनुसन्धान उपायहरू, १०३-७, १४३-४८

गम्भीर अपराध उन्मूलनमा स्थायित्व, २४-२७

गम्भीर अपराधका प्रकारहरू, ३३

जनचेतना अभियान, २१५, २३७-४४

जनावी, स्याडोन, २०२

जवाफदेहिता विधिहरू, २५, २६१, २७२, २९२-९५

डानिलोभिच, राज्को, ११२

डेटोन शान्तिसम्झौता, ९५, १७२

तथ्याङ्क व्यवस्थापन पद्धति, १४१-४३

देशबाहिरको क्षेत्राधिकार, १८५

देशहरू, परिभाषा, ५

द्वन्द्वप्रान्त फौजदारी न्यायका लागि

नमुना संहिता, ९८-१००, १९८-९९, २९९

द्वन्द्वप्रान्त स्थिति, परिभाषाहरू, ५

द्वन्द्व तथा द्वन्द्वप्रान्त समाजहरूमा कानुनी

शासन तथा सङ्क्रमणकालीन न्याय, १५८

निस्कृत्य व्यक्तित्व क्षेत्राधिकार, १८७-८९

निर्देशक सिद्धान्तहरू, २२-२७

निर्देशनहरू, २६१-७०

निर्देशिकाको विकास प्रक्रिया, २२-२८

अन्तरनिकाय समन्वय, १४८, २२३-२५
 अन्तर्राष्ट्रिय सहायता, २७१-७४
 आन्तरिक व्यवस्था, १४६-४८
 कानुनी संरचना, ७८-७९
 गोप्य अनुसन्धान उपायहरू, १०३-१०७, १४३-४८
 छानबिन तथा अनुसन्धान, २२, १४३-४८, २१६-३३
 द्वन्द्वप्रान्त फौजदारी न्यायका लागि
 नमुना संहिता, ९८-१००
 प्रशिक्षण, १४३-४४, २७४-७६
 पीडित सहायता, १४६-४७, २१२-२१३
 विशेषाधिकृत कार्यहरू, १४३-४८
 मानवअधिकार सिद्धान्तहरू, १३९
 रणनीतिक लक्षहरू, २१५, २३३-३७
 स्ट्यावलिटी पुलिस युनिट, २४९
 समझदारी-पत्र, २५६
 सेनाबाट शक्तिको हस्तान्तरण, २५५-५९
 स्रोतहरूको सूची, ३०६-८
 स्रोतहरूको आवश्यकता, १४१-४३
 संस्थागत सुधार, १३५-५१
 संसोधनका प्रकारहरू, ९८, १०२
 क्षमता मूल्याङ्कन, ४१

फिजी, १७६

फौजदारी अनुसन्धान, ८०-८२
 (अनुसन्धान पनि हेर्नुहोस्)

प्रतिरक्षा परामर्श सुधार, १३५-३७, १८९-९७
 कार्यविधि प्रक्रियाको सुनिश्चितता, २५-२७, ३९, ८३, ९९
 जिनजिच, जोरान, ११२, १७८
 डेमोक्रेटिक रिपब्लिक अफ कोङ्गो, १५
 दाताहरू (अन्तर्राष्ट्रिय सहायता हेर्नुहोस्)
 परामर्शमा पहुँचको अधिकार, १९२-९५
 परामर्शको अधिकार, १९०-९२
 परिभाषाहरू, ५
 प्रमाणमा पहुँच (सार्वजनीकीकरण), १९७-९९
 प्रशिक्षण, २७१-७४
 लागूऔषध ओसारपसार
 अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू, ८३-८८
 स्रोतको सूची, ३११-१५
 राष्ट्रिय कानूनहरू, ७१-८३
 (कानुनी संरचना पनि हेर्नुहोस्)
 सार्वजनीकीकरण, १९७-९९
 सूक्ष्म संरक्षण कार्यक्रम, २०१-८
 प्रमाणमा पहुँच (सार्वजनिकीकरण), १९५-९९
 प्रमाण (परिभाषा - अनुसन्धान हेर्नुहोस्)
 प्रहरीका लागि मानवअधिकार मापदण्ड तथा अभ्यास, १३९
 प्रहरी पद्धतिहरू
 अनुसन्धान, २१५-३३

साक्षी संरक्षण कार्यक्रमहरू, २०८-१३

सुरक्षा, ४७, २७५, २९०-९६

सूक्ष्म संरक्षण कार्यक्रमहरू, १९-२२, १३५, २०१-८

संस्थागत सुधारहरू, १३५-३७, १५०-९२, २९७-३०२

संसोधनका प्रकारहरू, ८६-९९

फौजदारी सवालमा अधिकारपत्रका लागि संयुक्त

राष्ट्रसङ्घीय लागूऔषध तथा अपराध नियन्त्रण कार्यक्रमको नमुना आपसी कानुनी सहायता, १३३-३४

फौजदारीविषयक आपसी कानुनी सहायतासम्बन्धी युरोपेली महासन्धि, ८९

बालबालिकाको कल्याण तथा अधिकारका लागि अफ्रिकी बडापत्र, ८७

बुरुन्डी, ७२

बोन सम्झौता-२००१, ७२

बोस्निया तथा हर्जगोभिना, १६

अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश तथा वकिलहरू, २८१-८२

अनुसन्धान समन्वय, २१९-२२

आधिकारिक भ्रष्टाचार, १४

उच्चस्तरीय न्यायिक तथा अभियोजन परिषद्, १६१-७४

गम्भीर अपराध विशेष विभाग, १६५-७०

डेटोन शान्तिसम्झौता, ७२, ९५

फौजदारी अनुसन्धान इकाई, २२८-३३

फौजदारी न्यायपद्धति

अन्तर्राष्ट्रिय तदर्थ अदालतहरू, १५६-५९

अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश

तथा वकिलहरू, १६१-७०, १८३, २७०-७१

अन्तर्राष्ट्रिय फौजको उपस्थिति, ४१-४२, २५३-५४

अन्तर्राष्ट्रिय सहायता (कानुनी संरचनाहरू, प्रहरी पद्धतिहरू र कारागार पद्धतिहरू हेर्नुहोस्)

अभियोजनकर्ताको सुधार, १३७

जवाफदेहिता संयन्त्रहरू, २७२-७३

देशबाहिरको क्षेत्राधिकार, १८४-८८

न्यायिक स्वतन्त्रता, १८१-८३, २७६-७९

पदाधिकारीहरू, १३७, २६३-७६

पद्धति क्षमता, ४४-५०

पारदर्शिता, १८१-८३

प्रतिरक्षा परामर्शमा सुधार, १३५-३७, १९०-९८

प्रशासन तथा व्यवस्थापन, २७२-७४

प्रशिक्षण, १५२-५५

मूल्याङ्कनहरू, ३७-५१

युद्धअपराध आयोगहरू, १५२-५५

विदेशमा अभियोजन, १८४-८८

विशेषाधीकृत क्षेत्राधिकार, १५२-८४

साइबर अपराध, ९१

साक्षीका रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय सेनाको उपस्थिति, २५३-५४

मानवअधिकार तथा आधारभूत स्वतन्त्रतासम्बन्धी युरोपेली महासन्धि, ७२, ८७, ९४-९५

मानवअधिकारसम्बन्धी युरोपेली बडापत्र, ८७

मानवअधिकारसम्बन्धी युरोपेली अदालत, १०३-५, ११०-१३

मानव तथा जनताको अधिकारसम्बन्धी अफ्रिकी बडापत्र, ८६

मानवअधिकारमाथि विचार

अन्तर्राष्ट्रिय अनुगमनकर्ताहरू, २७३

अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू, ८४-९१

कारागार सुविधा तथा व्यवस्थापन, १९७-२०१

कार्यविधि प्रक्रिया तथा निष्पक्ष सुनुवाईको

सुनिश्चितता, २५-२७, ३९, ८४, ९९, १९०-९२

गोप्य अनुसन्धान उपाय, १०३-५

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी

अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि, ७४-७५

पीडित सहायता इकाईहरू, १४४-४७, २१२-१३

(प्रतिरक्षा परामर्श इकाईहरू पनि हेर्नुहोस्)

प्रजातान्त्रिक नीतिसम्बन्धी सिद्धान्तहरू, १४९

बाध्यात्मक नहुने अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्तहरू, ९२

शङ्कास्पद व्यक्तिहरू थुनामा, २२६-२७

संस्थागत सुधार, १३५-३८

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद् प्रस्तावहरू, ९३-९४

स्रोतहरूको सूची, ३०१-२

मानव ओसारपसार, ७३, ७७, २९०

न्यायिक पद्धतिको मूल्याङ्कन, ६२

युद्धअपराध विशेष शाखा, १६५-७०

विशेष चेलीबेटी बेचबिखन सङ्गठन कार्यक्रम, १४९

स्ट्याबिलिटी पुलिस युनिट्स, २४९

सङ्गठित अपराध, १४९

सम्पत्ति कब्जा तथा जफत, ११७-१८

साक्षी संरक्षण विभाग, २०९

ब्राहिमी प्रतिवेदन, ३०३-५

भ्रष्टाचारको आधिकारिकता, ३६, ५३

अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू, ८८-९१

स्रोतहरूको सूची, ३१०

अभियोजनबाट उन्मुक्ति, ११४-१८

भ्रष्टाचार (आधिकारिक भ्रष्टाचार हेर्नुहोस्)

भ्रष्टाचारसम्बन्धी अन्तरअमेरिकी महासन्धि, ९१

भ्रष्टाचारसम्बन्धी युरोपेली परिषद्को फौजदारी न्याय महासन्धि, ९१

महिलाअधिकार, ८७

मानवअधिकार सम्झौता (एल साल्माडोर), ७२

मानवअधिकारसम्बन्धी अफ्रिकी महासन्धि, ८२

मानवअधिकारसम्बन्धी अरवियन बडापत्र, ८२

सूचनाको प्रमाणीकरण, ६१-६३

सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक पक्षमाथि विचार, २७९-८०

योजना प्रक्रिया, ३२

लक्ष्य तथा रणनीतिहरू, ३१-३२, ६६-७०

क्षेत्र/मान्यता, ३०-३२

मूल्याङ्कनको आवश्यकता (मूल्याङ्कन हेर्नुहोस्)

यातना रोकथाम तथा सजायसम्बन्धी अन्तरअमेरिकी महासन्धि, ८७

युगोस्लाभिया, ४१

कानुनी संरचना, ७६

साक्षी संरक्षण उपायहरू, ११०-१२

(बोस्निया तथा हर्जगोभिना; कोसोभो हेर्नुहोस्)

युद्धअपराध आयोग, १५२-५९

योभानोभिच, सेभदान, ११२

च्यापिड रेस्पेन्स टिम, १४३

रणनीतिक अनुसन्धान, २१६-१८

रणनीतिहरूमाथि लक्ष्य, २१५, २३३-३७

राष्ट्रपति तथा राजाका घोषणाहरू, ८१

रुवाण्डा, १५७-५८

लाइबेरिया

अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश, १७९-८०

कानुनी सुधार, ७३

अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू, ८४

फिर्ती, १४८-४९

स्रोतहरूको सूची, ३११-१५

मानिसलाई बलपूर्वक वेपत्ता पारिनेसम्बन्धी अन्तरअमेरिकी महासन्धि, ८७

माफियाविरुद्ध अभियोजन कार्यालय, २४

माफिया सङ्गठनहरू, २४

मिलोसोभिच, स्लोबोदान, ४१, २७६-७७

मुद्रा अपचलन, ९१

मूल्याङ्कनहरू

अधिकारीहरूको राजनीतिक इच्छाशक्ति, ५३

अन्तर्राष्ट्रिय सहायता, २७६-७९

आधारभूत सूचना, ३१-३२

कानुनी संरचनाहरू, ५०-५१

फौजदारी न्याय क्षेत्र, ३७-५१

विधि, ५९-७०

स्थानीय सल्लाह, ५६-५८

समस्याको प्रकृति, ३३-३७

समूहका सदस्यको मूल्याङ्कन, ५५-५८

समयतालिका, १७

सार्वजनिक धारणाहरू, ५३-५४

सारांश, ३१-३२

विधिविज्ञान स्रोतहरू, १, १४१-४३

शरणार्थी, ३५

शान्तिसम्भौताहरू, ९४-९५

शान्ति तथा मेलमिलापसम्बन्धी अरुषा सम्भौता, ७२

स्ट्याविलिटी पुलिस युनिट्स, २४९

सक्रिय व्यक्तित्व क्षेत्राधिकार, १८५

सजाय कम गर्नका लागि हुने बहससम्बन्धी

प्रावधानहरू, ११४-१८

सन्धिहरू (अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू हेर्नुहोस्)

सन् १९९९ को कोलम्बिया योजना, ७२

संस्थागत सुधार, १०-१५, १३५-२१५

सङ्गठित अपराध (अपराध हेर्नुहोस्)

सङ्गठित अपराध

अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू, ८४-८८

प्रहरी पद्धति, १४४-४५

सम्पत्ति कब्जा तथा जफत, १२५-२७

स्रोतहरूको सूची, ३११-१५

सङ्गठित अपराधविरुद्ध संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय

सुरक्षा परिषद्का विधायिकी

निर्देशनहरू, १०३-७, ११३-१५, १३१-३४

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय पिस अपरेसन्स तथा मिसनहरू

(विशेष देशहरूअर्न्तगत हेर्नुहोस्)

कैदीहरूको पारवहन, २००

मानव ओसारपसार, ७३

लागूऔषधको ओसारपसार, १२

सुपुर्दगी कार्यविधिहरू, १२८-३१

लागूऔषधविरुद्ध एकल सन्धि, १२९-३०

व्यक्तिहरूको ओसारपसार (मानव ओसारपसार हेर्नुहोस्)

व्यक्तिगत सवालहरू, २७४-७६

आरक्षित सेनाहरू, २८४-८५

जवाफदेहिता विधिहरू, २६१, २९२-९५

दुर्व्यवहार, २९०-९५

भर्ना, २८२-८७

योग्यताहरू, २८७-९०

सुरक्षा, २९०-९२

विदेशमा अभियोजन, १८४-८८

विदेशी भूमिका (अन्तर्राष्ट्रिय सहायता हेर्नुहोस्)

विश्वव्यापी आतङ्कवादविरोधी महासन्धि तथा प्रलेखहरूका

लागि विधायिकी निर्देशिका, १३१, १३४

विशेषाधिकृत क्षेत्राधिकार, १५२-८४

वेबसाइटका स्रोतहरू, ३१५

वेश्यावृत्तिसम्बन्धी महिला तथा बालबालिकाको ओसारप्रसार

रोकथाम र नियन्त्रणसम्बन्धी दक्षिण एसियाली सहयोग

सङ्गठनको सन्धि, ९२

कुनै पनि प्रकारका थुना वा कारावासमा रहेका व्यक्तिको सुरक्षासम्बन्धी सिद्धान्तका नमुनाहरू, ९२
 कैदीहरूलाई गरिने व्यवहारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घका निर्धारित न्यूनतम नियमहरू, ९२
 खरखजानाको गैरकानुनी उत्पादन तथा ओसारपसारविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रलेख, ९२, १२९
 गैरकानुनी रूपमा वायुयान कब्जा नियन्त्रणका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि, ९०, १२९
 गैह्रथुनाका उपायसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घका निर्धारित न्यूनतम नियमहरू, ९२, १२९
 गोप्य अनुसन्धान उपायहरू, १०३-७, १४३-४८
 न्यायपालिकाको स्वतन्त्रतासम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तहरू, ९२
 नागरिक उडानको सुरक्षाविरुद्ध गैरकानुनी कार्यहरू नियन्त्रणका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि, ९०, १२९
 नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि, ७७, ८६
 पहिचानका लागि प्लास्टिक विष्फोटकसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि, ८७
 बलपूर्वक वेपत्ता कार्यविरुद्ध सबै मानिसहरूको संरक्षणसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र, ९२
 बालअधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र, ९२

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय पिस मिसनमा सुधारात्मक सेवाको स्थापनाका लागि व्यावहारिक स्रोतहरूको सूची, २०१
 संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद् प्रस्तावहरू, ९३-९४
 संविधानहरू, ८०
 संयुक्त राज्य अमेरिका, २४
 संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सन्धिहरू तथा संयन्त्रहरू
 अन्तर्देशीय सङ्गठित अपराधसम्बन्धी महासन्धि, ७३-७६, ८९, १०१-२
 अन्तर्राष्ट्रियरूपमा संरक्षित व्यक्तिहरूका विरुद्धको अपराध रोकथाम तथा सजायसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि, ९०, १२९
 अभियोजनबाट उन्मुक्ति, ११४-१८
 आणविक पदार्थको भौतिक संरक्षणसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि, ९०, १२९
 आतङ्कवादी बम्विड नियन्त्रणसम्बन्धी महासन्धि, ९०, १२९
 आतङ्कवादीलाई आर्थिक सहायता नियन्त्रणका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, ९०, १२९
 आपसी कानुनी सहायता प्रावधानहरू, १३२-३४
 कब्जामा लिने कार्यका विरुद्ध संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि, ९०, १२९
 कानून कार्यान्वयन अधिकारीका लागि आचारसंहिता, ९२

व्यक्तिहरूको बेचबिखनमा रोकथाम, नियन्त्रण र सजायसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रलेख, ९२
 स्वतन्त्रताबाट वञ्चित बालबालिका संरक्षणसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय नियमहरू, ९२
 स्वतन्त्र सुनुवाई तथा कानुनी उपचारका लागि मस्यौदा घोषणापत्र, १९०
 सम्पत्ति कब्जा तथा जफत, ११८-२६
 सबै प्रकारका जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, ८७
 सरकारी वकिलको भूमिकासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय निर्देशनहरू, ९२
 सामुद्रिक तटमा निर्धारित प्लेटफर्मको सुरक्षाविरुद्ध गैरकानुनी कार्यहरू नियन्त्रणका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रलेख, ९२, १२९
 सामुद्रिक परिवहनको सुरक्षाविरुद्ध गैरकानुनी कार्यहरू नियन्त्रणका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि, ९०, १२९
 साक्षी संरक्षण उपायहरू, १०५-७
 सुपुर्दगी कार्यविधिहरू, १२६-३१
 सेना तथा हातहतियारको प्रयोगसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तहरू, ९२

समन्वय सम्झौताहरू, ११६-१८

समझदारी-पत्र, २५६

बालअधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि, ८७
 बालन्याय प्रशासनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घका निर्धारित न्यूनतम नियमहरू, ९२
 भ्रष्टाचारसम्बन्धी महासन्धि, ९१, १२८-३०

आपसी कानुनी सहायता प्रावधानहरू, १३२-३४

सुपुर्दगी कार्यविधिहरू, १२८-३०

महिलाविरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव

उन्मूलनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि, ९०, १२९

महिलाविरुद्धका हिंसा उन्मूलनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र, ९२

मानसिकरूपमा असर पार्ने लागूऔषधसम्बन्धी महासन्धि, ८८, १२९

यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायसम्बन्धी महासन्धि, ८७

यात्रुहरू भरिएको वायुयानमा अपराध तथा अन्य निश्चित कार्यहरूसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि, ८९, १२९

युरोपेली सङ्घका सदस्यहरूमा आपराधिक विषयमा आपसी कानुनी सहायतासम्बन्धी महासन्धि, ९०, १२९

लागूऔषध तथा मानसिकरूपमा असर पार्ने पदार्थहरूको गैरकानुनी ओसारपसारसम्बन्धी महासन्धि, ८८, १२३-२६, १२९

सुपुर्दगी कार्यविधिहरू, ८४-९१

सुपुर्दगी सन्धिहरू, ८४-९१

सुपुर्दगीसम्बन्धी अन्तरअमेरिकी महासन्धि, ८९

सूचना सङ्कलन (अनुसन्धान हेर्नुहोस्)

सूक्ष्म संरक्षण कार्यक्रमहरू, १३६, २०१-८

कारागार सुधार, १९५-२०१

प्रतिरक्षा परामर्शमा सुधार, १८९-१९५

प्रहरी सुधार, १३८-५२

फौजदारी न्यायपद्धतिमा सुधार, १४८-८९

विदेशमा अभियोजन, १८४-९५

विशेषधिकृत क्षेत्राधिकार, १५२-८४

योजना तथा कार्यहरू, २०५-९

संस्थागत सुधार, १३५, २०१-४

समूहका आवश्यकताहरू, २०२-५

साक्षी संरक्षण कार्यक्रम, २०८-१३

स्रोतहरूको सूची, २९७-३०१

सेना

अनुसन्धान, २२३-३०, २५०-५३

कानुनी संरचना, ७८-७९

प्रहरीमा अधिकार प्रत्यायोजनको सङ्क्रमण, २५५-५९

स्ट्याविलिटी पुलिस युनिट्स, २४९

समझदारीपत्र, २५६

सहायताका स्वरूप, २५०-५३

सरकारी अधिकारीको भ्रष्टाचारसम्बन्धी आर्थिक समन्वय तथा विकास सङ्गठनको सन्धि, ९१

सर्विया (कोसोभो र युगोस्लाभिया पनि हेर्नुहोस्), १७८

साक्षी संरक्षण कार्यक्रम

अन्तर्राष्ट्रिय सहायता, २७४

प्रहरी पद्धति, १४४-४८

संस्थागत सुधार, १३५, २०८-१३

सार्वजनिक सूचना अभियान, २३७-४४

स्थानान्तरण कानून, ११३-१४

साइबर अपराध, ९१

साइबर अपराधसम्बन्धी युरोपेली परिषद्, ९१

सियरालियोन, १५

प्रहरी स्रोतहरू, १४१-४३

भ्रष्टाचारविरुद्धको आयोग, ५२

सियरालियोनका लागि विशेष अदालत, १५३-५७

सुपुर्दगी कार्यविधिहरू, १२८-३१

सीमा नियन्त्रण, १४४

सुपुर्दगीसम्बन्धी पश्चिम अफ्रिकी देशहरूको आर्थिक समुदाय, ८९

सुपुर्दगी तथा यससम्बन्धी थप प्रलेखहरूको युरोपेली महासन्धि, ८९

सुपुर्दगीसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय नमुना सन्धि, १३१

युनाइटेड स्टेट्स इन्स्टिच्युट अफ पिस

युनाइटेड स्टेट्स इन्स्टिच्युट अफ पिस अन्तर्राष्ट्रिय द्वन्द्वको रोकथाम, व्यवस्थापन र शान्तिपूर्ण समाधान प्रवर्द्धनका लागि अमेरिकी कङ्ग्रेसबाट गठन गरिएको स्वतन्त्र तथा गैरराजनीतिक सङ्घीय संस्था हो। सन् १९८४ मा स्थापित यस संस्थालाई अमेरिकी कङ्ग्रेसबाट जनादेश प्राप्त छ र अनुसन्धान छात्रवृत्ति, विद्वत्वृत्ति, व्यावसायिक प्रशिक्षण, माध्यमिक विद्यालयदेखि स्नातकोत्तरसम्म शिक्षामूलक कार्यक्रम, सम्मेलन तथा गोष्ठी, पुस्तकालय सेवा र प्रकाशनका क्षेत्रहरूमा कार्य गर्दछ। संस्थाको सञ्चालन समितिको मनोनयन अमेरिकी राष्ट्रपतिबाट हुने गर्दछ, जसको अनुमोदन सिनेटबाट गरिनुपर्दछ।

सञ्चालन समितिका अध्यक्ष: जे रोविन्सन वेस्ट

उपाध्यक्ष: मारिया ओटेरो

सभापति: रिजार्ड एच. सोलोमोन

कार्यकारी उप-सभापति: प्याट्रिसिया पावर्स थोम्सन

सञ्चालन समितिका सदस्यहरू

जे. रोविन्सन वेस्ट (अध्यक्ष), अध्यक्ष, पी.एफ्.सी. एनर्जी, वासिङ्टन डी. सी.

मारिया ओटेरो (उपाध्यक्ष), सभापति, एसिकोन इन्टरनेशनल, बोस्टन, मासाच्युसेट्स

संलग्नताका नियम, २४७-५०

साक्षीको हैसियतमा, २५५

सोलोमान आइल्याण्ड्स, १७५, १९०

सोमालिया, १९८, २४४, २४८

स्रोतहरूको सूची, २९७-३२०

हातहतियारको ओसारपसार ८४-८६

हाइटी ११, १५

अन्तर्राष्ट्रिय सेनाको उपस्थिति, २४४

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आयोग, ११, १७-२०

त्रिपक्षीय आयोगको प्रस्ताव, १७८

हातहतियार ओसारपसारसम्बन्धी अन्तरअमेरिकी महासन्धि, ९१

हुसेन, सद्दाम, ११२, २०२-३

क्षेत्रीय सन्धिहरू, ८४-९३

द्वन्द्वउप्रान्त समाजमा गम्भीर अपराध उन्मूलन

जेफ उर्वान्किकले यस पुस्तकको प्रारम्भिक (अङ्ग्रेजी संस्करण) आवरण तथा भित्री भागको ढाँचा तयार गर्नुभएको थियो । ई.ई.आई. ले लेआउट तयार गरेको थियो भने शुद्धाशुद्धि कैम्बर्ली म्याककुचेस्टनल र ई.ई.आई. ले गरेका थिए । अनुसूची इयान विलियम्सले तयार गर्नुभएको थियो । यस पुस्तकको अङ्ग्रेजी संस्करणको सम्पादक नाइजेल कुइन्ने हुनुहुन्छ ।

यस पुस्तकको नेपाली संस्करणको लेआउट तथा शुद्धाशुद्धि प्रोल्लास सिन्धुलीय र कानुनी सम्पादन हरि फुयाँलले गर्नुभएको हो । नेपाली भाषामा अनुवाद तथा सम्पादन शोभाकर बुढाथोकीले गर्नुभएको हो ।

बेटी एफ. बम्पर्स, संस्थापक तथा पूर्व सभापति, पिस लिङ्गस, वासिङ्टन डी. सी.

होली जे. बर्खाल्टर, एड्भोकेसी निर्देशक, मानवअधिकारका लागि चिकित्सकहरू, वासिङ्टन डी. सी.

चेस्टर ए. क्रोकर, जेम्स आर सिस्लेसिङ्गर रणनीतिक अध्ययन केन्द्रका प्राध्यापक, विदेश सेवा विद्यालय, जर्जटाउन विश्वविद्यालय लाउरी एस. फुल्टन, विलियम्स तथा कोनोल्ले, वासिङ्टन डी. सी.

चार्ल्स होर्नर, वरिष्ठ फेलो, हुड्सन संस्था, वासिङ्टन डी. सी. सिमार मार्टिन लिपसेट, सार्वजनिक नीति हाजल प्राध्यापक, जर्जमेसन विश्वविद्यालय

मोरा एल. म्याकलिन, सभापति, अफ्रिका-अमेरिका संस्था, न्यूयोर्क, न्यूयोर्क

बारबरा डब्लु. स्नेलिङ, पूर्व स्टेट सिनेटर तथा पूर्व डेपुटी गभर्नर, सेल्बर्न, भरमन्ट

पदेन सदस्यहरू

ब्यारी एफ. लोएनक्रोन, सहायक सचिव, लोकतन्त्र, मानवअधिकार र श्रम, विदेश विभाग

पिटर डब्लु. रोडम्यान, सहायक सचिव, अन्तर्राष्ट्रिय सुरक्षा व्यवस्था प्रतिरक्षा विभाग

रिचार्ड एच. सोलोमान, सभापति, युनाइटेड स्टेट्स इन्स्टिच्युट अफ पिस (मतदान अधिकारविहीन)

फ्रान्सेस सी. विल्सन, लेफ्टिनेन्ट जनरल, यु. एस. म्यारिन कर्पस, सभापति, नेशनल डिफेन्स युनिभर्सिटी